

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEFSİR BİLİM DALI

**MANASTIRLI İSMAİL HAKKI EFENDİ VE
FUSÛLÜ'T-TEYSÎR FÎ USÛLİ'T-TEFSÎR ADLI ESERİ:
İNCELEME VE METİN**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Esra ÇETİNER

BURSA 2019

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEFSİR BİLİM DALI

**MANASTIRLI İSMAİL HAKKI EFENDİ VE
FUSÛLÜ'T-TEYSÎR FÎ USÛLİ'T-TEFSÎR ADLI ESERİ:
İNCELEME VE METİN**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Esra ÇETİNER

Danışman:

Prof. Dr. Remzi KAYA

BURSA 2019

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı'nda 700923009 numaralı Esra Çetiner'in hazırladığı "Manastırlı İsmail Hakkı Efendi ve Fusûlü't-Teysîr Fî Usûli't-Tefsîr Adlı Eseri: İnceleme ve Metin" konulu Yüksek Lisans Çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, 27.09.2019 günü 15:00-16:30 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

Tez Danışmanı
Sınav Komisyonu Başkanı

Prof. Dr. Remzi KAYA
Uludağ Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

Üye

Prof. Dr. Celil KİRAZ
Uludağ Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Resul ERSÖZ
Celal Bayar Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

27/09/2019

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 23/08/2019

Tez Başlığı / Konusu: Manastırlı İsmail Hakkı Efendi ve Fusûlü't-Tefsîr Fî Usûlî't-Tefsîr
Adlı Eseri: İnceleme ve Metin

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 114... sayfalık kısmına ilişkin, 23/08/2019 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

23/08/2019
Esra ÇETİNER

Adı Soyadı:

Esra ÇETİNER

Öğrenci No:

700923009

Anabilim Dalı:

Temel İslam Bilimleri

Programı:

Yüksek Lisans

Statüsü:

☒ Y.Lisans

☐ Doktora

Danışman

Prof. Dr. Remzi KAYA

Remzi Kaya

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Manastırlı İsmail Hakkı Efendi ve Fusûlü’t-Teysîr Fî Usûli’t-Tefsîr Adlı Eseri: İnceleme ve Metin” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usûlüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

23.08.2019

Adı Soyadı:	Esra ÇETİNER
Öğrenci No:	700923009
Anabilim Dalı:	Temel İslam Bilimleri
Programı:	Tefsir
Statüsü:	Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Esra ÇETİNER
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı	: Tefsir
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: xii+155
Mezuniyet Tarihi	: ... /... / 2019
Tez Danışman(lar)ı	: Prof. Dr. Remzi KAYA

MANASTIRLI İSMAİL HAKKI EFENDİ VE *FUSÛLÜ'T-TEYSİR FÎ USÛLİ'T-TEFSİR* ADLI ESERİ: İNCELEME VE METİN

Manastırlı İsmail Hakkı Efendi Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşamış, İslâmî ilimlerin hemen hepsinde söz sahibi sayılacak derecede yetkin ilim adamlarındandır. Manastırlı İsmail Hakkı'nın tefsir usûlüne dair ders notlarından oluşan *Fusûlü't-Teysîr fî Usûlü't-Tefsîr* isimli el yazması eseri çalışmamızın konusunu oluşturmaktadır. Çalışmayı hazırlamaktaki öncelikli amacımız, daha önce herhangi bir lisansüstü çalışmaya konu olmayan bu eseri günümüz Türkçesine çevirmek ve müellifin Kur'ân ilimlerine bakışını değerlendirmektir.

Eğitim hayatının ilk yıllarından itibaren klasik tarzda eğitim veren okullarda yetişen Manastırlı, Darü'l-fünûn-i Şâhâne gibi kendi döneminin en modern okullarında ders vermiş ve öğrenci yetiştirmiştir. Dolayısıyla geleneksel ilimleri modern tarzda sunma konusunda uzmanlaşmıştır. Müellifin tefsir usûlü derslerinde, ders kitabı olarak kullandığı bu kitabı inceleyerek onun üslûbunu asrımıza yansıtmayı düşünmekteyim. Tez giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Manastırlı İsmail Hakkı'nın hayatı, ilmî serüveni, eserleri ve vefatı hakkında bilgi verilecektir. İkinci bölümde *Fusûlü't-Teysîr fî Usûlü't-Tefsîr* eserinin metin yapısı ve muhteva açısından tanıtımı; genel olarak tahlil ve değerlendirmesi yapılacaktır. Çalışmanın üçüncü bölümünde müellifin Kur'ân ilimlerine bakışı *Fusûlü't-Teysîr fî Usûlü't-Tefsîr* çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılmış ve zaman zaman Manastırlı'nın ana kaynaklarından olan Suyûtî'nin *el-İtkân* isimli eseriyle karşılaştırmalar yapılacaktır. Dördüncü ve son bölüm ise eserin transkripsiyonuna ayrılmıştır.

Manastırlı İsmail Hakkı	Anahtar Sözcükler:		
	Fusûlü't-	Kur'ân	Tefsir
	Teysîr Fî	İlimleri	Usûlü
	Usûlü't-Tefsîr		

ABSTRACT

Name and Surname : Esra ÇETİNER
University : Bursa Uludağ University
Institution : Social Science Institution
Field : Temel İslam Bilimleri
Branch : Tefsir
Degree Awarded : Master
Page Number : xii+155
Degree Date : ... / / 2019
Supervisor (s) : Prof. Dr. Remzi KAYA

Manastirli Ismail Hakki Efendi and His Epistle, *Fuṣūl al-Taysīr fī Uṣūl al-Tafsīr*: the Text and Its Analysis

Manastirli Ismail Hakki Efendi, who lived in the last period of the Ottoman State, was one of the scholars who were qualified to talk authoritatively about the Islamic sciences. His lecture notes on *uṣūl al-Tafsīr* (the methods of Tafsīr), known as *Fuṣūl al-Taysīr fī Uṣūl al-Tafsīr*, will be our subject of study. Since this epistle has not been scholarly studied yet, our main goal is to transliterate it from Ottoman Turkish to modern Turkish, and to review the author's opinions on the Qur'ānic sciences within the context of the epistle.

Although Manastirli studied at the *madrasas* whose curricula were still focused on classically oriented education, he educated students and taught at modern schools of the time such as Dār al-funūn-i Şahane. Thus, he specialized in teaching classical sciences by combining with modern methods. We will also aim to determine the author's style by examining the *Fuṣūl* he used in the lectures of *uṣūl al-Tafsīr*. Thesis consists of introduction and four chapters. The first chapter deals with Manastirli Ismail Hakki's life, education, scholarly works, and death. The second chapter focuses on the textual structure and content of *Fuṣūl al-Taysīr fī Uṣūl al-Tafsīr* while analyzing and examining it. The third chapter attempts to examine the author's views on the Qur'ānic studies within the context of the *Fuṣūl* and makes some comparisons to Suyūṭī's *Itqān*, one of the main sources of Manastirli. In the fourth chapter, the *Fuṣūl* will be transliterated to modern Turkish.

Keywords:

Manastirli
Ismail Hakki

Fuṣūl al Taysīr
fī Uṣūl al Tafsīr

The Qur'ānic
sciences

Uṣūl al Tafsīr

ÖNSÖZ

Osmanlı İmparatorluğu altı yüzyılı aşkın bir zaman diliminde ilim, kültür, sanat alanlarında geniş bir coğrafyada İslâm'ın en büyük gücünü temsil etmiştir. İlim, kültür ve sanat alanlarının her birinde pek çok değerli ilim adamı ve sanatkâr yetiştiren Osmanlı'da en çok kıymet verilen ilimlerden bir tanesi de tefsir ilmidir. Tefsir, Kur'ân ayetlerini Allah'ın muradına delâleti açısından açıklama gayretinde olan bir ilimdir. Tefsir ilminde gayeye ulaşmak için bir takım esas ve yöntemlerden faydalanılmaktadır. Kur'ân ayetlerinin manalarını ortaya çıkarma, hüküm ve hikmetlerini açıklama, dolayısıyla onun doğru bir şekilde anlaşılmaya yardımcı olmak amacıyla tefsir ilminin üzerine bina edildiği metod ve esaslara tefsir usûlü adı verilir.

Tefsir usûlü ve Kur'ân ilimlerine dair yapılan çalışmalara bakıldığında, Osmanlı döneminde önceki dönemlere nazaran az sayıda ve küçük hacimli eserlerin telif edildiği görülecektir. Bu çalışmalar, tefsir usûlüne dair kaleme alınan müstakil eserler, tefsirlerin mukaddime bölümlerindeki değerlendirmeler, içerisinde Kur'ân ilimleri hakkında bilgi verilen çalışmalar ve Kur'ân ilimlerinden biri üzerine yazılan risaleler şeklinde dört başlık altında değerlendirilebilir.

Tefsir ilmine ve tefsir usûlüne dair Osmanlı döneminde telif edilen eserlerle sonraki nesillere hazine değerinde bir tefsir birikimi armağan edildiği söylenebilir. Osmanlı'dan günümüze kadar her dönemde bu tefsir birikimi üzerinde pek çok akademik çalışma yapılmıştır. Hal böyleyken, bu fevkalade birikim üzerinde ne kadar çalışılsa da mutlaka eksik kalan, tamamlanması gereken ve katkı sağlanabilecek alanlar olduğu da aşîkârdır.

Son birkaç yıldır Osmanlı'nın son dönem âlimlerine, özellikle de tefsir alanında eser vermiş âlimlere yönelik ilmî faaliyet ve çalışmaların yaygınlaşması mutluluk vericidir. Biz de bu tez vesilesiyle atalarımızın bizlere bıraktığı birikim üzerinde pay sahibi olmayı, ecdadımıza olan vefa borcumuzu bir nebze ödemeyi ve bu alanda araştırma yapacak olanlara mütevazı bir katkı sağlamayı hedefledik. Bunun için de Osmanlı'nın son döneminde yaşamış olan Manastırlı İsmail Hakkı (ö.1330/1912) ve eserleri üzerinde çalışmayı tercih ettik. Zira Manastırlı, telif ettiği eserlerle, *Sırat-ı Müstakîm* gibi dergilerdeki yazılarıyla; telifâtının yanı sıra halkı

irşad etmeyi amaçladığı vaazlarıyla ve yetiştirdiği talebelerle ilim dünyasına çok büyük katkıları olan bir ilim adamıdır. Hâlihazırda Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde vaizlik görevini ifa etmeye çalışan bir akademisyen adayı olarak, kendi döneminde yetkin bir vaiz ve başarılı bir ilim adamı olarak tanınan Manastırlı İsmail Hakkı'nın eserleri üzerinde çalışma yapmaktan duyduğumuz mutluluğu da ayrıca ifade etmek isteriz.

Manastırlı'nın, hocalık yaptığı okullarda ders notu olarak kullanmak üzere hazırladığı *Fusûlü't-Teysîr fî Usûli't-Tefsîr* isimli risalesi tefsir usûlü alanında kaleme alınmış az sayıda müstakil eserden bir tanesidir. *Fusûlü't-Teysîr fî Usûli't-Tefsîr* isimli eser tefsir usûlüne katkılarının yanı sıra, ders kitabı olarak okutulduğu dönemin eğitim sistemi hakkında bilgi vermesi sebebiyle de önem taşımaktadır. Dolayısıyla bu kıymetli eser üzerinde kapsamlı bir çalışma yapmak ve risalenin günyüzüne çıkarılmasına vesile olmak temennimizdir.

Yüksek lisans tez çalışmamız vesilesiyle lisans döneminden bu yana tecrübe ve ilmi birikimlerinden istifade ettiğim, tezin tamamlanmasında çok kıymetli katkıları olan, başta değerli danışman hocam Prof. Dr. Remzi KAYA olmak üzere saygıdeğer hocalarım Prof. Dr. Abdurrahman ÇETİN'e, Prof. Dr. Mehmet Emin MAŞALI'ya ve üzerimde emeği ve katkısı olan herkese şükranlarımı sunarım.

Husûsan, sadece akademik anlamda değil hayatımın her alanında yardımlarını, desteklerini, sevgi ve dualarını üzerimden eksik etmeyen muhterem anne ve babama, kıymetli eşim Ebubekir ÇETİNER'e ve gözümün iki bebeği Ayşe'me ve Fatma Zehra'ma da hayatıma kattıkları tüm güzellikler için teşekkürü borç bilirim.

Gayret bizden; başarı, her türlü hamdın kendisine mahsus olduğu Allah'tandır.

Esra ÇETİNER

Afyonkarahisar 2019

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iii
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ	vii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	6
MANASTIRLI İSMAİL HAKKI’NIN HAYATI, İLMÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ	6
1.1. DOĞUMU VE AİLESİ	6
1.2. İLMÎ ŞAHSİYETİ, EĞİTİM SÜRECİ VE ALDIĞI GÖREVLER	7
1.2.1. <i>Manastırlı İsmail Hakkı’nın İlmî Şahsiyeti</i>	7
1.2.2. <i>Eğitim Süreci</i>	8
1.2.3. <i>Aldığı Görevler</i>	9
1.3. ESERLERİ	11
1.4. VEFATI	20
İKİNCİ BÖLÜM	21
FUSÛLÜ’T-TEYSÎR FÎ USÛLİ’T-TEFSÎR İSİMLİ ESER VE TEMEL ÖZELLİKLERİ	21
2.1. ESERİN TANITIMI VE YAPISAL ÖZELLİKLERİ	21
2.2. ESERİN MUHTEVASI	23
2.3. ESERİN TAHLİLİ	24
2.3.1. <i>Eserin Şeklî Özelliklerinin Değerlendirilmesi</i>	24
2.3.2. <i>Eserde Âyet ve Hadislerin Kullanımı</i>	26
2.3.3. <i>Manastırlı İsmail Hakkı’nın Eserde İstifade Ettiği Kaynakların ve Yaptığı İktibasların Değerlendirilmesi</i>	28
2.3.4. <i>Manastırlı İsmail Hakkı’nın Üslûbunun Değerlendirilmesi</i>	36
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	40
FUSÛLÜ’T-TEYSÎR FÎ USÛLİ’T-TEFSÎR ÇERÇEVESİNDE MANASTIRLI’NIN KUR’ÂN İLİMLERİNE BAKIŞI	40

3.1. BAZI GENEL KAVRAMLAR	40
3.1.1. <i>İlm-i Tefsîr</i>	40
3.1.2. <i>Kur'ân-ı Kerîm</i>	42
3.1.3. <i>Ehâdîs-i Kudsiyye</i>	43
3.1.4. <i>Sûre, Âyet, Fâsıla, Aksar-i Suver</i>	44
3.2. KUR'ÂN İLİMLERİNE DAİR BAZI KONULAR	45
3.2.1. <i>Bâb-ı Evvel</i>	45
3.2.1.1. Âyet ve Sûrelerin Faziletleri	45
3.2.1.2. Mekkî ve Medenî Âyetler	46
3.2.1.3. Hadarî ve Seferî Âyetler	52
3.2.1.4. Leylî ve Nehârî Âyetler	53
3.2.1.5. Yakaza Halinde Nâzil Olan Âyetler	55
3.2.1.6. Semâvî Âyetler	58
3.2.1.7. İlk Nâzil Olan Âyetler	59
3.2.1.8. Son Nâzil Olan Âyetler	65
3.2.2. <i>Bâb-ı Sâni</i>	67
3.2.2.1. Sebeb-i Nüzûl	67
3.2.2.2. Sebeb-i Nüzûl Bilmenin Faydaları	68
3.2.2.3. Sebeb-i Nüzûlün Hususiliğine Değil Lafzın Umûmiliğine İtibar Olunması	71
3.2.2.4. Sebeb-i Nüzûl Bilmenin Yolları ve Şartları	73
3.2.2.5. Birden Çok Sebeb-i Nüzûl Rivâyeti Olduğunda Hangisinin Tercih Edileceği Meselesi	76
3.2.2.6. Pek Çok Rivâyetin Birlikte Sebeb-i Nüzûl Olması	78
3.2.2.7. Râvînin Rivâyet Metnindeki Hatası Nedeniyle Rivâyetin Sebeb-i Nüzûl Zannedilmesi	81
3.2.2.8. Bir Sebep Hakkında Birden Fazla Âyetin Nâzil Olması	83
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	85
FUSÛLÜ'T-TEYSÎR FÎ USÛLİ'T-Tefsîr'İN TRANSKRİPSİYONU	85
4.1. ESERİN TRANSKRİPSİYONU	85
4.2. FUSÛLÜ'T-TEYSÎR FÎ USÛLİ'T-Tefsîr'İN ORJİNAL METNİ	109
SONUÇ	145
KAYNAKÇA	149

KISALTMALAR

a.e.	Aynı eser
a.g.e.	Adı geçen eser
a.s.	Aleyhi's-selâm
b.	Bin
bkz.	Bakınız
bs.	Baskı
c.	Cilt
(cc)	Celle celâluh
çev.	Çeviren
der.	Derleyen
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
h.	Hicrî
haz.	Hazırlayan
H.z.	Hazreti
krş.	Karşılaştırınız
nr.	Numara
ö.	Ölüm tarihi
s.	Sayfa
S.	Sayı
Sad.	Sadeleştiren
(s.a.v.)	Sallallahu aleyhi ve sellem
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
t.y.	Tarih yok

Tahk.	Tahkik eden
Ter.	Tercüme eden
U�SBE	Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve diğ�rleri
vr.	Varak
yay.	Yayınları
yy	Yüzyıl

GİRİŞ

Çalışmamızın amacı Manastırlı İsmail Hakkı'nın Mekteb-i Mülkiye birinci sınıf öğrencilerinin tefsir derslerinde faydalanmaları için kaleme aldığı *Fusûlü't-Teysîr fî Usûli't-Tefsîr* adlı eserinin transkripsiyonunu yaparak daha çok kişinin eserden istifade etmesini sağlamaktır. Bununla birlikte *Fusûlü't-Teysîr* özelinde Manastırlı'nın Kur'ân ilimlerine dair düşünceleri hakkında bilgi sahibi olmayı ve eserin son dönem Osmanlısında tefsir usûlü alanında telif edilen özgün bir eser mi yoksa başka kaynaklardan istifade edilerek hazırlanmış bir özet mi olduğunu tahlil etmeyi de amaçlamaktayız.

Elinizdeki bu tez giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, müellifin ailesi, ilmî çevresi, eğitim serüveni, hocaları hakkında elde edilen bilgiler paylaşılacaktır. Daha sonra çok yönlü bir âlim olan Manastırlı İsmail Hakkı'nın vaiz olarak görev yaptığı camiler ve muallim olarak ders verdiği okullar görev alma tarihleriyle birlikte aktarılacaktır. İslâmî ilimlerin her alanında kalem oynatmış olan Manastırlı'nın yaklaşık yarım asırlık telif hayatında kaleme aldığı onlarca eser hakkında kısa bilgilerin de paylaşılacağı birinci bölüm; Manastırlı'nın vefatına dair verilen bilgilerle son bulacaktır.

Çalışmanın ikinci bölümü söz konusu risalenin tanıtım ve değerlendirilmesine ayrılmıştır. Bu bölümde eserin yapısal özelliklerine, telif amacına, metinde göze çarpan şekli ayrıntılara değinilecektir. Ayrıca eserin içerdiği konulara özet olarak yer verilen bu bölümde *Fusûlü't-Teysîr*'in kısaca tahlili yapılacaktır.

Tezin üçüncü bölümü Manastırlı İsmail Hakkı'nın *Fusûlü't-Teysîr fî Usûli't-Tefsîr* isimli eseri bağlamında Kur'ân ilimlerine bakışı çerçevesinde şekillenmiştir. Tezin ana fikri denilebilecek bu bölümde eser, daha kolay anlaşılabilmesi için sadeleştirilecek, Manastırlı'nın temel kaynağı olan *el-İtkân*'la benzer ve farklı yönlerini tesbit edebilmek için de çeşitli karşılaştırmalar yapılacaktır. Bu bölümde hem Manastırlı'nın üslûbuna ve Kur'ân ilimleri hakkındaki görüşlerine dair fikir sahibi olmak hem de eserin ne derece özgün bir kaynak olduğunu tesbit etmek amaçlanmaktadır.

Tezin son bölümünde ise *Fusûlü't-Teysîr*'in günümüz Türk alfabesine çevirisi yapılacaktır. Bu bölümün sonuna ilgililerin karşılaştırma yapabilmeleri adına risalenin orijinal metni de ilave edilecektir.

Tez konusu belirlerken ve içerik oluştururken yaptığımız araştırmalarımızdan edindiğimiz fikre göre Türkiye'de, genelde Manastırlı İsmail Hakkı hakkında özelde ise onun tefsirciliğine ve tefsir alanındaki telifâtına dair yapılan çalışmalar vardır. Fakat bu çalışmaların içinde *Fusûlü't-Teysîr fî Usûli't-Tefsîr* isimli risalesini ele alan sadece birkaç makale ve bildiri metnine rastlıyoruz. Manastırlı İsmail Hakkı'nın ilmî yönü ve eserleri hakkında yapılan çalışmaları şöyle sıralayabiliriz:

- Tamamlanmış Yüksek Lisans Tezleri:

Nazif Ay, Manastırlı İsmail Hakkı'nın İslâm Düşüncesindeki Yeri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995.

Süleyman Baki, Manastırlı İsmail Hakkı Kelami Görüşleri ve 'Telhisü'l-Kelam fî Berahini Akaidi'l-İslam' İsimli Eseri, (Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2001.

Ali Osman Şamlı, Manastırlı İsmail Hakkı'nın Tefsirciliği, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2016.

Ayrıca çalışmamızı sürdürdüğümüz esnada tesbit edebildiğimiz kadarıyla, Manastırlı İsmail Hakkı ve eserleri hakkında devam eden 3 tane daha lisansüstü çalışma vardır.¹ Bunlardan biri Dokuz Eylül Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı'nda Ramazan Koç'un hazırladığı, "*Manastırlı İsmail Hakkı'nın Vesâilü'l-Felâh fî Mesâili'n-Nikâh Adlı Eseri*" isimli yüksek lisans çalışmasıdır. Ayrıca, Uludağ Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı'nda Selim Yiğit tarafından "*Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde Yeni İctihat Faaliyetleri ve Manastırlı İsmail Hakkı*"

¹ <http://ktp.isam.org.tr/?url=tezilh/findrecords.php> erişim tarihi (09.07.2019)

isimli bir yüksek lisans çalışması yapılmaktadır. Son olarak Sakarya Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı'nda Mehmet Emre Hasbolat'ın üzerinde çalıştığı “*Manastırlı İsmail Hakkı ve ‘Mevâidü’l-Enam fî Berahin-i Akaidi’l-İslam’ Adlı Eseri*” isimli bir yüksek lisans tezi daha bulunmaktadır.

Makaleler:

Ali Duman, Fıkıh ve Siyaset Arasında İçtihat: Manastırlı İsmail Hakkı'nın Gözünden II. Meşrutiyet Döneminde İçtihat'a Bir Bakış, *Bilimname*, 2/5, Kayseri, 2004.

Mehmet Emre Hasbolat, Manastırlı İsmail Hakkı ve Nübüvvet Görüşleri, *TURAN-Stratejik Araştırmalar Merkezi Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, Cilt: X/KİŞ, Sayı: 37, 2018.

İsa Akalın, Osmanlı Son Dönemi Bilginlerinde Hz. Peygamber'in Sünnetine Bağlılık Vurgusu –Manastırlı İsmail Hakkı'nın *Mevâidü-l-În'âm* Kitabı Örneğinde-, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Cilt: VI, Sayı: 11, Kars 2019.

Hasan Yücel, Manastırlı İsmail Hakkı'nın (1330/1912) *Fusûlü't-Tefsîr fî Usûli't-Tefsîr* Adlı Eserinin Bilginin Bütünlüğü Çerçevesinde Değerlendirilmesi, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: XII, Sayı: 62, 2019.

- Bildiri/Tebliğ Metinleri:

Süleyman Baki, Manastırlı İsmail Hakkı Efendi: Hayatı ve Kelam Alanındaki Eserleri, *Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı*, İstanbul, 2014.

Ercan Şen, Osmanlı'da Tefsir Usûlü Çalışmaları: Manastırlı İsmail Hakkı'nın “*Fusûlü't-Tefsîr fî Usûli't-Tefsîr*”i Çerçevesinde Bir İnceleme, *Osmanlı'da İlm-i Tefsir Sempozyumu*, İstanbul, 2018.

Bütün bu telifâtın yanı sıra Osmanlı'nın son dönem tefsir faaliyetlerine ve son dönem Osmanlı âlimlerine dair yapılan çalışmalarda Manastırlı İsmail Hakkı'nın

ismi sıklıkla geçmekle beraber *Fusûlü't-Teysîr fî Usûli't-Tefsîr* eserine ve eserin içeriğine dair yapılan ilk çalışmanın Mehmet Emin Maşalı'ya ait olduğunu görmekteyiz. Maşalı; 21-22 Ekim 2011 tarihinde Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Nuri Sevil salonunda icra edilen “Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur’ân Tefsirine Hizmetleri” konulu, tartışmalı ilmi toplantıda sunduğu “Osmanlı Döneminde Tefsir Usûlü Çalışmaları” başlıklı tebliğinde çalışmamızın konusu olan eserle alakalı özet bilgilere yer vermiştir.²

Manastırlı İsmail Hakkı ve eserleri hakkında yapılan lisansüstü çalışmalara baktığımızda, onun daha ziyade kelim ve İslam hukuku alanındaki görüşleri üzerinde durulduğunu, tefsirciliğine dair yapılan sadece bir yüksek lisans tezinin olduğunu tesbit ettik. Ali Osman Şamlı tarafından 2016 yılında hazırlanan “*Manastırlı İsmail Hakkı'nın Tefsirciliği*” isimli tezde Manastırlı'nın yaşadığı dönemin özellikleri ve Manastırlı'ya etkisi açıklanmış, eserleri hakkında bilgiler verilmiştir. Manastırlı'nın Sebîlü'r-Reşâd dergisindeki tefsir konulu makaleleri temel alınarak onun tefsirciliği, ayetleri tefsir ederken kullandığı metodlar ve tefsirini yaptığı ayetlerde Kur’ân ilimlerini ele alışı ile ilgili bilgiler paylaşılmıştır. Şamlı tezinde, Manastırlı'nın Fatiha Sûresi'nin tefsirini yaptığı makalelerin “Tefsîr-i Şerîf” ismiyle Sırât-ı Müstakîm dergisinde üçüncü sayıdan itibaren toplam on üç sayıda yayımlandığını ifade etmiş ve bu makalelerin yer aldığı tarihleri ve alt konuları listelemiştir. Ayrıca Şamlı, Manastırlı İsmail Hakkı'nın tefsir alanında kaleme aldığı “*Tefsîr-i Sûre-i Yâsîn*” risalesi üzerinde çalışmakta olduğunu ifade etmiştir. Bu tezde *Fusûlü't-Teysîr fî Usûli't-Tefsîr* hakkında sadece birkaç satırlık bilgiye yer verilmiştir.³

Manastırlı'nın tefsire dair diğer bir eseri “*Şerhu's-Sadr bi-Fezâili Leyleti'l-Kadr*” isimli risaledir. Bu eser 2014 yılında İbrahim Aksu tarafından sadeleştirilmiş ve Semerkand yayınları tarafından baskısı yapılmıştır. Fakar bu eser hakkında da kapsamlı bir akademik araştırma bulunmamaktadır. Elde edilen bu bilgiler neticesinde Manastırlı'nın tefsir alanındaki eserlerine dair lisansüstü çalışma

² Bahsi geçen toplantıda sunulan tebliğ metinleri için bkz. Muhammet Abay, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kuran Tefsirine Hizmetleri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.

³ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Osman Şamlı, “*Manastırlı İsmail Hakkı'nın Tefsirciliği*”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, 2016.

yapılmadığını görölmektedir. Hal böyleyken, Manastırlı'nın tefsir usûlüne dair kaleme aldığı, el yazması ve tek nüshası olan, *Fusûlü't-Tefsîr fî Usûli't-Tefsîr* adlı eserini ele aldığımız bu çalışmamızın, hem eseri hem de yazarı tanıtmak açısından önem arz ettiğini düşünüyor ve alandaki eksikliği bir nebze olsun doldurabilmesini temenni ediyoruz.

BİRİNCİ BÖLÜM

MANASTIRLI İSMAİL HAKKI’NIN HAYATI, İLMÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

Çalışmamızın birinci bölümünde, Manastırlı İsmail Hakkı’nın ailesi, çevresi, eğitim süreci ve hocaları hakkında elde edilen bilgiler yer alacaktır. Ayrıca Manastırlı’nın ders verdiği okullar ve vaiz olarak vazife aldığı camiler görev alma tarihleriyle birlikte paylaşılacaktır. Manastırlı İsmail Hakkı neredeyse İslâmî ilimlerin bütün alanlarında eser telif etmiştir. Bu bölümde onun telif ettiği eserler hakkında kısa bilgiler verilecektir. Çalışmanın ilk bölümü Manastırlı’nın vefatına dair verilen bilgilerle son bulacaktır.

1.1. DOĞUMU VE AİLESİ

Manastırlı İsmail Hakkı, (1263/1846) tarihinde Balkanların en önemli merkezlerinden biri kabul edilen ve günümüzde Makedonya sınırlarına dâhil olan Manastır⁴ şehrinde dünyaya gelmiştir. Babası askeriye emeklisi, sancaktar yüzbaşısı Hacı İbrahim; annesi ise Hatice hanımdır.⁵ Aslen Konyalı bir aileye mensuptur. Ailesi, sancağı taşıyanların oğulları anlamında ‘sancakdarzâde’ ismiyle tanınmıştır.⁶ Manastırlı İsmail Hakkı’nın atalarına, Rumeli bölgesinde askerî idarede görev almış olmalarından dolayı ‘Sancaktar’ denilmiştir. Manastırlı İsmail Hakkı ve ailesine ‘sancakdarzâde’ denilmesinin nedeni de bu soydan geldiklerini özellikle vurgulamak içindir. Bu unvan Manastırlı İsmail Hakkı’nın ailesinin, Osmanlı’ya üstün hizmetlerde bulunmuş soylu bir aile oluşunu belirtmek için halk tarafından verilmiştir.⁷

⁴ Makedonya’nın güneybatısında Pelister dağı (2600 m.) eteğinde denizden 590-680 m. yükseklikte eğimli bir yüzeyde kurulan Manastır şehrinin ismi Rumca Manastirion, Ulahça Toli-Manastir, Sırpça Bitolj, Bulgarca ve Makedonca Bitola’dır. Manastır şehri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Krıstaq Prifti, “Manastır”, *DİA*, Ankara: İSAM, 2003, C. 27, s. 562-563.

⁵ İsmail Kara, “İsmail Hakkı (Manastırlı)”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1999, C. 1, s. 671.

⁶ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-yı Âmire, 1333/1914, C. 1, s. 365.

⁷ Sancak ve sancakdâr kelimeleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İlhan Şahin, “Sancak”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 2009, C. 36, s. 97-99.

Dedesi Yeniçeri sancaktarlarından Abdülvehhab ez-Zâimî, yeniçeri ocağının kaldırılması olayı olan Vak'a-i Hayriyye (1826)⁸ sırasında kaçarak Manastır'a gitmiş ve oraya yerleşmiştir. Manastır şehri Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli eğitim merkezlerinden birisidir. Osmanlılar, fethedilen yerleşim birimlerine medreseler yapmak sûretiyle Osmanlı idaresine giren yerlerde eğitim faaliyetinin yanında İslâm dini ve kültürünü yaygınlaştırmayı, devlet ile aydınlar ve halk arasında uzlaşma sağlamayı amaçlamışlardır.⁹

Manastırlı İsmail Hakkı'nın ailesi hakkında elde ettiğimiz bilgiler sınırlıdır. Onun ne zaman ve kiminle evlendiği bilinmemekle birlikte oğlu Dr. Asım Arar, Atatürk'ün hususi doktorluğunu yapmıştır. Ayrıca torunu İsmail Hakkı Arar da Adalet, Milli Eğitim ve Devlet bakanlığı görevlerinde yer almıştır.¹⁰

1.2. İLMÎ ŞAHSİYETİ, EĞİTİM SÜRECİ VE ALDIĞI GÖREVLER

1.2.1. Manastırlı İsmail Hakkı'nın İlmî Şahsiyeti

Manastırlı İsmail Hakkı, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde yetişen, İslâmî ilimlerde söz sahibi âlimlerdendir. Manastırlı, İslâmî ilimlerin (Arapça, Kelâm, Tefsir, Fıkıh vs.) yanında siyasi konularda da yetkindir. Osmanlı'da batılılaşma akımının ortaya çıktığı bir zamanda Manastırlı İsmail Hakkı, İslâm dininin gerilemeye engel bir din olmadığını anlatmaya çalışmıştır. Batılıların, İslâm dininin esaslarına yaptıkları eleştirilere cevap vermeye gayret göstermiştir. Özellikle nikâh, talâk, kadın hakları, tesettür, kısas ve had cezaları gibi İslâm'ın içtimaî hükümlerine yönelik getirdikleri eleştirilerine yazılılarıyla cevaplar vermiştir. Mâturîdiyye itikadına bağlı olarak Kelâm konularını klasik çerçevede ele almıştır. Yazmış olduğu eserlerle İzmirli İsmail Hakkı (ö.1946) ve Ömer Nasuhi

⁸ II. Mahmud devrinin en önemli icraatından olan Vak'a-i Hayriyye, Yeniçeri Ocağı'nın ilgasının hayırlı bir iş olmasından dolayı 'hayırlı olay' anlamında bu isimle anılmıştır. Bkz. Kemal Beydilli, "Vak'ayı Hayriyye", *DİA*, Ankara: İSAM, 2012, C. 42, s. 454-457.

⁹ Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İrfan Matbaası, 1976, s. 10.

¹⁰ Salih Sabri Yavuz, "Manastırlı İsmâil Hakkı", *DİA*, Ankara: İSAM, 2003, C. 27, s. 563-564; Süleyman Baki, *Manastırlı İsmail Hakkı Kelâmî Görüşleri*, Üsküp: Logos-A, 2006, s. 27-28.

Bilmen (ö.1971) gibi âlimlere örnek olan Manastırlı İsmail Hakkı, zengin bir kültüre ve büyük bir ilmî birikime sahiptir.¹¹

Mehmet Akif Ersoy (ö.1936), Manastırlı İsmail Hakkı'nın genelde İslâm ilimleri özelde tefsir alanında göstermiş olduğu gayreti, Manastırlı'nın vefatının akabinde yazmış olduğu bir yazıda şöyle methetmiştir:

*“Manastırlı ulûm-u İslâmiye'nin her birinde ihâta-i külliye sahibi olmakla beraber kendisinin en ziyade zevk aldığı, en ziyade uğraştığı fen; fenn-i celîl-i tefsîr idi. İbn-i Abbas'tan zamanımıza gelinceye kadar kaç maruf müfessir yetişmiş ise Manastırlı onların hepsini bilir, hepsini pek yakından tanırdu.”*¹²

Arapça, Farsça ve Türkçe'nin yanı sıra Bulgarca bilen ve bir süre siyasetle de uğraşan Manastırlı İsmail Hakkı 1324/1908 yılının Aralık ayının 16'sında Sultan II. Abdülhamid tarafından, 45 kişi arasından seçilerek Ayan Meclisi üyesi tayin edilmiştir.¹³ Ayan üyeliği vefat edene kadar sürmüştür. İsmail Hakkı, Ayan üyesi iken Sultan Mehmed Reşad'la (1336/1918) birlikte Selanik, Üsküp, Priştine, Manastır ve Kosova'yı kapsayan meşhur Rumeli seyahatine katılmıştır. 16 Haziran 1911'de Kosova'da, Sultan Murad Hüdavendigâr'ın meşhedinin yanında Sultan Reşad'la birlikte kılınacak Cuma namazından önce Manastırlı İsmail Hakkı, orada toplanan binlerce Müslümana bir vaaz vermiştir.¹⁴ Namazdan sonra dönemin Sadrazamı Hakkı Paşa, padişah adına güzel bir konuşma yapmıştır.

1.2.2. Eğitim Süreci

İslâmi ilimlerin hemen hemen hepsinde söz sahibi olacak şekilde yetişmiş olan Manastırlı İsmail Hakkı'nın eğitim basamaklarını ve ders aldığı hocalarını şöyle sıralayabiliriz;

Osmanlı'nın önemli eğitim merkezlerinden biri olan Manastır şehrinde doğması İsmail Hakkı için bir şans olmuştur. İlk eğitimini Manastır'da Eski

¹¹ İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012, s. 196; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul: Medrese yay., 1980, C. 2, s. 285-286.

¹² Sırât- Mustakîm, Cilt: II-IX, Sayı: 40-222, ss. 248-249'dan naklen Ali Osman Şamlı, *“Manastırlı İsmail Hakkı'nın Tefsirciliği”*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, 2016, s. 25.

¹³ Albayrak, a.g.e., s. 285.

¹⁴ Manastırlı İsmail Hakkı, *Kosova Sahrâsı Mev'izası*, Selanik, 1327/1909.

Cami'deki Mekteb-i İdâdiye'de görmüştür. Hocası İstanbul'da tahsil görmüş Debbağ İsmail Efendi'nin talebesi olan Hafız Yahya Efendi'dir.

Mekteb-i İdâdiye'den sonra Mekteb-i Feyziyye'de Debreli Hacı İbrahim Efendi'den tahsil görmüş, ardından da eski Manastır müftülerinden olan Hacı Mustafa Efendi'den sarf ve nahiv dersleri almıştır. Hacı Mustafa Efendi'nin vefâtı üzerine Haydar Gâzi Medresesi'ne gitmiştir. Buradaki hocası ise Süleyman Efendi'dir.¹⁵

On sekiz yaşında iken Manastır'da Hacı Salih Camii'nde Ramazan günlerinde ikinci namazında İsmail Hakkı Bursevî'nin '*Rûhu'l-Beyân*' tefsirinden dersler vermiştir.¹⁶ Böylece genç yaşında hem hitabet kabiliyetini hem de tefsîr bilgisini isbat etmiştir.

İleri düzeyde eğitim almak için Şerif Bey Medresesi Müderrisi Talib Efendizade Abdurrahman'la birlikte İstanbul'a gelerek medrese öğrenimini tamamlamıştır. Eğitimi esnasında Mustafa Şevket Efendi'den Arapça okumuş, huzur dersleri hocalarından "Reisu'l-Ulema" ünvanlı Tikveşli Yûsuf Ziyâeddin Efendi'den İslâmî ilimleri tahsil edip icâzet alarak Süleymaniye Medresesi'nden mezun olmuştur.¹⁷

1.2.3. Aldığı Görevler

Mezuniyetinin ardından ilk olarak Fâtih Camii kürsü müderrisi olarak dersler yapan Manastırlı İsmail Hakkı burada talebelerine icazet vermeye başlamıştır.¹⁸ Fatih Camii kürsü şeyhliğinin ardından 1291/1874 yılında Dolmabahçe Vâlîde Sultan Camii vaizi ve kürsü şeyhi olmuş ve akabinde 1316/1900'de Şubat ayında Süleymaniye Camii vaizi olmuştur. Vaizlikteki liyakatini gün geçtikçe artıran Manastırlı, 1319/1903 yılının Mart ayında selâtin cami vaizliği görevinde daha da yükselerek Sultan Ahmed Camii'ne atanmıştır.

¹⁵ Baki, a.g.e., s. 28.

¹⁶ Baki, a.g.e., s. 28.

¹⁷ Bursalı, a.g.e.; s. 260; Albayrak, a.g.e., s. 285; Baki, a.g.e., s. 29.

¹⁸ Albayrak, a.g.e., s. 285.

Manastırlı İsmail Hakkı, hitabet alanında oldukça yetkindir.¹⁹ İstanbul'un büyük camilerinde vaazlar vermiştir. Hitabetindeki üstünlük sebebiyle kürsü şeyhliğine tayin olunmuş, en üst kürsü şeyhliği makamı olan Ayasofya Camii kürsü şeyhliğine kadar yükselmiştir.

Manastırlı İsmail Hakkı, 1325/1909'de de Büyük Ayasofya Camii vaizliğine atanmıştır. Ayasofya Camii kürsü vaizi olarak verdiği vaazlar büyük ilgi görünce Ayasofya Camii kürsü şeyhliği dâhil çeşitli pâyeler elde etmiştir. Talebesi Hafız Eşref Edip (Fergan), Manastırlı İsmail Hakkı'nın Ayasofya'daki vaazlarını *Mevâiz* adı altında bir araya getirip derleyerek yayınlamıştır.²⁰

Manastırlı İsmail Hakkı bir yandan büyük camilerdeki vaizlik göreviyle halkı irşad ederken, bir yandan da İstanbul'da dönemin en meşhur ilim yuvalarında müderrislik/öğretmenlik/profesörlük yaparak çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Öğretmen olarak ilk görevine 1292/1876 yılında Eyüp Askerî Rüşdiyesi'nde Arapça dersler vererek başlamıştır. Daha sonra 1302/1886 yılında İstanbul'da Mekteb-i Hukuk'ta (Hukuk Fakültesinde) fıkıh muallimliğine getirilerek uzun yıllar bu göreve devam etmiştir.

1307/1891 yılında Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun'da (topçu subayı yetiştiren okul) İslam akaidi dersleri vermiştir. Ayrıca Mekteb-i Mülkiye'de (Siyasal Bilgiler Fakültesi) 1309/1893 yılında tefsir, hadis ve kelâm müderrisliği görevlerinde bulunmuştur. Bu alanda profesör olduktan sonra Mayıs 1314/1898 yılında Mekteb-i Hukuk'ta (Hukuk Fakültesi) "Kitabu'd-Diyat ve'l-Cinayat" muallimliğine vekâleten atanmıştır. Mekteb-i Mülkiye'deki usûl-i fıkıh hocalığı birkaç sene sürdükten sonra yerine İsmail Hakkı İzmirli getirilmiştir.²¹

1899'da İstanbul Dârü'l-fünûnu'nda (İstanbul Üniversitesi) usûl-u fıkıh ve tefsir müderrisliği yapmıştır. Bunun yanı sıra 1325/1909 yılında Askerî Tıbbiye'de akaid muallimi olarak görev almış ve bu görevde birkaç yıl kalmıştır. Yirmi dört yıl

¹⁹ Ali Duman, "Fıkıh ve Siyaset Arasında İçtihat: Manastırlı İsmail Hakkı'nın Gözünden II. Meşrutiyet Döneminde İçtihat'a Bir Bakış", Kayseri: *Bilimname*, 2/5, 2004, s. 78.

²⁰ Manastırlı İsmail Hakkı, *Mevaiz*, (Derleyen: Eşref Edip), İstanbul, 1324; Albayrak, a.g.e., s. 285.

²¹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yay., 1998, s. 282.

süren müderrislik görevinde gösterdiği başarıdan dolayı dördüncü rütbeden Osmanlı nişanı²² ile taltif edilmiştir.²³

Hayatı boyunca çok geniş yelpazede ilim sahibi olan İsmail Hakkı için, İslami ilimlerde dönemin en önemli âlimlerinden biri olmasının yanı sıra, yaşadığı dönemin fikri ve siyasi olaylarında etkisi ve katkısı olan bir ilim olduğu söylenebilir. 19. yy'ın ikinci yarısı ve 20. yy'ın başı Türkiye'de önemli inkılapların yapıldığı bir devirdir. İdari, siyasi, ictimai, iktisadi, ilmi ve öteki alanlarda bir takım yenilikler ve değişiklikler gerçekleşmiştir. Tanzimat dönemi diye başlayıp Meşrutiyet dönemine kadar geçen bu sürede, uygulanmaya başlanan reformlara ve yenilikçi hareketlere destek olanlar bulunduğu gibi, karşı çıkanlar da olmuştur. Bu hareketlerin ve akımların başlıcaları Batıcılık, Türkçülük ve İslamcılıktır.²⁴ İsmail Hakkı, İslamcılık akımının önde gelen din âlimlerindendir.

Ayrıca, İsmail Hakkı'nın yaşadığı dönemde, İslami ilimlerde ulema arasında ün yapmış ulema-yı sitte denilen altı büyük âlimin olduğu bilinmektedir. Bu altı otorite içerisinde Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi (ö.1961), Tokatlı Şakir Efendi, Ders Vekili Halis Efendi (ö.1913), Mecelle şarihi Atıf Bey (ö.1898), Ders Vekili Muğlalı Ali Rıza Efendi (ö.1943) ile birlikte Manastırlı İsmail Hakkı'nın da bulunduğu belirtilmektedir.²⁵

1.3. ESERLERİ

Manastırlı İsmail Hakkı'nın, temel İslâm ilimlerinde, dil ve edebiyat alanında telif, tercüme ve şerh etmiş olduğu eserleri bulunmaktadır. Bu eserleri ile dinî ve ilmî alanda sözü geçen biri olarak kabul edilmiş ve döneminin meşhur âlimleri arasında sayılmıştır.

²² Nişanlar, devlet adına gösterilen üstün başarı ve yararlılıklardan dolayı hak eden kişileri onurlandırmak amacıyla verilen ve göğse takılan alametidir. Devlete hizmette özel gayret ve başarı göstermiş olan herhangi birisini ödüllendirmek üzere birden beşe kadar sıralanan beş derece veya rütbeden oluşmaktadır. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, "Nişan", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993, C. 2, s. 694; İbrahim Artuk, "Madalya", *DİA*, Ankara: İSAM, 2003, C. 27, s. 301-302

²³ Albayrak, a.g.e., s. 286.

²⁴ Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, İstanbul: Cumhuriyet yay., 1998, C. 1, s. 13-17; İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, İstanbul: Risale yay., 1986, C. 1, s. XXXII-XL.

²⁵ Mahir İz, *Yılların İzi*, İstanbul: Kitabevi Yay., 1990, s. 127, s. 254.

Batılılaşma sürecinin hız kazandığı bir dönemde yaşayan İsmail Hakkı Efendi, İslam diniyle ilgili batılı yazarlarca öne sürülen iddiaları ve yapılan itirazları cevaplandırmaya çalışmıştır. İtikadda Mâturîdî olan müellifin, nikâh, talâk, tesettür konularını ve kıyas, hadd cezaları gibi amelî hükümleri savunduğu da bilinmektedir.²⁶

Türk-İslam düşünce ve kültür hazinesine önemli katkıda bulunmuş ilim adamlarından biri olan Manastırlı İsmail Hakkı, ömrü boyunca çok sayıda eser yazmıştır. İsmail Hakkı Efendi, yaşadığı dönemdeki eğitim sisteminin gereği olarak, hem mezun olduğu medrese tarzı eğitim-öğretim kurumlarında hem de yeni oluşturulan modern mekteplerde ders vermiştir.²⁷ Ömrünü okumak ve okutmakla geçiren ve İslamî ilimlerin hemen hepsinde eğitim gören Manastırlı'nın eserleri (birkaç tanesi hariç) kendisinin görev aldığı medrese ve mekteplerde ders kitabı olarak istifade edilmek üzere matbaalarda defalarca basılmıştır. Ayrıca basılmayıp yazma olarak kalan eserleri de mevcuttur.

Manastırlı İsmail Hakkı'nın eserlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. *Telhîsü'l-Kelâm fî Berâhîni Akâidi'l-İslâm*

İslâm akaidinin temel meselelerinin açık ve anlaşılır bir biçimde anlatıldığı bir eserdir.²⁸ İslamî eğitimin verildiği okullarda ders kitabı olarak okutulmak üzere hazırlanmıştır. Eserin kapağında Milli Eğitim Bakanlığı'nın isteği üzerine Manastırlı İsmail Hakkı'ya özel olarak yazdırıldığı ifade edilmektedir. “Meşihatpenâhide (Şeyhü'l-İslam Yüksek makamı) tedkîk olunduktan sonra Maârif Nezâreti 28 Şevval sene 1321 ve fî 4 Kânûn-ı Sâni sene 1319 tarih ve 219 numaralı

²⁶ Hasan Yücel, “Manastırlı İsmail Hakkı'nın (1330/1912) Fusûlu't-Teysîr Fî Usûli't-Tefsîr Adlı Eserinin Bilginin Bütünlüğü Çerçevesinde Değerlendirilmesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, C. 12, S. 62, 2019, s. 1874; Yavuz, a.g.m., s. 563-564.

²⁷ Baki, a.g.e., s.30.

²⁸ Manastırlı İsmail Hakkı, *Telhîsü'l-Kelâm fî Berâhîn-i Akâidi'l-İslâm*, 3. bs., İstanbul: 1331/1915; Baki, a.g.e., s. 46.

ruhsat nâmıyla tab' olunmuştur"²⁹ denilmektedir. Eser, ilk baskısı İstanbul'da Hicrî 1322 yılında Mahmud Bey Matbaası'nda olmak üzere üç defa basılmıştır.³⁰

2. *Vesâilü'l-Felâh fî Mesâili'n-Nikâh*

Bu eser, İslâm hukukunun muamelat kısmına dair olup nikah, talâk, îlâ ve zihâr gibi 235 mesele barındırmakta ve on bir bölümden oluşmaktadır.³¹ İstanbul'da 1313/1897 yılında Âlem Matbaası'nda basılan eser 151 sayfadan müteşekkildir.³²

3. *Kitâb el-Vesâyâ ve'l-Ferâiz (Vesâyâ ve Ferâiz Mecmuâsı)*

Manastırlı'nın vasiyet ve İslâm miras hukukuna dair meseleleri ele aldığı bir eseridir.³³ Eserin mukaddime kısmında 'vesâyâ' kelimesi çerçevesinde birçok kavram açıklanmaktadır. Eser iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım vasiyete taalluk eden hükümlere dairdir. Bu kısım iki bölümde ele alınmaktadır. Birinci bölüm on fasıldan, ikinci bölüm dört fasıldan oluşmaktadır. İkinci kısımda ise altı fasıl halinde 'ilmü'l-ferâiz' kavramının fıkıh ilmi açısından Hanefî mezhebine göre izahı yapılmıştır. Bu eser, İstanbul'da h. 1326 yılında 130 sayfa olarak basılmıştır.³⁴

4. *Mevâhibü'r-Rahmân fî Menâkıbi'l-Îmâm Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*

Eser Ebu Hanife'nin hayatı hakkında kaleme alınmıştır. Manastırlı İsmail Hakkı bu eseri, Şafii Mezhebinin önemli âlimlerinden olan İbn Hacer el-Heytemî'nin (ö. 974/1567)³⁵ *el-Hayrâtü'l-Hisân fî Menâkıbi'l-Îmami'l-A'zam Ebî Hanîfe en-Nûman* adlı eserini, orijinaline bağlı kalmadan Türkçe'ye tercüme etmek sûretiyle oluşturmuştur.³⁶

²⁹ Manastırlı İsmail Hakkı, *Telhîsu'l-Kelâm fî Berâhîn-i Akâidi'l-İslâm*, İstanbul, 1329/1911.

³⁰ Şamlı, a.g.e., s. 37.

³¹ Bursalı, a.g.e., s. 260; Manastırlı İsmail Hakkı, *Vesâilü'l-Felâh fî Mesâili'n-Nikâh*, İstanbul: 1313/1897, s. 1; Şamlı, a.g.e., s. 36.

³² Şamlı, a.g.e., s. 36.

³³ Bursalı, a.g.e., s. 260; Manastırlı İsmail Hakkı, *Vesâyâ ve Ferâiz Mecmuâsı*, İstanbul: Matbaaü Âmir, 1326/1908.

³⁴ Şamlı, a.g.e., s. 38.

³⁵ Ali Osman Şamlı yüksek lisans tezinde İbn Hacer'i "Heytemî" değil "Askalânî" olarak zikretmiştir. Fakat İbn Hacer el-Askalânî'nin Ebu Hanife'nin hayatına dair bir eseri bulunmamaktadır.

³⁶ Manastırlı İsmail Hakkı, *Mevâhibü'r-Rahmân fî Menâkıbi'l-Îmâm Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*, İstanbul: 1310/1894.

Hicrî 1310 yılında İstanbul'da Mahmud Bey Matbaası'nda basılan eser, bir 'fatihâ-i kitâb', üç mukaddime ve kırk fasıldan (bölümden) oluşmaktadır. Ayrıca konuların açıklanması sırasında seksene yakın şahsın hayatı ile ilgili dipnotlarda özet bilgiler verilmiştir. Bu eser şu anda Bursa Eski Eserler Kütüphanesi'nde mevcuttur.³⁷ Eser, *Fıkhın Sultanı İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe* ismiyle Sıtkı Çoban ve Fatih Başpınar tarafından sadeleştirilerek, Semerkand Yayınları tarafından 2014 yılında basılmıştır.³⁸

5. Metâlib-i İrfâniyye ve İzâhât-ı Nûniyye (Şerh-i Kasîde-i Nûniyye)

Eser 1312/1896 yılında İstanbul'da basılmıştır. 144 sayfadan oluşmaktadır. Manastırlı İsmail Hakkı, Fatih Sultan Mehmed döneminin önemli âlimlerinden olan Celâleddinzade Hızır Bey'in (ö. 863/1459) meşhûr *el-Kasidetu'n-Nûniyye* isimli eserini Osmanlıca şerh ve izah edip bu eseri kaleme almıştır.³⁹ Akaid ve Kelam'la ilgili konuları içeren *Kasîde-i Nûniyye*'nin beyitlerinin açıklanması şeklinde meydana gelmiş olan bu eser günümüz Türkçesi'ne çevrilmemiştir.⁴⁰

6. Ahkâm-ı Şehr-i Sıyâm

Eser üç ayrı kitaptan oluşmaktadır. Oruç/sıyam kelimesinin sözlük ve terim anlamına dair yorumlar, Ramazan ayının önemi ile ilgili âyetin tefsiri, orucun farz kılınığını belirten âyetin yorumu eserin konusunu oluşturmaktadır. 128 sayfadan oluşan eserde; Ramazan ayı ve oruç ibadetinin yanı sıra namaz, selam, anne-baba hakkına riâyet, Kur'ân'ın tilaveti gibi konular bulunmaktadır.⁴¹ Bu eser de Tercümân-ı Hakikat Gazetesi'nde yayınlandıktan sonra İstanbul'da 1309 senesinde kitap olarak neşredilmiştir.⁴²

7. Tercümetü'r-Risâleti'l-Hamîdiyye (Beyyinât-ı Ahmediyye)

³⁷ Şamlı, a.g.e., s. 36.

³⁸ Sıtkı Çoban ve Fatih Başpınar, *Fıkhın Sultanı İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe*, Ter. Manastırlı İsmail Hakkı, (Sad. Sıtkı Çoban ve Fatih Başpınar), İstanbul: Semerkand Yayınları, 2014.

³⁹ Bursalı, a.g.e., s. 260; Manastırlı İsmail Hakkı, *Metâlib-i İrfâniyye ve İzâhât-ı Nûniyye*, İstanbul: 13612/1896.

⁴⁰ Bursalı, a.g.e., s. 251.

⁴¹ Bursalı, a.g.e., s. 260; Manastırlı İsmail Hakkı, *Ahkâm-ı Şehr-i Sıyâm*, İstanbul: 1309/1893.

⁴² Yavuz, a.g.m., s. 564.

Sûriye ulemasından Hüseyin b. Muhammed el-Cisr'in (ö. 1327/1909) "İslâm dininin itikadî esaslarına, amelî hükümlerin hikmetlerine ve Hz. Muhammed'in (s.a.s) nübüvvetinin ispatına dair" kaleme aldığı, *er-Risâletü'l-Hamîdiyye*'nin Manastırlı tarafından *Beyyinât-ı Ahmediyye* ismiyle Osmanlıca'ya tercümesi ve şerhidir. Eser, Tercümân-ı Hakikat gazetesinde yayınlandıktan sonra 1307/1891, 1308/1892 ve 1329/1913 tarihlerinde İstanbul'da dört cilt halinde basılmıştır.⁴³ Ayrıca bu eser, *Külliyât-ı İsmâil Hakkı Manastırlı* adıyla yayımlanan kitapların birincisi olarak basılmıştır.⁴⁴

Son dönemlerde Ahmed Gül tarafından latinize edilip sadeleştirilen eser, *Risale-i Hamidiyye (İslam, Hak ve Hakikat Dinidir)* ismiyle yayınlanmıştır. (İstanbul, 1973, 1980). *Risale-i Hamidiyye*, müellifin toplumda tanınmasına sebep olmuş bir eserdir. Öyle ki Manastırlı İsmail Hakkı ismi, bazen "Risâle-i Hamidiyye mütercimi İsmail Hakkı" olarak geçmektedir.⁴⁵

8. Hak ve Hakikat

Hollandalı şarkiyatçı Reinhart Pieter Anne Dozy'nin yazdığı, Abdullah Cevdet'in *Târîh-i İslâmiyyet* adıyla Türkçe'ye çevirdiği; Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber (s.a.s) hakkında aşağılayıcı ifadeler ve iftiralarla dolu olan kitabına tepki olarak kaleme alınmış reddiyelerden biridir.⁴⁶ *Külliyât-ı İsmâil Hakkı Manastırlı* isimli neşriyatın ikinci kitabı olarak basılmıştır.⁴⁷ İstanbul'da 1329/1911 yılında Sırât-ı Mustakîm Matbaası'nda basılan eser 242 sayfadır.

9. Mevâiz

Bu eser, Manastırlı'nın Ayasofya Camii'nde verdiği vaazlarının talebesi Eşref Edip (Fergan) tarafından not tutulup düzenlenerek neşredilmesi ile ortaya çıkmıştır.⁴⁸ Sekiz dersi içeren ilk baskısı 328 sayfadan oluşmakta olup İstanbul'da

⁴³ Yavuz, a.g.m., s. 564; Manastırlı İsmail Hakkı, *Tercümetü'r-Risâleti'l-Hamîdiyye*, C. 1, İstanbul: 1308/1892.

⁴⁴ Manastırlı İsmail Hakkı, *er-Risâletü'l-Hamîdiyye Tercümesi Beyyinât-ı Ahmediyye*, İstanbul: 1329/1913.

⁴⁵ Şamlı, a.g.e., s. 35.

⁴⁶ Yavuz, a.g.m., s. 564; Bursalı, a.g.e., s. 260.

⁴⁷ Manastırlı İsmail Hakkı, *Hak ve Hakikat*, İstanbul: 1329/1911.

⁴⁸ Bursalı, a.g.e., s. 260; Manastırlı İsmail Hakkı, *Mevâiz*, der. Hafız Eşref Edib, 2. Bs., İstanbul: 1324.

1324 yılında basılmıştır. 46. dersten 62. derse kadar olanlar ise bölümler halinde Sırât-ı Mustakîm dergisinde yayımlanmıştır.⁴⁹

10. *Şerhu's-Sadr bi-Fezâili Leyleti'l-Kadr*

Müellifin, Kadir Sûresi'ni tefsir ettiği bir eseridir. Sûrenin tefsirinden sonra Kadir Gecesi'nin fazileti ele alınmaktadır.⁵⁰ Eser, İstanbul'da Mahmud Bey Matbaası'nda 1325/1909 yılında basılmıştır.⁵¹ Bu eser, İbrahim Aksu tarafından sadeleştirilerek, Semerkand Yayınları tarafından *Gönülleri Ferahlatan Kadir Gecesi* ismiyle 2014 yılında basılmıştır.⁵²

11. *Hâce-i Lisân-ı Osmânî*

1294 yılında İstanbul'da yayınlanan çalışma, Osmanlı Türkçesi hakkında Osmanlıca yazılmış bir eserdir.⁵³

12. *Mebâdi-i Fârisî*

Fars dili üzerine yazılmış bir eserdir.⁵⁴ Bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Hamidiye bölümünde bulunan eserin kayıt numarası 843'tür.⁵⁵

13. *Tefsîr-i Sûre-i Yâsîn*

Manastırlı İsmail Hakkı'nın Mekteb-i Mülkiye-i Şahâne'deki muallimliği sırasında ders olarak okuttuğu notlardan oluşan eser, talebesi Muhammed Şevket'in bu notları temize geçirmesi ile ortaya çıkmıştır.⁵⁶ 1316 yılında basılmıştır.⁵⁷ 111 sayfadan ibarettir. Eserin giriş kısmında Yâsîn Sûresi'nin fazileti ile ilgili hadislere yer verilmiştir. İbn-i Abbas (ö. 68/687), Fahrüddin Râzi (ö. 606/1210) ve Kurtubi

⁴⁹ Şamlı, a.g.e., s. 38.

⁵⁰ Bursalı, a.g.e., s. 260; Manastırlı İsmail Hakkı, *Şerhu's-Sadr bi-Fezâili Leyleti'l-Kadr*, İstanbul: 1324/1909.

⁵¹ Şamlı, a.g.e., s. 38.

⁵² Manastırlı İsmail Hakkı, *Gönülleri Ferahlatan Kadir Gecesi*, sad. İbrahim Aksu, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2014.

⁵³ Yavuz, a.g.m., s. 564.

⁵⁴ Yavuz, a.g.m., s. 564.

⁵⁵ Yavuz, a.g.m., s. 564.

⁵⁶ Şamlı, a.g.e., s. 37; Baki, a.g.e., s. 51.

⁵⁷ Yavuz, a.g.m., s. 564.

(ö. 671/1273) gibi müfessirlerin Yâsin Sûresi hakkındaki yorumlarına değinilmektedir.⁵⁸

14. *Kosova Sahrâsı Mevizası*

Eser, müellifin Sultan Mehmet Reşad ile birlikte yaptığı Rumeli seyahati sırasında Kosova Sahrâsı'nda, Selanik'te verdiği Cuma vaazının bir özeti mahiyetinde küçük bir risaledir.⁵⁹

15. *Usûl-i Fıkıh*

Manastırlı İsmail Hakkı'nın bu eseri, Mekteb-i Hukuk-ı Şahâne'deki dördüncü sınıf talebelerine ders kitabı olarak okutulmak üzere telif edilmiştir. İslam Hukuku Metodolojisi mahiyetindedir.⁶⁰ Eser 1328/1912 yılında 140 sayfa olarak basılmıştır.⁶¹

16. *Füyûzâtü'l-Meliki'l-Allâm fî Kerâmeti Abdisselâm*

Müellifin Abdülkerim Bermutî'ye dair bir eserin tercümesini yaptığı kitabıdır.⁶² Bir nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde mevcuttur. Kayıt numarası 4672'dir.⁶³

17. *Fusûlü't-Teysîr fî Usûli't-Tefsîr*

Çalışmamızın konusu olan bu eser tefsir usûlüne dair kaleme alınmıştır. Hiçbir kaynakta zikri geçmeyen bu eser, “*Şerhu's-Sadr bi Fedâil-i Leyleti'l-Kadr*” isimli eserin dipnotunda yine Manastırlı İsmail Hakkı tarafından zikredilmiştir.⁶⁴ Eseri “*Gönülleri Ferahlatan Kadir Gecesi*” ismiyle sadeleştiren İbrahim Aksu bahsi geçen dipnotta *Fusûlü't-Teysîr fî Usûli't-Tefsîr* isimli bir risalenin varlığına

⁵⁸ Şamlı, a.g.e., s. 37.

⁵⁹ Yavuz, a.g.m., s. 564; Manastırlı İsmail Hakkı, *Kosova Sahrâsı Mevizası*, Selanik: 1327/1911; Şamlı, a.g.e., s. 38.

⁶⁰ Yavuz, a.g.m., s. 564; Ay, a.g.m, s. 20; Baki, a.g.e., s. 55; Şamlı, a.g.e., s. 39.

⁶¹ Şamlı, a.g.e., s.39.

⁶² Yavuz, a.g.m., s. 564.

⁶³ Yavuz, a.g.m., s. 564; Şamlı, a.g.e., s.39.

⁶⁴ Manastırlı, *Şerhu's-Sadr bi-Fezâili Leyleti'l-Kadr*, s. 3; Baki, a.g.e., s. 58.

rastlayamadığını ifade ediyor.⁶⁵ Oysaki bu risale Süleymaniye kütüphanesinde Tercüman bölümünde 447 numarada kayıtlıdır.

18. *Nefâisu'l-Kelâm fî Mehâsini Vezâifi'l-İslâm*

Bu eserin adı Manastırlı'nın *Ahkâm-ı Şehr-i Sıyâm* adlı kitabında geçmekte ve dinî vazifelerin yerine getirilişi hakkında malumat vermektedir.⁶⁶ Eser 1308/1892 yılında İstanbul'da Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn Matbaası'nda basılmış olup 40 sayfadan ibarettir.⁶⁷

19. *Nesemâtü'l-Eshâr fî Medhi'n-Nebiyyi'l-Muhtâr Adlı Bedîyyenin Tercüme ve Şerhi*

Abdulganî b. İsmâil en-Nablusî'nin (ö. 1143/1731) *Bedîyye*'sinin bir kısmının tercüme ve şerhidir. Manastırlı'nın bu çalışması Mekteb dergisinde yayımlanmıştır.⁶⁸

20. *Amd ve Kasd Meselesi*

Müellifin yazma olan eseri Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde yer almaktadır.⁶⁹

21. *Mecâmiü'l-Âdâb*

Yazma bir eser olup Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir.⁷⁰

22. *Şerhu Mi'yâri'l-Adâle*

Bu yazma da İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndedir.⁷¹ Kayıt numarası 9549'dur.⁷²

⁶⁵ Manastırlı İsmail Hakkı, *Gönülleri Ferahlatan Kadir Gecesi*, s.16.

⁶⁶ Manastırlı, *Ahkâm-ı Şehr-i Sıyâm*, s. 103; Baki, a.g.e., s. 59.

⁶⁷ Baki, a.g.e., s. 56; Şamlı, a.g.e., s.40.

⁶⁸ Yavuz, a.g.m., s. 564; Hulusi Kılıç, "Bedîyyât", *DİA*, İstanbul: İSAM, 1992, C. 5, s. 323-324; Abdullah Uçman, "Mekteb", *DİA*, Ankara: İSAM, 2004, C. 29, s. 1.

⁶⁹ Kara, "İsmail Hakkı (Manastırlı)", s. 672.

⁷⁰ Kara, "İsmail Hakkı (Manastırlı)", s. 672.

⁷¹ Kara, "İsmail Hakkı (Manastırlı)", s.672.

⁷² Yavuz, a.g.m., s.564.

23. *Mevâidü'l-În'âm fî Berâhîni Akâidi'l-İslâm*

Müellifin İslâm akaidi ve kelâma dair meseleler hakkında özet bilgiler içeren önemli bir telif eseridir. Bu eser, Manastırlı'nın bazılarında muallimlik vazifelerini de yapmış olduğu, Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'da ve bilumum askerî ve mülkiye liselerinde akaid ve kelâm ders kitabı olarak okutulmak üzere, dönemin Maarif Nezareti'nin izni ile beş defa basılmıştır.⁷³ Eserde “makale-i ûla, makale-i sâniye ve hâtîme” bölümleri vardır. Allah'ın zatının bilinmesi, selbi sıfatlar, zati sıfatlar, ilahi fiiller konuları makale-i ûla kısmında ele alınmıştır. İkinci makale bölümünde; peygamberliğin mümkün oluşu ve faydaları, Hz. Peygamber'in peygamberliğinin isbatı, kabir hayatı ve ahiret halleri hakkında bilgiler yer almaktadır. Eserin hâtîme bölümünde ise, ehl-i sünnet mezhebine uymanın gerekliliği, sahabenin yolunun Resulullah'ın yolu olduğu, İmam-ı Azam'ın İslam dinine hizmetleri, Haricilik Mezhebi'nin özellikleri, Mu'tezile'nin fesad hareketleri ve Osmanlı Devleti'nin ilk kurulduğundan itibaren Ehl-i Sünnet'e bağlı olduğu gibi konulara yer verilmektedir.⁷⁴

Manastırlı İsmail Hakkı, yarım asrı aşkın ömründe başta ders kitabı niteliğinde olmak üzere İslami ilimlerin çeşitli dallarında eserler kaleme almış, bununla da yetinmeyerek II. Meşrutiyet döneminin en önemli siyasi ve fıkri dergilerinden biri olan Sebilü'r-Reşad (Sırât-ı Müstakîm) dergisinde yazı yazan başlıca isimlerden biri olmuştur. Yazılarında çoğunlukla ilmi, siyasi ve dini konulara değinen İsmail Hakkı bu görevini vefatına kadar sürdürmüştür. Bunun dışında Tercüman-ı Hakikat, Tasvir-i Efkâr, Teşrih gazetelerinde de ilmi ve dini yazıları çıkmıştır.⁷⁵

Yukarıda zikrettiğimiz çoğu matbu ve az bir kısmı da yazma olan kitap şeklindeki eserlerin haricinde, Manastırlı İsmail Hakkı'nın Sırât-ı Mustakîm dergisinde yayımlanan yazılarını, Ali Osman Şamlı yüksek lisans tezinde, Hicrî,

⁷³ Manastırlı İsmail Hakkı, *Mevâidü'l-În'âm fî Berâhîni Akâidi'l-İslâm*, 5. Bs., İstanbul: 1314/1898.

⁷⁴ Bursalı, a.g.e., s. 251.

⁷⁵ Ercan Şen, “Osmanlı'da Tefsir Usûlü Çalışmaları: Manastırlı İsmail Hakkı'nın 'Fusûlu't-Teysîr fî Usûli't-Tefsîr'i Çerçevesinde Bir İnceleme”, *Osmanlı'da İlmi Tefsir Sempozyumu*, İstanbul, 2018.

Milâdî ve Rûmî tarihlerini verip makale isimlerini de zikrederek araştırmacıların istifadesine sunmaktadır.

1.4. VEFATI

Manastırlı İsmail Hakkı 25 Zilhicce 1330/5 Aralık 1912’de, Perşembe gecesi İstanbul’da Anadolu Hisarı’nda bulunan evinde vefat etmiştir. 66 yaşında kalp krizi nedeniyle vefat eden Manastırlı İsmail Hakkı’nın kabri Fatih Camii haziresindedir.⁷⁶

Manastırlı İsmail Hakkı’nın vefatıyla Mehmet Akif Ersoy ve Sırât-ı Mustakîm dergisi yazarları başta olmak üzere hem ilim dünyası hem de sevenleri çok üzülmüştür. Çünkü Manastırlı’yı tanıyanlar onun sahip olduğu ilmî derinliği ve benzersiz kişiliğini çok yakından bilmekteydiler. Âlimin ölümü âlemin ölümü demekti. Bu ölüm Müslümanlar üzerinde de büyük bir üzüntüye neden olmuştur. Zira İslam âlemi problem üstüne problem yaşıyordu. Bir de Manastırlı gibi kıymetli âlimlerin birer birer vefatları bu üzüntüyü ikiye katlıyordu.⁷⁷

⁷⁶ Bursalı, a.g.e., s. 251.

⁷⁷ Şamlı, a.g.e., s. 31-34.

İKİNCİ BÖLÜM

FUSÛLÜ'T-TEYSÎR FÎ USÛLÎ'T-TEFSÎR İSİMLİ ESER VE TEMEL ÖZELLİKLERİ

Çalışmamızın ikinci bölümü müellifin “*Fusûlü't-Teysîr fî Usûlî't-Tefsîr*” isimli eserinin tanıtım ve değerlendirilmesine ayrılmıştır. Bu bölümde söz konusu eserin yapısal özelliklerine, telif amacına, metinde göze çarpan şekli ayrıntılara değinilecektir. Ayrıca eserin içerdiği konuların özet olarak yer alacağı bu bölümde “*Fusûlü't-Teysîr*”in kısaca tahlili yapılacaktır.

2.1. ESERİN TANITIMI VE YAPISAL ÖZELLİKLERİ

Son dönem Osmanlı âlimleri Kur’ân ilimlerine dair pek çok eser kaleme almışlardır. Bu eserlerden biri de Manastırlı İsmail Hakkı’nın “*Fusûlü't-Teysîr fî Usûlî't-Tefsîr*”idir. Osmanlı dönemi ilim adamlarının biyografilerine ulaşabildiğimiz Bursalı Mehmed Tâhir (1344/1925)’in *Osmanlı Müellifleri* kitabı, *Şekâik-i Nûmaniyye* ve *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* gibi daha önceki kaynaklarda müellifin hayatı ve eserleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Ancak bu kaynaklarda Manastırlı’nın telif ettiği eserler arasında tefsir alanında *Tefsîr-i Sûre-i Yâsîn*, *Fâtihâ-yı Şerîfe Tefsîri*⁷⁸ ve *Şerhu’s-Sadr bi-Fezâili Leyleti’l-Kadr* isimli eserleri zikredilmekle beraber tefsir usûlüne dair kaleme aldığı *Fusûlü't-Teysîr fî Usûlî't-Tefsîr* eserinden bahsedilmemektedir.⁷⁹ Bu eserden ilk defa bahseden yine Manastırlı İsmail Hakkı olmuştur. Kadir Sûresi’ni tefsir ettiği ve Kadir gecesinin faziletlerini anlattığı *Şerhu’s-Sadr bi-Fezâili Leyleti’l-Kadr*⁸⁰ isimli eserinde, ilk inen âyetleri açıklarken dipnotta “konuya dair önemli ayrıntılar ‘*Fusûlü't-Teysîr fî*

⁷⁸ Ömer Nasuhi Bilmen müellifin *Fâtihâ-yı Şerîfe Tefsîri*’nin Sırât-ı Müstakîm dergisinde yayınlandığını aktarmıştır. Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974, C:2, s. 771.

⁷⁹ Mehmet Emin Maşalı, “Osmanlı Dönemi Tefsir Usûlü Çalışmaları”, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur’an Tefsirine Hizmetleri* ed. Muhammed Abay, İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2012, s. 260.

⁸⁰ Manastırlı İsmail Hakkı, *Şerhu’s-Sadr bi-Fezâili Leyleti’l-Kadr*, İstanbul: 1324/1909.

Usûli't-Tefsîr' adlı eserimizde yer almaktadır" şeklinde çalışmasına atıfta bulunmuştur.⁸¹

Mustafa Öztürk'ün *Osmanlı Tefsir Mirası* isimli bibliyografik çalışmasında eserin tanıtımına dair bir takım bilgiler yer almaktadır.⁸² Öztürk eserle ilgili bu bilgileri Mehmet Emin Maşalı'nın "Osmanlı Dönemi Tefsir Usûlü Çalışmaları" isimli tebliğinden edinmiştir.⁸³

Manastırlı İsmail Hakkı'nın *Fusûlü't-Teysîr fî Usûli't-Tefsîr* eseri Süleymaniye Kütüphanesi'nin Tercüman Bölümünde, 447 numarada kayıtlıdır. Eserin müellif nüshası olan bu nüshasından başka bir nüshası tesbit edilememiştir. Müellifin sayfaların üzerine yapmış olduğu numaralandırmalarına göre eser 66 sayfadan (34 varak) ibarettir. Dışı kırmızı miklebsiz meşin ile kaplı olan eserin kirli sarı renkli sayfalarında 12'şer satır bulunmaktadır. Eserin cetvelsiz sayfalarının kenarlarında haşiye ya da talika yer almamaktadır.⁸⁴ Manastırlı İsmail Hakkı'nın eseri telif ederken kullandığı dil Osmanlıca'dır. Müellif rika hattıyla kaleme aldığı eserinde çoğunlukla sade ve akıcı bir Türkçe kullanmıştır.

Konu başlıklarını, âyet ve hadis metinlerini ve açıklamasını yapacağı ıstılahları kırmızı mürekkeple, daha büyük ve daha açık bir yazıyla yazan müellif, yapmış olduğu alıntı metinlerini tırnak işaretine benzer şekilde çift parantezle ayırmış, atıf yaptığı eser ve kişileri ise köşeli parantez içine alarak belirtmiştir.

Kapak sayfasında (1-a yüzünde) eserin; Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne birinci sınıf öğrencilerine okutulmak üzere hazırlanan tefsir usûlü ders kitabı olduğu yazılmıştır. Mekteb-i Mülkiye, sonradan (1934'te) Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi olarak adlandırılan fakat eserin yazıldığı dönemde kamuya memur yetiştiren bir okuldur.⁸⁵ Kapak sayfasında dersin öğretmeni ve eserin müellifinin Mekteb-i Mülkiye ve Dâru'l-Funûn-i Şâhâne'de Kelam, Tefsir ve Hadis dersleri

⁸¹ Manastırlı İsmail Hakkı, *Gönülleri Ferahlatan Kadir Gecesi*, (sad. İbrahim Aksu), İstanbul: Semerkand Yayınları, 2014.

⁸² Mustafa Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, Ankara: Ankara Okulu yay., 2012, s. 156-158.

⁸³ Mehmet Emin Maşalı, "Osmanlı Dönemi Tefsir Usûlü Çalışmaları", s. 260; yazarın aynı konuda bir diğer makalesi için Bkz. Osmanlı'dan Günümüze Kur'an İlimleri/Tefsir Usûlü Çalışmaları, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2012, C. 10, S. 19-20, s. 109-163.

⁸⁴ Hasan Yücel, a.g.m., s. 1874.

⁸⁵ Ali Akyıldız, "Mekteb-i Mülkiye", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2016, Ek-2, s. 240-242.

veren “Manastırlı İsmail Hakkı Efendi Hazretleri” olduğu ve 1317/1318 (1899/1900) eğitim-öğretim yılında okutulduğu bilgisi de yer almaktadır. Mekteb-i Mülkiye’de okutulacak eserin müellifinin unvan olarak “Mekteb-i Mülkiye ve Dâru’l-Fünûn Şâhâne İlm-i Kelam ve Tefsir ve Hadis Muallimi” cümlesini kullanmasından, Manastırlı İsmail Hakkı’nın aynı dönemde iki ayrı eğitim kurumunda da ders verdiği sonucuna ulaşılmaktadır. Ayrıca Dârülfünûn-ı Şâhâne’de 1 Eylül 1900 tarihinden itibaren kayıt yaptırıp imtihana giren ve kabul edilen öğrencilerin, Mekteb-i Mülkiye’nin boşaltılan bazı odalarında öğrenime başladıkları⁸⁶ bilgisi göz önünde bulundurulduğunda Manastırlı’nın kullandığı bu sıfat ve iki kurumda aynı anda eğitim vermesi daha iyi anlaşılmaktadır.

Eserin kapak (1-a) sayfasında en üstte 120 rakamı görölmektedir. Bu sayı muhtemelen Mekteb-i Mülkiye’de okutulan bir ders kitapları serisinin bulunduğunu ve bu eserin de bu seriye ait olduğunu gösterir. Yani bu eser mülkiyenin 120. sırada kaleme alınan ve kayda geçen 120. kitabıdır. Kapak sayfasında eserin tefsir usûlüne dair olduğu, ders notları şeklinde kaleme alındığı bilgisi geçerken eserin ismi yer almamaktadır. Eserin ismi müellifin numaralandırmasıyla 1. sayfada “Fusûlü’t-Teysîr fî Usûli’t-Tefsîr” şeklinde geçmektedir.

2.2. ESERİN MUHTEVASI

Manastırlı İsmail Hakkı’nın tefsir usûlüne dair ders notları olarak hazırladığı, iki bab ve on dört asıldan müteşekkil eserinin muhtevası şu konulardan oluşmaktadır:

Tefsir ilminin tanımı [1], Kur’ân-ı Kerim’in tanımı [1], Ehâdis-i Kudsiyye’nin tanımı [2], sûre [2], âyet [2], fâsıla [2], aksar-ı süver tanımı [2], Kur’ân’da en faziletli sûre ve âyet [3], Medenî-Mekkî [4], Mekkî sûrelerde Medenî âyetler [6], Medenî sûrelerde Mekkî âyetler [6], Mekkî ve Medenî âyetleri bilmenin yolları [7-8], Hadarî ve Seferî âyetler [11], Leylî ve Nehari âyetler [12], Yakaza halinde nâzil olan âyetler [15], Semâvî âyetler [18], İlk nâzil olan âyetler [22], Son nâzil olan âyetler [33], Sebeb-i nüzûlün tanımı [37], Sebeb-i nüzûlü bilmenin

⁸⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Darülfünun”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 1993, C. 8, s. 521-525.

faydaları [38], Sebeb-i Nüzûlün Hususiliğine Değil Lafzın Umûmiliğine İtibar Olunması [43], Sebeb-i Nüzûl Bilmenin Yolları ve Şartları [47], Muteberlik Açısından Sebeb-i Nüzûl Rivâyetleri [48], Birden Çok Sebeb-i Nüzûl Rivâyeti Olduğunda Hangisinin Tercih Edileceği [51], Birden Çok Rivâyetin Birlikte Sebeb-i Nüzûl Olması [56], Râvînin Rivâyet Metnindeki Hatası Nedeniyle Rivâyetin, Sebeb-i Nüzûl Zannedilmesi [62], Bir Sebep Hakkında Birden Fazla Âyetin Nâzil Olması [66].

2.3. ESERİN TAHLİLİ

2.3.1. Eserin Şekli Özelliklerinin Değerlendirilmesi

Manastırlı İsmail Hakkı'nın "*Fusûlü't-Teyisîr fî Usûli't-Tefsîr*" isimli eseri genel itibariyle iki bölümden oluşmaktadır. Müellifin "bâb-ı evvel" ve "bâb-ı sâni" şeklinde isimlendirdiği bu iki ana başlığın altında "asıl" adı verilen alt başlıklar yer almaktadır. Eserde, birinci bölümde dokuz, ikinci bölümde beş tane olmak üzere toplam on dört asıl bulunmaktadır. Çoğunlukla her bir asılda bir konuyu izah eden Manastırlı'nın, Mekkî-Medenî âyetler gibi nisbeten geniş kapsamlı konularla esbâb-ı nüzûle dair tartışmalı bahisleri birkaç asılda ele aldığı görülmektedir. Yeri geldiğinde "tenbih" ve "faide" başlıkları altında tâli meselelere de değinilen eserde, on dört asılın yanısıra muhtelif konulara dair üç "faide" ve on "tenbih" bulunmaktadır.

Eser usûl-i tefsir derslerinde sıklıkla kullanılan ve talebenin zihninde eğitimini alacağı derse dair bir tasavvur oluşturacak olan "ilm-i tefsîr, Kur'ân-ı Kerim, ehâdis-i kudsiyye, sûre, âyet, fâsıla, aksar-ı suver" kelime ve terkiplerinin veciz bir şekilde izah edilmesiyle başlamaktadır. Giriş sayılabilecek bu kısımdan sonra Manastırlı birinci bölüme geçmiştir. Müellif "bâb-ı evvel"de (ilk asılda "en faziletli âyet ve sûre" konusu hariç tutulursa) tamamen âyetlerin nüzûlüne göre taksimini konu edinmiştir. "Bâb-ı sâni" ise sebeb-i nüzûl konusuna tahsis edilmiştir. Eserde sonuç kabul edilebilecek bir bölümün olmayışı, usûl-i tefsir derslerinde kullanılacak notlardan oluşan bu risalenin devamı niteliğinde başka telifâtın da olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Nitekim Hasan Yücel "*Fusûlü't-Teyisîr*"i bilginin bütünlüğü çerçevesinde değerlendirdiği bildirisinde konuyla ilgili bir takım öneriler sunmuştur. Yücel, eserin kapak sayfasında yazan 120 sayısından mülhem,

bir mekteb-i mülkiye kitaplığı oluşturulabileceğini ve konuya ilgi duyan akademisyenlerin kendi alanlarındaki eserleri transkribe edip sadeleştirilmesiyle mülkiyede okutulan ders müfredatı hakkında daha ayrıntılı bilgiye ulaşılabileceğini söylemiştir. Sonrasında da günümüz müfredatı ile karşılaştırma yapmak sûretiyle geçmişle aramızda bir köprü oluşturulabileceğini yeni bir çalışma alanı olarak teklif etmiştir.⁸⁷ Bize göre de bu teklif gâyet isabetlidir. Böyle bir çalışmanın Osmanlı'nın son dönemindeki ilmî hayatın günümüze aktarılması hususunda mühim yansımaları olacağı aşîkârdır.

Manastırlı İsmail Hakkı eserini kaleme alırken tanımını yapacağı kavramları, âyet ve hadis metinlerini, cümle içerisinde açıkladığı kelimeleri ve konu başlıklarını kırmızı mürekkeple yazmıştır. Bu usûl risalenin anlaşılabilirliğini arttırmakla birlikte, ulaşılmak istenilen bilgilerin daha kolay bulunmasına yardımcı olmuştur.

Risalede birkaç yerde yazım hatası yapılmıştır. Manastırlı, eserin 4. sayfasında Mekkî ve Medenî âyetleri açıklarken sehven; hicretten önce nâzil olan âyetlere Medenî, sonra nâzil olanlara Mekkî denileceğini ifade etmiştir.⁸⁸ Ayrıca 34. sayfadaki ⁸⁹وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا⁹⁰ âyetinde geçen وَذَرُوا ifadesini “fe” harfi ile yazmıştır.⁹⁰

Manastırlı İsmail Hakkı, küçük yaşlardan itibaren dönemin büyük hocalarından dersler almış, medrese eğitimi görmüş bir âlimdir. Aynı zamanda hem geleneksel usûllerle eğitim verilen medreselerde hem de devrin en modern okullarında hocalık yapmıştır. Talebelik dönemindeki geleneksel ilmî birikimini modern usûllerle cem ederek, öğrencilerine aktarmıştır. Geleneğe bağlılığını risalesinde istifade ettiği Vâhîdî, Taberî, Kadı Beyzâvî, Râzî, Zemahşerî gibi kaynaklara baktığımızda görmekteyiz. Müellifin, eserinde varak usûlü numaralandırma yapmayıp günümüz tekniklerine uygun olarak sayfa numarası kullanması ve üç yerde batı tarzı dipnotlandırma sistemine benzer dipnotlara yer vermesi; modern usûlleri kullandığı sonucuna varmamızda etkili olmuştur. Bu dipnotlardan bir tanesi metinde geçen bir kelimeyi açıklamak için konulmuştur.

⁸⁷ Hasan Yücel, a.g.m., s. 1878.

⁸⁸ Manastırlı, *Fusûlü't-Teyssîr*, s. 4.

⁸⁹ el-Bakara,2/278.

⁹⁰ Manastırlı, *Fusûlü't-Teyssîr*, s. 34.

Manastırlı “zehrâveyn” kelimesini (*) işaretiyle gösterdiği dipnotta “Sûre-i Bakara ve Sûre-i Âl-i İmrân” olarak izah etmiştir.⁹¹ Diğer ikisi ise atıf için değil ilave açıklama yapmak için 63 ve 65. sayfalarda geçmektedir. Manastırlı atıflarını metin içi kaynak gösterme yöntemiyle, “(Nezelet Sûretu’l-En’âmi bi-Mekketey leyleten cümleten havlehâ seb’üne elfe melekın yucârûne bi’t-tesbîh) [Ahracehû et-Taberânî an İbn Abbâs] ve (le-kad unzilet aleyye sûratün hiye ehabbu ileyye mimmâ talaat aleyhi’ş-şemsu fe-karae “innâ fetahnâ leke fethan mubînen”) [ravâhu’l-Buhârî an Ömer radiyallahu anh] ve (unzilet aleyye el-leylete âyâtun lem yura misluhunne “kul eûzü bi-rabbi’l-Felâk” ve “kul eûzü bi-rabbi’n-nâs”) [ravâhu Ukbe b. Âmir]”⁹² örneklerinde görüldüğü gibi, alıntılanan cümlelerin sonunda, parantez içinde eser, müellif ya da râvî ismini yazmak sûretiyle yapmaktadır.

2.3.2. Eserde Âyet ve Hadislerin Kullanımı

Manastırlı İsmail Hakkı’nın konuları ele alırken kullandığı yöntem öncelikle âyet ve hadis metinlerini paylaşmak, sonra gerekli açıklamalarda bulunup ilgili eserlerden alıntılar yaparak konuyu izah etmek şeklindedir. Müellif risalenin tamamında âyetleri, Arapça metin olarak almış; kırmızı mürekkeple ve parantez içinde yazmak sûretiyle ana metinden ayırmıştır. Sadece bir yerde âyet mealı vermiştir. Semavî âyetler konusunda Saffat Sûresi’nin son 3 âyetini mealıyla birlikte aktarmıştır. Burada da âyetleri kırmızı mürekkeple belirten müellif, âyet mealini ana metinle aynı renkte yazmış fakat köşeli parantez içine almıştır.⁹³

Manastırlı İsmail Hakkı rivâyet temelli açıklamalarında genel itibarıyla *Sahîhu’l-Buhârî*, *Sahîhu Müslim* ve Tirmizî’nin *Câmiu’s-Sahîh*’i gibi ana kaynaklardan faydalanmıştır.⁹⁴ Müellif, çoğunlukla hadislerin Arapça metinlerini aktarmış ve âyetleri ana metinden ayırdığı gibi hadisleri de kırmızı mürekkeple ve parantez içinde göstermiştir.⁹⁵ Senedi ve metniyle birebir aktardığı hadis metnine 6. asırdaki şu hadisi örnek gösterebiliriz:

⁹¹ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teysîr*, s. 8.

⁹² Manastırlı, *Fusûlü’t-Teysîr*, s. 14.

⁹³ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teysîr*, s. 20.

⁹⁴ Sahihayn, Sahih-i Buhârî, Sahih-i Müslim ve Tirmizî’den aldığı hadislerle örnek olarak bkz. Manastırlı, *Fusûlü’t-Teysîr*, s. 2, 3, 13, 15, 22, 23, 31, 35, 37, 48, 54, 57, 60, 63, 64.

⁹⁵ Bkz. Manastırlı, *Fusûlü’t-Teysîr*, s. 3, 9, 11, 13, 14, 16, 22, 23, 31, 36, 48, 53.

“(Haddesenâ Ebû Bekr b. Ebî Şeybete kâle haddesenâ Ali b. Müshir ani'l-Muhtâr an Enes b. Mâlik kâle: Beynâ Rasûlillahi sallallâhu aleyhi ve sellem zâte yevmin beyne azhurine (fî'l-mescidi) iz aġfâ iġfâeten sümme rafea ra'sehû mütebessimen fe-kulnâ lehû: mâ edhakeke yâ Rasûlallah kâle: Unzilet aleyye ânifen sûratün fe-karae “bismillahirrahmanirrahim (İnnâ e'taynâke'l-Kevsere fe-salli li-Rabbike ve'nhar inne şânieke huve'l-ebter) sümme kâle: e-tedrûne mâ'l-Kevseru? Fe-kulnâ: Allahu ve Rasûlühû a'lem kâle fe-innehû nehrun fî'l-cenneti veadenihi rabbî azze ve celle aleyhi hayrun kesîrun huve havdun teridu aleyhi ummetî yevme'l-kıyâmeti âniyetühû adedü'n-nücûm fe-yahtelicü'l-abdü minhum fe-ekûlû rabbi innehû min ummetî fe-yukâlu mâ tedrî mâ ahdesû ba'de) ”⁹⁶

Müellif bazı durumlarda hadislerin Arapça metnlerine değil, tercümelerine başvurmuştur. Bu şekilde alıntılama yaparken rivâyetleri kırmızı yazmayıp, tırnak içinde göstermiştir.⁹⁷ 13. asılda geçen şu hadis buna örnektir:

“... İmam Buhârî rahimehullahın Câmi-i Sahîh'lerinde rivâyet buyurduğu üzere Abdullah b. Mes'ûd radiyallahu anh dimişki “Bir gün Rasûl-i Ekrem efendimiz hazretleri ile Medîne-i Münevvere'de bir mahalle giderken bir cemâat-ı yehûde tesâdüf itdik. Mezbûrlar Cenâb-ı Risâletpenâha hakikat-i ruhu sordular. Ol hazret bir lahza tevakkûfdan sonra mübarek başını semaya doğru ref' eyledi. Ben bildim ki vahy-i ilâhî nâzil oldu. İmdi vahiy tamam oldukça (kuli'r-rûhu min emri rabbî ve-mâ ûtîtum mine'l-ılmî illâ kalîlen) âyet-i celîlesini tilâvet buyurdu.”⁹⁸

Manastırlı İsmail Hakkı, birebir Arapça metnini ya da tercümesini almayıp mana rivâyeti yaptığı hadisleri ise siyah renkte yazmış sadece sahabe sözü olan kısımları parantez içinde göstermiştir.⁹⁹

Manastırlı İsmail Hakkı eserinde alıntıladığı bazı hadislerin tam metnini yazmak yerine hadisin özünü aktarmıştır. Mesela; Kur'ân'da en faziletli âyet ve sûreyi ele aldığı 1. asılda, “nasılki Sahîhu'l-Buhârî'de vâkı' (أعظم سورة في القرآن الفاتحة) ve Sahîhu Müslim'deki (أعظم آية في القرآن آية الكرسي) hadis-i şerifleri buna delalet ider”¹⁰⁰ demiştir. İlk hadisin Sahîhu'l-Buhârî'de geçen metni şu şekildedir.¹⁰¹

⁹⁶ Manastırlı, *Fusûlü't-Teyisr*, s. 15-16.

⁹⁷ Bkz. Manastırlı, *Fusûlü't-Teyisr*, s. 54, 55, 62, 64, 66.

⁹⁸ Manastırlı, *Fusûlü't-Teyisr*, s. 54.

⁹⁹ Örnekler için bkz. Manastırlı, *Fusûlü't-Teyisr*, s. 33, 36, 40, 41, 42, 52, 60.

¹⁰⁰ Manastırlı, *Fusûlü't-Teyisr*, s. 3.

¹⁰¹ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, Tahk. Abdü'l-Mâlik Mücahid, Riyad: Daru's-Selam li'n-neşr, 1419/1999, “Tefsîr”, 1.

عَنْ أَبِي سَعِيدٍ بْنِ الْمُعَلَّى قَالَ : قَالَ : كُنْتُ أَصْلِي فِي الْمَسْجِدِ فَدَعَانِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ فَلَمْ أَجِبْهُ فَقُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنِّي كُنْتُ أَصْلِي فَقَالَ: أَلَمْ يَقُلْ اللَّهُ « استجيبوا لله وللرسول إذا دعاكم لما يحييكم » (الأنفال/24) ثم قال (لأعلمنك سورة هي أعظم سورة في القرآن قبل أن تخرج من المسجد) ثم أخذ بيدي؛ فلما أراد أن يخرج قلت له : أَلَمْ تَقُلْ لِي لِأَعْلَمَنَّكَ سُورَةُ هِيَ أَعْظَمُ سُورَةٍ فِي الْقُرْآنِ؟ قَالَ (الحمد لله رب العالمين هي السبع (المثاني والقرآن العظيم الذي أوتيته

İkinci hadisin *Sahîhu Müslim*'de geçen metni de şöyledir:¹⁰²

عن أبي بن كعب، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "يا أبا المنذر، أتدري أي آية من كتاب الله معك أعظم؟"، قال: قلت: الله ورسوله أعلم، قال: "يا أبا المنذر، أتدري أي آية من كتاب الله معك أعظم؟"، قال: قلت: {اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ}، قال: فَضْرَبَ فِي صَدْرِي، وقال: "وَاللَّهُ لَيَهْزُكَ الْعِلْمُ أبا المنذر"، إِنَّهَا آيَةُ الْكَرْسِيِّ: {اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ}

Manastırlı İsmail Hakkı'nın ana kaynağı *el-İtkân*'ın ilgili bölümüne baktığımızda Suyûtî'nin, aynı hadisleri Manastırlı'nın verdiği benzer şekilde alıntıldığını görmekteyiz. Şöyle ki Suyûtî ilk hadisi; ¹⁰³ (أعظم سورة في القرآن الحمد لله رب العالمين) ve ikinci hadisi; ¹⁰⁴ (أعظم آية في كتاب الله هي آيات الكرسي) şeklinde aktarmıştır.

Bu örnekler Manastırlı İsmail Hakkı'nın, hadis metinlerini zaman zaman ana kaynaklardan değil *el-İtkân*'dan alıntıldığını izlenimini uyandırmaktadır. Nitekim yukarıdaki örnekte; *Fusûlü't-Teysîr*'deki ve *el-İtkân*'daki hadis metinleri hemen hemen birbirinin aynısıdır.

2.3.3. Manastırlı İsmail Hakkı'nın Eserde İstifade Ettiği Kaynakların ve Yaptığı İktibasların Değerlendirilmesi

Müellif, âyet ve hadislerin yanı sıra hemen hemen her asılda kendinden önceki âlimlere de atıflar yapmıştır. Bu atıfları bazen eserlerine yönlendirmek sûretiyle yapan Manastırlı, zaman zaman da bu âlimlerin sözlerini birebir alıntılamıştır. Ca'berî, Rafî, Suyûtî, Vâhidî, Zemahşerî, İbn Cerir et-Taberî, İbn Hassâr gibi âlimlerden yaptığı

¹⁰² Ebû Hüseyin Müslim b. Haccac el-Kuşeyri, *Sahîhu Müslim*, Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kurtuba, 1430/2009, "Salâtu'l-Musâfirîn ve Kasruhâ", 258.

¹⁰³ Suyûtî, *el-İtkân*, C. 3, s. 394.

¹⁰⁴ Suyûtî, *el-İtkân*, C. 3, s. 395.

birebir alıntılarının tamamında cümleleri Türkçeye tercüme ederek paylaşmıştır.¹⁰⁵ 11. asılda müellifin Zemahşerî’den yaptığı alıntı konuya örnektir:

*[Zemahşerî rahımehullah Keşşâf’da Sûretü’l-Hümeze tefsîrinde diyor ki:
Sebeb-i nüzûl hâs olmakla beraber vâidin âmm olması câizdir. Ona (zikrolunan
fî’l-i menhîye) mübâşir olan sair kimselere de tenavül itmek için hem de bu
sûretde ta’rîz mecrâsında cerayan bulunur ki makâm-ı zecrde bu daha
müessirdir.]*¹⁰⁶

Yukarıda bahsettiğimiz üzere müellif “*Fusûlü’t-Teyisr fî Usûli’t-Tefsîr*” isimli risalesinde pek çok eserden bilgiler paylaşmıştır. Çalışmamızın bu bölümünde Manastırlı İsmail Hakkı’nın eserinde ismi geçen, faydalandığı ve atıfta bulunduğu kaynakları sıralayacağız. Daha sonra bu atıfları *el-İtkân*’daki bilgilerle karşılaştırarak, müellifin diğer eserlerden yaptığı alıntılarının *el-İtkân* kaynaklı mı yoksa eserin orijinalinden mi olduğunu tesbit etmeye çalışacağız.

Hadis Alanında:

- *el-Câmiu’s-Sahîh (Sahîhu’l-Buhârî)* / Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî (ö. 256/870)
- *el-Câmiu’s-Sahîh (Sahîhu Müslim)* / Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî (ö. 261/875)
- *el-Câmiu’s-Sahîh* / Ebû İsmâîl Muhammed b. İsmâîl et-Tirmizî (ö. 279/892)
- *el-Mu’cemü’s-Sağîr* / Ebü’l-Kâsım Müsnidü’d-Dünyâ Süleymân b. Ahmed et-Taberânî (ö. 360/971)
- *el-Müstedrek ‘ale’s-Sahîhayn* / Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nîsâbü’rî (ö. 405/1014)
- *el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc* / Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî (ö. 676/1277)
- *Fethu’l-Bârî bi Şerhi Sahîhi’l-Buhârî* / Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî (ö. 852/1449)

Tefsir Alanında

¹⁰⁵ Bkz. Manastırlı, *Fusûlü’t-Teyisr*, s. 8, 16, 17, 32, 38, 43, 44, 61.

¹⁰⁶ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teyisr*, s. 43.

- *Câmiu'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* / Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923)
- *el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzîl* / Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî (ö. 538/1144)
- *Mefâtihu'l-Gayb* / Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî (ö. 606/1210)
- *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* / Nâsîrüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî (ö. 685/1286)

Tefsir Usûlü Alanında

- *Esbâbü Nüzûli'l-Kur'ân* / Vâhidî (ö. 468/1076)
- *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân* / Celâleddin Abdurrahman es-Suyûtî (ö. 911/1505)

Tarih Alanında

- *es-Sîretü'n-Nebeviyye* / Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm el-Basrî el-Mısrî (ö. 218/833)

“*Fusûlü't-Tefsîr fî Usûli't-Tefsîr*” sayfa sayısının azlığı sebebiyle küçük bir risale olarak addedilebilir. Fakat kitabı yazımı esnasında zengin ve köklü kaynaklardan istifade edilmiş veciz bir eserdir. Müellif risalesini kaleme alırken en çok Celâleddin Suyûtî'nin “*el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*” adlı eserine müracaat etmiştir. Manastırlı *el-İtkân*'dan yaptığı alıntıları bazen isim vererek ve birebir aktararak paylaşmış;¹⁰⁷ kimi zaman ise konunun ayrıntıları için okuyucuları *el-İtkân*'a yönlendirmiştir.¹⁰⁸ Müellif, Suyûtî'ye büyük muhabbet beslemektedir. Bu hissiyatını sebep-i nüzûl bahsinde Suyûtî'nin eserini tanıtırken sarf ettiği sözlerde görebiliyoruz:

“*Esbâb-ı nüzûl-i Kur'ân hakkında müstakil kitaplar olup en evvel (İbnü'l-Medenî) ve en sonra cümle-i câmi' ve gâyet nâfi' olmak üzere Celâl Merhûmun eser-i mezkûru “Lübâbü'n-Nukûl fî Esbâbi'n-Nüzûl” ismiyle mevsûm ve matbudur.*”¹⁰⁹

Manastırlı İsmail Hakkı, Suyûtî'ye duyduğu hürmet ve muhabbeti onun eserlerine atıfta bulunurken kullandığı hitap sözleriyle de ortaya koymaktadır. O, Suyûtî'den bahsederken ya da *el-İtkân*'dan alıntı yaparken; “Celâleddin Suyûtî rahımeh (*el-İtkân fî*

¹⁰⁷ Bkz. Manastırlı, *Fusûlü't-Tefsîr*, s. 17, 19, 58, 59.

¹⁰⁸ Bkz. Manastırlı, *Fusûlü't-Tefsîr*, s. 6, 11, 15, 32.

¹⁰⁹ Manastırlı, *Fusûlü't-Tefsîr*, s. 38.

Ulûmi'l-Kur'ân) nam eser-i mübareklerinde...”¹¹⁰, “Celâl Merhum”¹¹¹, “Celâlüddîn Suyûtî merhum”¹¹² gibi ifadeler kullanmıştır. Müellif sadece Suyûtî’den bahsederken değil sahabe, tâbiîn ve kendinden önce yaşamış diğer âlimlerin görüşlerinden istifade ederken de saygı ve hürmet ifadeleri kullanmıştır. Bunlar “İmam Ca’berî Rahimehullah, Âişe-i Sıddîka, Hazret-i Sıddîka, Cenab-ı Sıddîka, İmam Nevevî Rahimehullah, Hibetullah Merhum, Cenâb-ı Cibrîl, İbn Cerir Merhum, Zemahşerî Rahimehullah, Cenab-ı Sıddîk-ı Ekber, İmam Alî Kerremallahu Vechehu”¹¹³ şeklindedir.

Risalede müellifin, hadis alanında en çok müracaat ettiği kaynak, geleneğimizde Kur’ân’dan sonra en güvenilir eser sayılan *Sahîh-i Buhârî’dir*. Müellif dört yerde; “*Sahîhayn*’da vârid olan”, “şeyhayn hazerâtının tahrirleri vechiyle” gibi ifadelerle *Sahîhu’l-Buhârî ve Sahîhu Müslim*’de ortak olan hadisleri paylaşmıştır.¹¹⁴ “*Sahîhu’l-Buhârî*’de vaki...”, “İmam Buhârî rahimehullahın *Câmi-i Sahîh*’lerinde rivâyet buyurduğu üzere” gibi ifadelerle işaret ettiği Buhârî rivâyetlerinin bazılarında sadece Arapça metni almış, bir kısmında son râvîsini zikrederek hadisi aktarmıştır. Zaman zaman sened zincirini ve Arapça metni birlikte alıntılanmıştır. Hadislerin bazen sadece anlamlarına işaretle bulunan Manastırlı, birkaç yerde de Buhârî hadislerini tercüme ederek paylaşmıştır.¹¹⁵ Kaynak ya da râvî belirtmeden sadece metnini paylaştığı iki hadisin de Buhârî’nin rivâyeti olduğunu tesbit ettik.¹¹⁶ Bu noktada, Manastırlı İsmail Hakkı’nın *Sahîhu’l-Buhârî*’yi kaynak göstererek kullandığı hadislerin, Suyûtî’nin *el-İtkân*’ında da aynı konuları açıklarken birebir aynısı olarak geçmesi dikkatimizi çekmektedir.¹¹⁷ Hatta *Sahîhu’l-Buhârî* şârihi İbn Hacer el-Askalânî’den (ö.852/1449) paylaştığı açıklama, *el-İtkân*’da geçen cümlelerin Türkçeye tercümesinden ibarettir.¹¹⁸

Manastırlı’nın *Sahîhu’l-Buhârî*’den sonra en çok atıf yaptığı muhaddis Tirmizî’dir. Müellifin Tirmizî’den yaptığı bütün alıntılar da *el-İtkân*’da aynıyla

¹¹⁰ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teysîr*, s. 6.

¹¹¹ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teysîr*, s. 38.

¹¹² Manastırlı, *Fusûlü’t-Teysîr*, s. 58.

¹¹³ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teysîr*, s. 8,12, 16, 19, 24, 25, 34, 36, 43, 46, 57.

¹¹⁴ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teysîr*, s. 2, 23, 31, 57.

¹¹⁵ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teysîr*, s. 3, 14, 37, 54, 63, 64.

¹¹⁶ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teysîr*, s. 18, 22.

¹¹⁷ Bkz. Celâleddin Abdurrahman es-Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, Kâhire: Dâru’l-Hadîs, 1425/2004, C. 1, s. 57, 88, 95, 96, 106, 118, 121.

¹¹⁸ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teysîr*, s. 65; Suyûtî, *el-İtkân*, C. 1, s. 121.

mevcuttur.¹¹⁹ Manastırlı İsmail Hakkı, Hâkim en-Nisâbü’rî’nin tahrirlerinden de paylaşmıştır. 36 ve 60. sayfalarda “Tirmizî ve Hâkim rahimehullah” şeklinde ikisinden hadis almış; sayfa 66’da “Hâkim ve gayrısı” ifadesini kullanmıştır. Aynı rivâyet *el-İtkân*’da “Hâkim ve Tirmizî tahrir etti” şeklinde yer almaktadır. Neticede müellifin Hâkim en-Nisâbü’rî’den yaptığı tüm alıntılarda Tirmizî’nin de adı bulunmaktadır ve bu iktibasların hepsi *el-İtkân*’da geçmektedir.¹²⁰

Manastırlı İsmail Hakkı’nın eserinin 9. sayfasında yer alan, Vâhîdî’nin İbn Ebî Müleyke’den tahrir ettiği hadis, *el-İtkân*’da geçmektedir. Fakat müellif hadisi *el-İtkân*’da geçtiği halinden daha uzun aktarmıştır.¹²¹ Müellifin aktardığı metinle Vâhîdî’nin eserindeki rivâyet arasında küçük farklılıklar vardır.¹²² Manastırlı, Vâhîdî’den üç yerde daha alıntı yapmıştır. Bunların hepsi Suyûtî’nin iktibaslarıyla aynıdır.¹²³ Bununla birlikte Ebu Müleyke hadisindeki metin farklılıklarını göz önünde bulundurduğunda müellifin *Esbâb-ü Nüzûl* kitabını aktif olarak kullandığı sonucuna ulaşılabilir. Benzer şekilde müellifin, *Sahîhu Müslim*’den yaptığı neredeyse tüm alıntıları Suyûtî’nin alıntılarıyla aynıdır. Fakat “fıraşı-nevmi” bahsinde yer verdiği metinde *el-İtkân*’dakinden farklılıklar vardır.¹²⁴ Ayrıca aynı konuda Nevevî’nin Müslim şerhinden yaptığı iktibasa¹²⁵ da *el-İtkân*’da rastlamadık.¹²⁶ Bu da bize, Manastırlı’nın *Sahîhu Müslim* ve Nevevî’nin Müslim şerhini elinin altında bulundurduğu izlenimini vermiştir.

Manastırlı İsmail Hakkı’nın bu risalesinde en çok başvurduğu kaynağın Suyûtî’nin *el-İtkân*’ı olduğunu ifade etmiştik. Müellif yer yer *el-İtkân*’dan alıntı yaptığını belirtmekle birlikte; bazen başka âlimlerin görüş ve sözlerine de atıf yapmaktadır. Fakat bunların bir kısmı *el-İtkân*’da aynen yer almaktadır. Mesela Mekki ve Medeni’yi bilmenin yollarını anlatırken Ca’berî’den alıntı yapan müellif şöyle demektedir:

¹¹⁹ Bkz. Manastırlı, *Fusûlü’t-Teysîr*, s. 13, 36, 48, 55, 57, 60, 62; Suyûtî, *el-İtkân*, C. 1, s. 86, 105, 117, 118, 120, 121.

¹²⁰ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teysîr*, s. 36, 53, 60,66; Suyûtî, *el-İtkân*, C. 1, s. 105, 117, 120,122.

¹²¹ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teysîr*, s. 9; Suyûtî, *el-İtkân*, C. 1, s. 83.

¹²² Ebû’l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vâhîdî, *Esbâbü Nüzûli’l-Kur’ân*, Tahk. Seyyid Ahmed Sakr, Dârü’l-Kitâbü’l-Cedid, 1389/1969, s. 418.

¹²³ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teysîr*, s. 32, 38, 50; Suyûtî, *el-İtkân*, C. 1, s. 99, 108, 115.

¹²⁴ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teysîr*, s. 3, 15, 22, 35; Suyûtî, *el-İtkân*, C. 1, s. 92, 94, 105.

¹²⁵ İmam Muhyiddin en-Nevevî, *el-Minhâc Şerh-u Sahîhu Müslim b. Haccâc*, Beyrut-Lübnan: Dârü’l-Marife, 1433/2012, C. 4, s. 334.

¹²⁶ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teysîr*, s. 16.

“İmam Ca’berî rahimehûllah diyor ki: Mekkî ve Medenî’yi bilmek için iki tarik vardır. Biri semâîdir ki sûre veya âyetin neye dair nâzil olduğunu bilmekle olur. Bu tarik esbâb-ı nüzûlî beyana dair âsâr-ı ulemâya müracaatla elde idilebilir. Diğeri kıyâsîdir. Mesela bir sûrede yalnız (yâ-eyyuhâ’n-nâs) veyahut (kellâ) veya evvelinde esâmî-i hurûfa dair bir şey bulunmak Mekkî olmağa delalet ider. Fakat alâmet-i âhirenden zehrâveyn müstesnadır. (el-İtkân’da “Zehrâveyn ve Ra’d müstesnadır denmektedir.) Kezâlik Âdem ve İblis kıssası bulunmak da Mekkî olmağa delil addolunur. Bundan yalnız Sûre-i Bakara istisnâ idilur. Cihad emrini ve münâfikîn zikrini hâvî olan sûreler Medenî olup bundan yalnız Sûre-i Ankebût müstesnadır.”¹²⁷

Ca’berî’nin bu görüşü el-İtkân’da aynı şekilde geçmektedir.¹²⁸ Müellif bu bilgiyi muhtemelen el-İtkân’dan almıştır fakat bunu ayrıca belirtmemiştir. Aynı şekilde Manastırlı’nın, Taberânî’den, İbn Ebî Hâtim’den, Zemahşerî’den, Fahreddin Râzî ve İbn Hassâr’dan yaptığı alıntılar da kelimesi kelimesine el-İtkân’da geçmektedir.¹²⁹

“Fusûlü’t-Teysîr fî Usûli’t-Tefsîr”de hadis kaynaklarından sonra en çok atıfta bulunulan eser İbn Cerir Et-’nin Câmi’ul-Beyân’ıdır. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla Taberî’ye yaptığı atıfların üç tanesi el-İtkân’da mevcuttur.¹³⁰ İki tanesi ise Taberî’nin eserindendir.

el-İtkân’dan farklı olarak eserine aldığı örnekler semavî âyetler konusunda yoğunlaşmaktadır. Bu konuda Taberî’den iki rivâyet, Kadı Beyzâvî’den bir rivâyet almıştır. Bu üç rivâyet de el-İtkân’da yer almamaktadır. el-İtkân’da Suyûtî, “semavî ve arzî” bahsinde, nüzûlle alakalı diğer konulardaki kadar çok örneğe yer vermemiş ve ayrıntıya girmemiştir.¹³¹ Bahsi geçen konuyu sadece bir sayfada ele alan Suyûtî’nin, Hibetullah’tan aktardığı örnekleri ve Müslim’den rivâyet ettiği hadisi Manastırlı da eserine almıştır. Hibetullah’ın semavî âyetlerden saydığı Saffat Sûresi’nin son âyetlerini izah ederken müellif:

“İbn Cerîr rahimehullahın rivâyet eylediği (mâ fî’s-semâi mevdu kademin illâ aleyhi melekûn sâcidun ev kâimun ve-zâlike kavlu’l-melâiketi “ve-

¹²⁷ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teysîr*, s. 8.

¹²⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, C. 1, s. 74-75.

¹²⁹ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teysîr*, s. 14, 33, 43, 47, 52, 61; Suyûtî, *el-İtkân*, C. 1, s. 86, 103, 111, 112, 121.

¹³⁰ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teysîr*, s. 34, 44, 52.

¹³¹ Bkz. Suyûtî, *el-İtkân*, C. 1, s. 94.

*mâ minnâ illâ lehû makamun ma'lûmun ve-innâ le-nahnu's-sâffûn") hadis-i şerîfî buna delalet ider"*¹³² demiştir.

Bu hadis Taberî Tefsiri'nde Hz. Aişe'den rivâyetle geçmektedir.¹³³ Ayrıca aynı konunun devamında Taberî'den şu rivâyeti de nakletmiştir ki bu iki rivâyet de el-İtkân'da yer almamaktadır.

*"[kâle İbn Abbâs radiyallâhu anhumâ "cemeat hâzihi'l-âyetu mevâkîte's-salâti fe-subhânallâhi hîne tumsûne el-mağribu ve'l-ışâu ve-hîne tusbihûne el-fecru ve-aşîyyen el-asru ve hîne tuzhirûne ez-zuhru"] (ravâhu İbn Cerîr et-Taberî.)"*¹³⁴

Taberî'nin *Câmiu'l Beyân*'ında; Ebu Sâib, İbn İdris, Leys, İbn Ebi Ayyaş tarikiyle İbn Abbas'tan rivâyet edilen bu hadis mevcuttur.¹³⁵ Semâvî âyetler konusunu izah ederken müellif Kadı Beyzâvî'den de bir cümle alıntılarını yapmıştır.¹³⁶ "... (lealle'l-evvele işâratun ilâ deracâtihim fî't-tâati ve-hâzâ fî'l-Maârif)[Beyzâvî]."¹³⁷ Suyûtî mezkûr konuda Kadı Beyzâvî'den herhangi bir alıntı yapmamıştır.

Kanaatimizce, eserin tamamında Suyûtî'nin örneklerini kaynaklarını ve alıntılarını esas alan Manastırlı, 7. asılda rivâyetlerin öğrencinin zihninde yeterince netleşmeyeceğinden endişe ettiği için, misâlleri izah ederken Taberî ve Kadı Beyzâvî gibi diğer âlimlerin eserlerine de başvurmuştur. Nitekim müellif aynı konuda kaynak belirtmeden, bir ara bilgi olarak Bakara Sûresi'nin son âyetlerini geceleyin okumanın faziletine dair bir hadisi de talebeleriyle paylaşmıştır.

Manastırlı'nın 4. asılda seferî-hadarî âyetler konusunda da Kadı Beyzâvî'ye bir atfı vardır. İlk örneğin izahında "(ruviye ennehû aleyhi's-selâm ehaze bi-yedi Omere fe-kâle hâzâ makâmu ibrahîme fe-kâle omeru e-felâ nattehîzûhû musallen fe-kâle lem ûmer bi-zâlike fe-lem teğibi'şemsu hattâ nezelet hâzihi'l-âyetu) ["Tefsîr-i Kâdî" ahracehû Ebû Nuaym fî'd-Delâil an İbn Ömer radiyallâhu

¹³² Manastırlı, *Fusûlü't-Teysîr*, s. 20.

¹³³ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, Lübnan: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1435/2014, C. 10, s. 538.

¹³⁴ Manastırlı, *Fusûlü't-Teysîr*, s. 21.

¹³⁵ Taberî, a.g.e., C.10, s. 174.

¹³⁶ Manastırlı, *Fusûlü't-Teysîr*, s. 20.

¹³⁷ Ebu'l-Hayr Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, Tahk. Muhammed Abdurrahman Maraşlı, Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, 1418/1998, C. 5, s. 20.

anhumâj’’¹³⁸ şeklinde birebir alıntı yapan müellif, tesbit edebildiğimiz kadarıyla bu rivâyeti de *el-İtkân*’dan değil Beyzâvî Tefsiri’nden almıştır.¹³⁹ Zira rivâyet *el-İtkân*’ın ilgili bahsinde geçmemektedir.

Manastırlı İsmail Hakkı’nın Kadı Beyzâvî’ye son atfı da eserin son sayfalarında verdiği dipnottadır. Müellif 65. sayfada İbn Hacer el-Askalânî’den bir açıklama paylaşmıştır. Bu açıklamada; “(...) *Şu âyet-i celîlenin bâis-i nüzûlü olmak üzere bunun gayrı bir kıssa rivâyet olunmuştur ki nüzûl-i âyet hakkında tasrîh olunan işbu rivâyetin senedi dahi sahîhdir.*” dedikten sonra günümüz dipnotlandırma sistemiyle okuyucuyu sayfanın sonuna yönlendirmiş ve iktibasta müphem kalan “*bunun gayrı bir kıssa rivâyet olunmuştur*” ifadesini Kadı Beyzâvî’den yaptığı alıntıyla izah etmiş ve devamında şöyle demiştir: “*Tefsîr-i Beyzâvî’de zikrolunduğu veçhile nüzûlü hakkında iki rivâyet vardır. Biri Abdullah b. Sûriyâ nâm yahudinin huzûr-ı hazret-i risâletpenâhî de Cibrîl-i Emîn hakkında beyân-ı adâvet etmesi. Diğeri hazret-i Ömer’in görüştüğü ulemây-ı yahûdun melek-i müşârun ileyhe adâvetlerinin esbâbını beyân sırasında birtakım vakâi’ zikr itmeleridir.*”¹⁴⁰

Netice itibariyle Manastırlı İsmail Hakkı’nın kullandığı kaynaklar ve yaptığı iktibaslarla alakalı şunları söyleyebiliriz: Müellif herhangi bir konuyu açıklarken öncelikle *el-İtkân*’da yer alan sahîh ve sağlam senetli hadisleri, ihtilaflı olmayan rivâyetleri yer yer kaynak belirterek bazen de kaynağa dair herhangi bir açıklama yapmadan kullanmıştır. Manastırlı, *el-İtkân*’daki misâl ve rivâyetler yeterli gelmediğinde ya da ilave izaha ihtiyaç duyduğunda da sair eserlerden istifade etmiştir. Celâleddîn Suyûtî rahimehullahın kendi izahlarını aktarırken, *el-İtkân*’dan iktibas yaptığını ifade eden müellif; Suyûtî’nin diğer âlimlerden yaptığı alıntılarını naklederken, bu bilgilerin *el-İtkân*’da geçtiğini söylememiştir. Direkt alıntılardığı sözün sahibini zikretmesi de okuyucuda çok çeşitli kaynaklardan faydalandığı izlenimini uyandırmaktadır. Karşılaştırmalarımız neticesinde; Manastırlı’nın bu eserinde en çok Suyûtî’nin *el-İtkân*’ını kullandığı, onun dışında da Vâhidî’nin *Esbab-ü Nüzûl*’üne, *Sahîhu Müslim*’e, Nevevî’nin *Sahîhu Müslim Şerhine*, İbn

¹³⁸ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teyssir*, s. 11.

¹³⁹ Beyzâvî, a.g.e., C. 1, s. 105.

¹⁴⁰ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teyssir*, s. 65; Beyzâvî, a.g.e., C. 1, s. 95-96.

Cerir et-Taberî'nin *Camiu'l-Beyân*'ına, Kadı Beyzâvî'nin *Envaru't-Tenzil*'ine ve İbn Hişâm'ın *Siyer*'ine müracaatlarda bulunduğu sonucuna ulaştık.¹⁴¹ Müellifin atıfta bulunduğu diğer eser ve şahıslar *el-İtkân*'da aynen geçmektedir. Dolayısıyla müellifin bu iktibasları *el-İtkân*'dan yapmış olması kuvvetle muhtemeldir.

2.3.4. Manastırlı İsmail Hakkı'nın Üslûbunun Değerlendirilmesi

Manastırlı İsmail Hakkı *Fusûlü't-Teysîr*'de genel itibariyle, ihtilaflı konuları ayrı başlıklarda ele almış fakat konuyla ilgili tüm görüşleri aktarmamış yalnızca kabul gören ve kendisinin de benimsediği görüşü paylaşmış; birkaç cümleyle de diğer iddiaların zayıf yönlerine atıf yapmıştır. Bu konuda, âyetler arasında fazilet derecelendirmesi yapılabileceğine dair görüşleri,¹⁴² Mekkî-Medenî tanımı ve konuyla ilgili istisnalar¹⁴³ gibi bahisleri örnek olarak gösterebiliriz. Müellif zaman zaman konu içerisinde; ayrı bir başlık açmadan ihtilaflara konu olmuş bazı tartışmalara değinmiş; detaya girmeden kendi görüşünü aktarmış ve açıklamakta olduğu mevzuya devam etmiştir. Basmelenin âyet olup olmadığına dair görüşünü aktardığı bölüm buna örnek gösterilebilir.¹⁴⁴

Risalede, bir konu hakkında âlimlerce benimsenmiş farklı görüşlerin ayrıntılarıyla aktarılması çok nadirdir. Kur'ân'ın yakaza halinde nâzil olması konusu¹⁴⁵, ilk ve son nâzil olan âyetlere dair açıklamaları¹⁴⁶ bu kabildendir. Özellikle ilk nâzil olan âyetler konusunu *Sahîhayn*'da Hz. Aişe'den gelen rivâyet çerçevesinde izah eden Manastırlı İsmail Hakkı, hadisin her bir cümlesini detaylı bir şekilde tahlil etmiş, konuyu ayrıntılarıyla beyan etmiştir.

Manastırlı İsmail Hakkı, konuları izah ederken tartışmalı olup olmadıklarını açıkça belirtmese bile, kullandığı kelimelerle konunun ihtilaflı olduğunu hissettirmektedir. 1. asılda; “*Kavl-i sahîhe göre suver ve âyât-i kur'âniyye beyninde tafdîl cârîdir. Zira kelimullah olmak cihetiyle her birinde fazilet zikr bulunmakla beraber bazılarında fazilet-i mezkûre de bulunur.*” demektedir.

¹⁴¹ Bahsi geçen atıflar için Bkz. Manastırlı, *Fusûlü't-Teysîr*, s. 9, 11, 15, 16, 20, 21, 26, 65.

¹⁴² Manastırlı, *Fusûlü't-Teysîr*, s. 3.

¹⁴³ Manastırlı, *Fusûlü't-Teysîr*, s. 4-5.

¹⁴⁴ Manastırlı, *Fusûlü't-Teysîr*, s. 3.

¹⁴⁵ Manastırlı, *Fusûlü't-Teysîr*, s. 15-18.

¹⁴⁶ Manastırlı, *Fusûlü't-Teysîr*, s. 22-37.

“Kavl-i sahîhe göre” demek sûretiyle konuyla ilgili farklı görüşlerin bulunduğunu, Manastırlı’nın ise “âyetler arasında fazilet kıyaslaması yapılabileceğini” düşündüğünü anlamaktayız. Hemen sonrasındaki cümlede de müellif, tercih ettiği görüşün delillerini hülâsa olarak okuyucuya aktarmaktadır.¹⁴⁷ Müellif 2. asılda “ıstılah-ı meşhûra göre” diyerek Mekkî ve Medenî âyetlerin farklı tanımlamaları olmakla beraber, bunlar arasında en kabul görenini okuyucuyla paylaştığını ifade ediyor.¹⁴⁸ Aynı şekilde 6. asılda “kavl-i esahha göre”,¹⁴⁹ 11. asılda “kavl-i meşhûra göre”¹⁵⁰ ifadeleri de konu hakkında farklı düşüncelerin olduğunu okuyucuya işaret etmektedir.

Manastırlı’nın tartışmalı konulara eserinde yer vermemesi ya da bu ihtilaflı meseleleri izah ederken ayrıntıya girmemesi; risalesini, muhatap kitle olan mekteb-i mülkiye birinci sınıf talebelerinin seviyelerine uygun tarzda kaleme aldığını düşündürmektedir. Nitekim eserin yazılış amacı tefsir usûlüne dair ana konuların özet ve anlaşılır şekilde öğrenciye aktarılmasıdır. Bahsi geçen ihtilaflı konulara dair derinlikli tahlillere, ilerleyen senelerde ya da İslâmî ilimlerin daha derin tedris edildiği fakültelerdeki derslerinde yer vermesi muhtemeldir.¹⁵¹

Müellif yeri geldiğinde tabiine ait görüşleri eleştirip kendi fikrini beyan etmektedir. Örneğin Mekkî ve Medenî âyetlerin tesbitinde kullanılan pratik yöntemleri sıraladığı bölümde “*bazı ekâbir-i tâbiinden mervîdir ki hangi sûrede (yâ eyyühâllezîne âmenû) bulunursa Medenîyye, ve (yâ eyyühe’n-nâs) veya (yâ benî âdeme) bulunursa Mekkîyyedir.*” dedikten sonra “*Fakat bu alamet muttarit değildir. Çünkü Bakara’da iki aded (yâ eyyühe’n-nâs) vardır. Sûre-i Nisâ dahi (yâ eyyühe’n-nâs) ile başlar. Hâlbuki bu sûrelerin ikisi de bi’l-ittifak Medenîyyedir. Kezâlik bazı suver-i Mekkî’de (yâ eyyühâllezîne âmenû) bulunur.*” demektedir.¹⁵²

¹⁴⁷ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teysîr*, s. 3.

¹⁴⁸ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teysîr*, s. 4.

¹⁴⁹ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teysîr*, s. 15.

¹⁵⁰ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teysîr*, s. 45.

¹⁵¹ Manastırlı’nın bu eserindeki üslup ve yöntemine dair benzer tesbitler için bkz. Ercan Şen, “Osmanlı’da Tefsir Usûlü Çalışmaları: Manastırlı İsmail Hakkı’nın “Fusûlü’t-Teysîr fî Usûlü’t-Tefsîr”i Çerçevesinde Bir İnceleme”, *Osmanlı’da İlm-i Tefsir Sempozyumu*, İstanbul, 2018.

¹⁵² Manastırlı, *Fusûlü’t-Teysîr*, s. 7.

Dolayısıyla tabiinden gelen bu rivâyetin külli bir kaide olmadığını ifade etmektedir.¹⁵³

Manastırlı İsmail Hakkı'nın Kur'ân ilimleri hakkındaki fikirleri bu risalesinin ana kaynağı olan *el-İtkân* müellifi Celâleddin Suyûtî ile genel olarak örtüşmektedir. Fakat nüzûlün tekrarı konusunda Suyûtî'den daha katıdır. Kur'ân âlimlerinin çoğu tekerrür-i nüzûlün caiz olduğunu düşünmektedir. Fakat müellif muhtelif sebab-i nüzûl rivâyetlerinden birinin tercihi ya da rivâyetlerin cemi mümkün olduğunda nüzûlün tekrarı ihtimalini kabul etmemektedir. Konuyla ilgili fikrini şöyle beyan etmektedir;

*“Tekerrür-i nüzûl –cevâzına mütekaddimîn ve müteahhirînden bir cemâat zâhib olmuşlarsa da- esasen bâid ve hilâf-ı zâhirdir. Binâenaleyh rivâyât-ı mütehâlîfe beynini tarîk-i âhar ile cem’ ve tevfîk kâbil olduğu sûretde tecvîz olunmayacağı gibi içlerinden birisini tercih mümkün olduğu takdirde dahi iltizâm olunamaz.”*¹⁵⁴

Bununla birlikte tekerrür-i nüzûlü tamamen reddetmemektedir. Ona göre diğer bütün ihtimaller göz önüne alındıktan sonra nüzûlün tekrarı söz konusu olabilir. Mesela Nahl Sûresi'nin son âyetlerinin sebab-i nüzûlü olduğu iddia edilen hadiselerin arasında 5-6 senelik bir müddet varlığı ve bahsi geçen rivâyetlerin sıhhat derecelerinin de eşit olduğu düşünülürse bu rivâyetlerin cem'i ancak tekerrür-i nüzûlü kabul etmekle mümkün olabilir. Nitekim Manastırlı'nın; “...İmdi şu rivâyetler eğer bir derecede iseler tercîhe imkân olmayacağından âyet-i mezkûrenin tekerrür-i nüzûlüne kâil olmak lâzım gelir”¹⁵⁵ cümlesinden, onun nüzûlün tekrarını inkâr etmeyip, bazı kaidelere bağladığı sonucu çıkarılabilir.

Müellif tanımları yaparken filolojik tahliller yerine daha özet açıklamalarda bulunmuştur.¹⁵⁶ Bununla beraber zaman zaman lügat tahlillerine de yer vermiştir. İlk nâzil olan âyeti açıkladığı 8. asılda böyle bir tahlilde bulunmuş ve demiştir ki:

“(yetehannesü) yetehannefu ile tefsîr olunabilir. Nasıl ki Siyer-i İbn Hişâm'da böylece vâki' olmuşdur. sâ ile fâ'nın yekdiğere tebeddülü kelâm-ı

¹⁵³ Bu meyanda diğer rivâyetler için Bkz. Suyûtî, *el-İtkân*, C. 1, s. 74.

¹⁵⁴ Manastırlı, *Fusûlü't-Teysîr*, s. 58-59.

¹⁵⁵ Manastırlı, *Fusûlü't-Teysîr*, s. 61.

¹⁵⁶ Manastırlı İsmail Hakkı, *Fusûlü't-Teysîr Fî Usûli't-Tefsîr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Tercüman, numara 447, s. 1-2.

arabda çoktur. Nasıl ki (ecdâs) kelimesi de (ecdâf)a mürâdif addolunup ve Sûre-i Yâsîn'de vâki' (fe-izâ hum mine'l-ecdâsi ilâ rabbihim yensilûn) kavlı-şerîfinde fâ ile ecdâf kıraat idenler bulunur."¹⁵⁷

Ayrıca 7. asılda “el-müsebbihûn” kelimesini “el-musallûn” olarak açıklamış,¹⁵⁸ firâşî-nevmî âyetlerden bahsettiği 6. asılda da “iğfê” kelimesi üzerinde yorumlarda bulunmuştur.¹⁵⁹ Bu ve benzeri açıklamalarından Manastırlı'nın dil ve kıraat ilimlerine vakıf olduğunu, lüzumu halinde bu bilgileri kullandığını anlıyoruz.

Fusûlü't-Teysîr fî Usûli't-Tefsîr isimli eserinin kısaca tanıtılıp, yapı ve muhteva özelliklerine değinilerek genel olarak tahlilinin yapıldığı bu bölümün akabinde; Manastırlı İsmail Hakkı'nın Kur'ân ilimlerine bakışı hakkında fikir sahibi olunmaya çalışılacaktır.

¹⁵⁷ Manastırlı, *Fusûlü't-Teysîr*, s. 26-27.

¹⁵⁸ Manastırlı, *Fusûlü't-Teysîr*, s. 20.

¹⁵⁹ Manastırlı, *Fusûlü't-Teysîr*, s. 16.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FUSÛLÜ'T-TEYSÎR FÎ USÛLÎ'T-Tefsîr ÇERÇEVESİNDE MANASTIRLI'NIN KUR'ÂN İLİMLERİNE BAKIŞI

Tezin üçüncü bölümünde Manastırlı İsmail Hakkı'nın *Fusûlü't-Teysîr fî Usûli't-Tefsîr* isimli eseri bağlamında Kur'ân ilimlerine bakışı ele alınacaktır. Tezin bu bölümünde eser, daha kolay anlaşılabilmesi için sadeleştirilecektir. Aynı zamanda müellifin bu risaledeki temel kaynaklarından olan *el-İtkân*'la *Fusûlü't-Teysîr*'in benzer ve farklı yönlerini tesbit edebilmek amacıyla çeşitli karşılaştırmalar yapılacaktır. Bu bölümde Manastırlı'nın üslûbu ve Kur'ân ilimleri hakkındaki görüşlerine dair fikir sahibi olmak ve eserin ne derece özgün bir kaynak olduğunu tesbit etmek amaçlanmaktadır.

3.1. BAZI GENEL KAVRAMLAR

Manastırlı İsmail Hakkı, "*Fusûlü't-Teysîr fî Usûli't-Tefsîr*"ın başlangıcında bir takım kavramlara yer vermiş ve bunları kısaca açıklamıştır. Tefsir usûlü derslerinde sıklıkla kullanılan bu kavramların tanımlarının bulunduğu ilk birkaç sayfa, eserin girişi olarak nitelendirilebilir.

3.1.1. İlm-i Tefsîr

Tefsir kelimesi lügatlerde "tevil, keşf, izah, beyan ve şerh" gibi manalara gelmektedir.¹⁶⁰ "فَسَّرَ" kökünden tef'îl babında gelen "tefsir" kelimesi, "bir şeyi açıklamak, var olan örtüyü kaldırmak, manası kapalı olan bir şeyin uygun anlamını ortaya çıkarmak" şeklinde tarif edilebilir. Sözlükte, doktorun hastalığı teşhis etmek için idrar tahlili yapmasına da "fesr" denildiği ifade edilmiştir.¹⁶¹ Nasıl ki az bir suyla doktor hastalığın sebebini bulur, müfessir de âyette saklı manayı çeşitli usûl ve yöntemleri kullanarak ortaya çıkarır.¹⁶² İslâmî ilimlerden olan Kur'ân tefsiriyle; Kur'ân âyetlerinin manalarının ve âyetlerden çıkarılabilecek akide, sır, hikmet ve

¹⁶⁰ Louis Ma'luf, "f-s-r", *el-Müncid fî'l-Lüga*, Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 35. Bs., 1996, s. 583.

¹⁶¹ Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed Ragıp el-İsfahânî, "f-s-r", *Mu'cemü Müfredât-i Elfâzi'l-Kur'an*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1426/2006, s. 286.

¹⁶² İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, Ankara: TDV Yayınları, 1995, s. 213.

hükümlerin izahı da kastedilmektedir.¹⁶³ Tüm bu manaları birlikte düşündüğümüzde tefsir kelimesi duyusal ve fiziksel bir açığa çıkarma manası içermekle birlikte, aklın kabul edebileceği bir mananın ortaya çıkarılması ve tercih edilmesi anlamına da gelmektedir. Kelimenin ikinci manada kullanımı daha yaygındır.¹⁶⁴ Tefsir ilmi, çeşitli tanımları bir araya getirilerek tarif edilecek olursa:

*“Sarf, nahiv ve belâgat gibi dil bilimlerinden; esbâb-ı nüzûl, nâsih-mensuh, muhkem-müteşâbih gibi Kur’ân ilimlerinden; hadis ve tarih gibi rivâyet ilimlerinden; mantık ve fıkıh usûlü gibi yöntem bilimlerinden yararlanılarak Kur’ân’ın mânalarının açıklanmasını ve ondan hüküm çıkarılmasını öğreten ilimdir.”*¹⁶⁵ denilebilir.

Manastırlı İsmail Hakkı tefsirle alakalı eserlerin birçoğunda olduğu gibi, usûl-i tefsire dair eserine ilm-i tefsir terkiibini açıklayarak başlamıştır. Celâleddin Suyûtî’nin *el-İtkân*’ı, Zerkeşî’nin *Burhân*’ı gibi klasik tefsir usûlü kaynaklarında tefsir kavramı izah edilirken; kelime tahlillerine, lügat manalarına ve tefsir-te’vil ayırımına detaylı bir şekilde yer verilmektedir.¹⁶⁶ Oysaki Manastırlı İsmail Hakkı bu ayrıntılara hiç girmeden ilm-i tefsirin yöntem ve amacına işaret etmiş ve şöyle demiştir: *“İlm-i tefsîr; birtakım usûl ve ta’rîfâtı hâvîdir ki bu vasıta ile kelâmullahın meâni-i şerîfesi bilinerek saâdeti hakîkiyye ihraz olunur.”*¹⁶⁷

Eserin birinci sınıf talebelerine yönelik kaleme alındığı düşünülecek olursa, ayrıntı verilmeden yapılan bu açıklama, öğrencinin zihninde tefsir ilminin ve usûl-i tefsir derslerinin amacına ve yöntemine dair genel bir tasavvur oluşturmak için yeterlidir.

Manastırlı’nın, ismini koyarken “... fî Usûlî’t-Tefsîr” terkiibini kullandığı risalesinde tefsir ilminin tanımına yer verip tefsir usûlü ilminden bahsetmemiş olması akla “ilm-i tefsîr” le tefsir usûlünü kastettiği ihtimalini getirmektedir. Pek

¹⁶³ İbrahim Mustafa-Ahmet Hasan Zeyyat- Hamid Abdulkadir-Muhammed Ali Neccar, “f-s-r”, *Mu’cem-ul Vasi*, Çağrı Yay., İstanbul 1992, II/688.

¹⁶⁴ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsir ve’l-Müfessirûn*, Mektebetü Mus’ab b. Umeyr el-İslamiyye, 2004, C. 1, s. 12.

¹⁶⁵ Abdülhamit Birışık, “Tefsir”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 2011, C. 40, s. 281-290.

¹⁶⁶ Mesela bkz. Suyûtî, *el-İtkân*, C. 3, s. 449; Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah ez-Zerkesî, *el-Burhân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, tahk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhim, Beyrut: Darü’l-Ma’rife, 1376/1957, C. 2, s. 147.

¹⁶⁷ Manastırlı, *Fusûlü’t-Tefsîr*, s. 1.

çok kaynakta geçtiği şekliyle tefsir usûlünün amacı Kur'ân'ın metninin manalarını ortaya çıkarma, hüküm ve hikmetleri beyan etme ve neticede Kur'ân'ın doğru anlaşılmasını sağlamaktır. Bu açıdan bakıldığında müellifin “*bu vasıta ile kelâmullahın meâni-i şerîfesi bilinerek saâdeti hakîkiyye ihraz olunur*” şeklinde tanımladığı kavramın aslında tefsir usûlü ilmi olduğu söylenebilir.

3.1.2. Kur'ân-ı Kerîm

Kur'ân kelimesinin hangi kökten türediği konusunda âlimler arasında görüş farklılıkları vardır. Kelimenin hemzeli ya da hemzesiz oluşu, nâzil olan son kutsal kitabın özel ismi mi yoksa “okumak, toplamak, açıklamak, bir şeyi başka bir şeye yaklaştırmak”¹⁶⁸ gibi fiillerden türemiş bir masdar mı olduğu tartışmaları farklı görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.¹⁶⁹ Kur'ân kelimesinin türediği fiile ait görüşleri ve terim anlamına dair yapılan yorumları cem ettiğimizde şöyle bir tanım yapabiliriz:

*“Kur'ân, Allah tarafından Cebrâil vasıtasıyla mahiyeti bilinmeyen bir şekilde son peygamber Hz. Muhammed'e indirilen, mushaflarda yazılan, tevâtürle nakledilen, okunmasıyla ibadet edilen, Fâtîha Sûresi'yle başlayıp Nâs Sûresiyle biten, başkalarının benzerini getirmekten âciz kaldığı Arapça mûciz bir kelâmdır.”*¹⁷⁰

Subhi es-Sâlih de “*Kur'ân İlimleri*” isimli eserinde benzer bir tanıma yer vermiştir. Ona göre: “*Kur'ân –Onu hangi isimle isimlendirirsen isimlendir Peygamber'e (s.a.v) indirilen, mushaflarda yazılan, tevâtürle nakledilen, tilavetiyle teabbüd olunan, mûciz kelimedir. Kur'ân'ın bu şekilde tarif edilmesi, usûl âlimleriyle fukaha ve Arap dili âlimleri arasında ittifak edilen bir husustur.*”¹⁷¹

Manastırlı İsmail Hakkı da eserinin ilk sayfasında tefsir ilminden sonra Kur'ân-ı Kerîm'i tanımlamıştır. Müellif ilm-i tefsir kavramını açıklarken kullandığı

¹⁶⁸ Bkz. Louis Ma'luf, “k-r-e”, *el-Müncid fi'l-Lüga*, s. 616; İbrahim Mustafa-Ahmet Hasan Zeyyat-Hamid Abdulkadir-Muhammed Ali Neccar, “k-r-e”, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, II/722.

¹⁶⁹ Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Tahk., Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Beyrut: Darü'l-Ma'rife C. I-IV, 1376/1957, C. 1, s. 347; Subhi es-Salih, *Kur'an İlimleri*, çev. M. Said Şimşek, Konya: Hibaş yay., t.y., s.13-18; Ragıp el-İsfahânî, “k-r-e”, *Mu'cemü Müfredâti Elfâzi'l-Kur'an*, s. 300-301.

¹⁷⁰ Abdülhamit Birışık, “Kur'an”, *DİA*, Ankara: İSAM, 2002, C. 26, s. 383-388.

¹⁷¹ Subhi es-Salih, a.g.e., s. 18.

usûlle, genel bir Kur’ân tanımı yapmıştır. Kur’ân kelimesinin hangi kökten türetildiği, türediği köke göre kelimeye verilen farklı manalar ve konuyla ilgili usûl âlimlerinin muhtelif görüşlerine değinmeyen müellif, şöyle bir tanım yapmaktadır: *“Mikdâr-ı mahsûs muciz olmak üzere Nebiyyi Zîşân Efendi Hazretlerine nâzil olup tilavetine hükm-i şer’î taalluk iden nazm-ı mübarekden ibarettir.”*¹⁷²

Manastırlı İsmail Hakkı, yapmış olduğu tanımla Kur’ân-ı Kerîm’in en temel özelliklerini açıklamış ve nelerin Kur’ân olamayacağını belirtmiştir. Tanımda geçen “mûciz” ifadesi ile kutsî hadislerin; “Nebiy-yi Zîşân Efendi Hazretlerine nâzil olup” ifadesiyle de önceki peygamberlere nâzil olan sahife ve kitapların Kur’ân tanımına dâhil edilemeyeceğine dikkat çekmiştir. Ayrıca mûciz olan kısmın belirli bir uzunlukta olduğunu; en kısa sûre olan Kevser Sûresi ya da bu sûreye denk üç âyetten daha kısa olan Kur’ân bölümlerinin mûciz olmadığını “bundan ekal olan mu’ciz değildir” ifadesiyle belirtmiştir.

Manastırlı İsmail Hakkı, Kur’ân kavramını açıklarken kullandığı “tilavetine hükm-i şer’î taalluk iden” cümlesiyle de, nesh edilmiş olan âyetlerin Kur’ân metninden sayılamayacağını ifade etmektedir.¹⁷³ Muhtemelen müellifin burada kast ettiği, hem nazmı hem hükmü nesh edilen âyetlerle hükmü baki olmakla beraber nazmı nesh edilenlerdir.¹⁷⁴ Manastırlı İsmail Hakkı’nın bu açıklamalarına binaen, yapmış olduğu Kur’ân tanımının tefsir usûlü derslerine yeni başlayanlar için gâyet yeterlidir.

3.1.3. Ehâdîs-i Kudsiyye

Manastırlı İsmail Hakkı, Kur’ân’ı tanımladıktan sonra “Ehâdîs-i Kudsiyye” isimli bir başlık açmıştır fakat bu kavramın tanımını vermemiştir. Sadece kutsî hadislerin muciz olmadığından bahsetmiş ve “ben kulumun zannı üzereyim”¹⁷⁵ hadisini örnek olarak göstermiştir. Ayrıca Kur’ân tanımında geçen ibarelere binaen

¹⁷² Manastırlı, *Fusûlü’t-Teyyîr*, s. 1.

¹⁷³ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teyyîr*, s. 2.

¹⁷⁴ Nesh çeşitleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Remzi Kaya, *Kur’an’da Nesih*, Bursa: Furkan Ofset, 2001; Abdurrahman Çetin, “Nesih”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 2006, C. 32, s. 579-581.

¹⁷⁵ Buhârî, “Tevhîd”, 35; Müslim, “Tevbe”, 1.

nelerin Kur'ân'dan sayılıp nelerin sayılamayacağını sıralamıştır.¹⁷⁶ Bu açıklamalara bir önceki başlıkta yer verildiği için burada tekrar edilmeyecektir.

3.1.4. Sûre, Âyet, Fâsıla, Aksar-i Suver

Manastırlı İsmail Hakkı tefsir ilminin ve Kur'ân'ın tanımlarını yaptıktan sonra tefsir usûlü derslerinde sıkça kullanacağı kavramları kısaca açıklamıştır. Sûre, âyet, fâsıla ve aksar-ı suver kelime ve terkiplerini “Kur'ân'da kendisine özel ismi olan bölümlere sûre denir”; “âyet, fâsıla ile diğerlerinden ayrılan Kur'ân cümleleridir”; “fâsıla; âyet sonu demektir”; “aksar-ı suver terimi ise üç âyetten oluşan Kevser Sûresi'dir” şeklinde açıklamaktadır.¹⁷⁷

Yapmış olduğu kısa kısa tanımların akabinde müellif “besmele” ile ilgili bir tartışma konusuna değinmiştir. Sûrelerin başında bulunan “besmele”nin âyet olup olmadığı tartışıl原因lmıştır. Özellikle tefsir kitaplarında, Fatiha Sûresi'nin tefsiri yapılırken bu konudaki görüşlere yer verilmektedir. Kısaca özetleyecek olursak tâbiînin ileri gelenlerinden Said b. Cübeyr, Zührî, İbn Mübarek gibi zatlar sûre başlarında yer alan besmelenin o sûreye ait bir âyet olduğunu söylemişlerdir. Şafii ve talebeleri de bu görüştedir. Onlar ilk zamanlardan itibaren besmelelerin mushaflarda yazıldığını ve âyet olmayan hiçbir lafzın mushafa dâhil edilmediğini bu görüşlerine delil olarak gösterirler. Malik, Kur'ân'dan olan âyetler hakkında şüphe olamayacağını düşündüğü için Neml Sûresi'nde yer alan besmele haricinde, sûre başlarındaki besmelelerin âyet olmadığını ifade eder. Çünkü tevatürle gelen tek besmele Neml Sûresi'ndekidir. Diğerleri tartışmalıdır. Ona göre sûre başlarındaki besmeleler, sûrenin parçası değildir. Teberrük ve sûreleri birbirinden ayırmak için kullanılırlar. Hanefiler bahsi geçen görüşlerin kat'i delillerini alarak iki karşıt görüşü uzlaştırmışlardır. Sûrelerin başındaki besmeleler başlı başına bir âyettir fakat başında bulundukları sûreye dâhil değildir diyen Hanefilere göre; sûreleri birbirinden ayırmak ve teberrük için başlarına besmele yazılır.¹⁷⁸

Manastırlı İsmail Hakkı da Hanefî fıkıhçıları gibi düşünmektedir. “*Teberrüken ve liecli'l-fasl sûre evveline yazılan (besmele-i şerîfe) bir âyet-i*

¹⁷⁶ Manastırlı, *Fusûlü't-Teyssir*, s. 2.

¹⁷⁷ Manastırlı, *Fusûlü't-Teyssir*, s. 2.

¹⁷⁸ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul: Azim Dağıtım, 1992, C. 1, s. 36-37.

müstakiledir, sûre-i şerîfeden cüz değildir. Ama Sûre-i Neml’de vâki’ besmele cüz-i âyetdir” ¹⁷⁹ diyen müellif bu açıklamasıyla, sûrelerin başında hem bereket olsun diye hem de sûreleri birbirinden ayırmak için yazılan besmelelerin birer müstakil âyet olmakla birlikte sûrenin bir parçası olmadığını fakat Neml Sûresi’nde geçen besmelenin sûreye dâhil olduğunu ifade etmiştir. Diğer görüşlere ve konuyla ilgili tartışmalara değinmemiştir. Manastırlı bu bilgiyi paylaştıktan sonra eserin birinci bölümüne geçmektedir.

3.2. KUR’ÂN İLİMLERİNE DAİR BAZI KONULAR

Manastırlı İsmail Hakkı eserinin ilk bölümünde Kur’ân’da en faziletli âyet ve sûre, Mekkî-Medenî, Hadarî-Seferî, Leylî-Nehârî ve Semâvî âyetler konularını açıklamış; Kur’ân’da ilk ve son nâzil olan âyetler hakkındaki görüşlere değinmiştir. Manastırlı risalenin ikinci bölümünü ise sebep-i nüzûl konusuna tahsis etmiştir.

3.2.1. Bâb-ı Evvel

Fusûlü’t-Teysîr fî Usûli’t-Tefsîr’in birinci bölümü müellifin “asıl” diye adlandırdığı dokuz ana başlık ve bu asılların bazılarında yer alan “faide” ve “tenbih” isimli alt başlıklardan oluşmaktadır.

3.2.1.1. Âyet ve Sûrelerin Faziletleri

İslâm kaynaklarında Kur’ân’ın üstünlüklerine; Kur’ân okuyan, dinleyen, ezberleyenlerin kazanacağı mükâfatlara; bazı sûre ve âyetleri okumanın faydalarına dair verilen bilgiler “fezâilü’l-Kur’ân” tabiriyle ifade edilmektedir.¹⁸⁰ Kur’ân-ı Kerim’in faziletine dair rivâyet edilen hadisler vardır. Suyûtî bu hadisleri Kur’ân’ın tamamına dair olanlar ve her bir sûre hakkında vârid olan rivâyetler şeklinde iki kısımda ele almıştır. ¹⁸¹ Ayrıca Suyûtî *el-İtkân*’ın 73. bölümünde Eş’arî, Bâkılânî, İbn Hibbân gibi âlimlerin Kur’ân âyetleri arasında fazilet bakımından kıyaslama yapılamayacağını düşündüğünü aktarır. Zira onlara göre Kur’ân Allah kelamı olması hasebiyle tüm âyetleri aynı kıymette olan bir kitaptır. Biri diğerinden

¹⁷⁹ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teysîr*, s. 3.

¹⁸⁰ Abdullah Aydemir, “Fezâilü’l-Kur’ân”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 1995, C. 12, s. 532.

¹⁸¹ Suyûtî, *el-İtkân*, C. 3, s. 394-404.

faziletlidir denilemez.¹⁸² Bununla birlikte âlimlerden bir grup daha vardır ki bunlar; âyetlerin hepsi değer bakımından eşit olmakla beraber; hal ve şartlar, zaman ve zemin, okuyanın ihtiyaçları, âyetin konusunun şerefi gibi sebeplerle aralarında fazilet derecelendirilmesi yapılabileceğini savunmaktadırlar. İshak b. Rahûye, Ebubekir ibn-i Arabî, Gazzâlî, Kurtûbî ve İzzeddin b. Abdüsselam bu görüşte olan âlimler arasında sayılabilir.¹⁸³ Manastırlı İsmail Hakkı 1. asılda bu konuyu ele almış ve kendisinin de benimsediği ikinci görüşü aktarmıştır. Ona göre;

*“Kur’ân âyet ve sûreleri arasında fazilet bakımından kıyaslama yapılabilir. Allah’ın kelâmı olması hasebiyle her bir âyet ve sûre faziletlidir. Bununla beraber bazıları için zikredilmiş faziletler de bulunmaktadır. Allah’ın sıfatlarını açıklayan âyet ve sûreler diğerlerinden faziletli ve yüce sayılır.”*¹⁸⁴

Bu açıklamanın ardından özel olarak sûre ve âyetlerin fazileti hakkında iki örneğe yer veren müellif bu konuda da ihtilaflara değinmemiştir.

3.2.1.2. Mekkî ve Medenî Âyetler

Âyet ve sûrelerin doğru anlaşılabilmesi için gerekli ilimlerden biri Mekkî-Medenî ilmidir. Mekkî ve Medenî sûre ayrımını yapabilmek için öne sürülen görüşler üç başlıkta toplanabilir. Konuyla ilgili fikir beyan eden âlimler; vahyin nâzil olduğu mekânı, zamanı ve vahyin muhataplarını kıstas olarak Mekkî ve Medenî tanımını yapmışlardır. Vahyin nâzil olduğu mekânı dikkate alanlara göre Mekke ve civarında inen âyetler Mekkî, Medine ve civarında nâzil olan âyetler Medenî’dir. Muhatap kitleyi esas olarak tanım yapan âlimler; Mekkelilere hitap eden âyetlerin Mekkî, Medinelileri muhatap alan âyetlerin Medenî olduğunu ifade ederler. Mekân ve muhatap kitleyi nazar-ı dikkate alarak yapılan bu iki tanım; Kur’ân’ın tüm âyetlerini ihata edememesi sebebiyle âlimlerin tamamınca kabul görmemiştir.¹⁸⁵

¹⁸² Suyûtî, *el-İtkân*, C. 3, s. 405.

¹⁸³ Suyûtî, *el-İtkân*, C. 3, s. 405-406.

¹⁸⁴ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teyssir*, s. 3.

¹⁸⁵ Suyûtî, *el-İtkân*, C. 1, s. 48; Zerkeşî, *el-Burhan*, C. 1, s. 186; Bırışık, “Kur’an”, s. 383-388; Abdülhamit Bırışık, “Sûre”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 2009, C. 37, s. 538-539.

Mekkî-Medenî âyetlerin en çok rağbet edilen tanımına göre; hicretten önce nâzil olan âyetlere Mekkî, hicretten sonra nâzil olan âyetlere Medenî denir.¹⁸⁶ Manastırlı İsmail Hakkı da bu görüştedir. Ona göre âyetlerin nerede nâzil olduğuna Mekkî-Medenî ayrımı yapılırken itibar edilmez. Müellif meşhur olan tanımı paylaştıktan sonra Kur’ân’da kaç sûrenin Mekkî, kaçının Medenî olduğuyla ilgili bilgi vermiştir. Manastırlı İsmail Hakkı’ya göre yirmi iki sûre Medenî; on iki sûre Mekkî ya da Medenî oluşu ihtilaflı sûreler olup diğerleri Mekkî’dir.¹⁸⁷ Suyûtî’ye göre sûrelerin seksen ikisi Mekkî, yirmisi Medenî, on ikisi ihtilaflıdır.¹⁸⁸ Zerkeşî’ye göre; seksen beş Mekkî, yirmi dokuz Medenî sûre vardır.¹⁸⁹ Manastırlı; bu konuda birebir aynı fikri paylaşmamakla beraber Suyûtî’nin tasnifine yakın bir tasnif yapmıştır. Günümüzde yaygın olarak kabul edilen telakkîye göre seksen altı sûre Mekkî, yirmi sekiz sûre Medenî’dir.¹⁹⁰ Bu ayrım; Mısır Melîki Fuât’ın 1342 yılında ilmi bir komisyon tarafından incelettirip bastırdığı mushafa göre yapılmış ve kabul görmüştür.¹⁹¹

Manastırlı, bir sûrenin birden çok defa nâzil olmasının imkân dâhilinde olduğunu fakat böyle bir şeyin meydana gelmediğini ifade etmiş ve şöyle demiştir:

*“Fatiha Sûresi’nin Mekkî mi Medenî mi olduğu ihtilaflıdır. Bu sûre bir görüşe göre hem Mekkî hem de Medenî’dir. İlki beş vakit namazın farz kılındığı sırada Mekke’de, ikincisi kâblenin Mescid-i Haram’a çevrildiği sırada Medine’de olmak üzere iki defa nâzil olmuştur. Fakat bu görüş âlimlerce pek tercih edilmemiştir. Tercih edilen görüş Fatiha Sûresi’nin yalnız Mekkî olduğudur.”*¹⁹²

Manastırlı İsmail Hakkı eserinin 2. aslında Mekkî ve Medenî olan sûreleri sıralamıştır. Onun sınıflandırmasına göre Medenî olan sûreler şunlardır:

¹⁸⁶ Manastırlı İsmail Hakkı eserin 4. sayfasında hataen “İstılâh-ı meşhûra göre (medenî) kable’l-hicre, (mekkî) ba’de’l-hicre nâzil olan Kur’ân’a itlâk olunur.” demiştir.

¹⁸⁷ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teyisîr*, s. 4-5.

¹⁸⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, C. 1, s. 49-52.

¹⁸⁹ Zerkeşî, *el-Burhan*, C. 1, s. 193-196.

¹⁹⁰ Birişik, “Kur’an”, s. 383-388; Birişik, “Sûre”, s. 538-539.

¹⁹¹ Cerrahoğlu, *a.g.e.*, s. 60.

¹⁹² Konuyla ilgili ayrıntı için Bkz. Suyûtî, *el-İtkân*, C. 1, s. 55-57 ve s. 97-98.

1.	Bakara
2.	Âl-i İmrân
3.	Nisâ
4.	Mâide
5.	Enfâl
6.	Tevbe
7.	Nûr
8.	Ahzâb

9.	Muhammed
10.	Fetih
11.	Hucurât
12.	Hadid
13.	Mücâdele
14.	Haşr
15.	Mümtehine
16.	Saf

17.	Cum'a
18.	Münâfikûn
19.	Teğabün
20.	Talâk
21.	Tahrim
22.	Nasr

Mekkî olan sûreler:

1.	Fatiha
2.	En'âm
3.	A'râf
4.	Yunus
5.	Hûd
6.	Yusuf
7.	İbrahim
8.	Hicr

9.	Nahl
10.	İsrâ
11.	Kehf
12.	Meryem
13.	Tâ-Hâ
14.	Enbiyâ
15.	Mü'minûn
16.	Furkan

17.	Şuarâ
18.	Neml
19.	Kasas
20.	Ankebût
21.	Rûm
22.	Lokman
23.	Secde
24.	Sebe'

25.	Fâtır	42.	Rahmân	59.	İnşikak
26.	Yâsin	43.	Vâkıa	60.	Bürüc
27.	Sâffât	44.	Mülk	61.	Târık
28.	Sâd	45.	Kalem	62.	A'lâ
29.	Zümer	46.	Hâkka	63.	Gâşiye
30.	Mü'min	47.	Meâric	64.	Fecr
31.	Fussilet	48.	Nuh	65.	Beled
32.	Şûrâ	49.	Cin	66.	Şems
33.	Zuhruf	50.	Müzzemmil	67.	Leyl
34.	Duhân	51.	Müddessir	68.	Duhâ
35.	Câsiye	52.	Kıyame	69.	İnşirâh
36.	Ahkaf	53.	Mürselât	70.	Tin
37.	Kâf	54.	Nebe'	71.	Alak
38.	Zâriyât	55.	Nâziât	72.	Âdiyât
39.	Tûr	56.	Abese	73.	Kâria
40.	Necm	57.	Tekvir	74.	Asr
41.	Kamer	58.	İnfitâr	75.	Hümeze

76.	Fil	78.	Mâûn	80.	Tebbet
77.	Kureyş	79.	Kâfirûn		

Mekkî ya da Medenî oluşunda ihtilaf bulunan sûreler:

1.	Ra'd	5.	Kadir	9.	Kevser
2.	Hac	6.	Beyyine	10.	İhlâs
3.	İnsan	7.	Zilzâl	11.	Felâk
4.	Mutaffifin	8.	Tekâsür	12.	Nâs

Manastırlı İsmail Hakkı Mekkî ve Medenî konusunu ele aldığı 2. asıldan sonra 3. asılda da Mekkî ve Medenî sûrelerde istisnaların olabileceğini söylemiş; Mekkî sûrelerde bulunan Medenî âyetlere ve Medenî sûrelerde bulunan Mekkî âyetlere dair örneklere yer vermiştir. Bu örnekleri verirken istifade ettiği kaynağı da belirten Manastırlı şöyle demiştir:

*“Celâleddin Suyûtî rahımeh (el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân) nam eser-i mübareklerinde hâvi-i istisnâ olan her sûreden istisnâ olunacak âyetleri alâ't-tertib beyan itmiştir. Fakat istisnâların bazıı ittifakî ve bazıı icthâdidir.”*¹⁹⁴

Celâleddin Suyûtî, *el-İtkân*'ında istisnaları tek tek incelemiş, sûrelerde yer alan ihtilaflı âyetlerle ilgili âlimlerin görüşlerine ayrı ayrı yer vermiştir.¹⁹⁵ Mekkî ve Medenî âyetlere dair verdiği genel bilgilerin akabinde Manastırlı İsmail Hakkı üç fâide ve bir tenbihle Mekkî ve Medenî âyetlerin nasıl bilineceğiyle ilgili pratik bilgiler paylaşmaktadır.

¹⁹⁴ Manastırlı, *Fusûlü't-Teysîr*, s. 6.

¹⁹⁵ Mekkî ve Medenî olan sûreler ve ihtilaflara dair ayrıntılı bilgi için bkz. Suyûtî, *el-İtkân*, C. 1, s. 49-76.

1. “Yâ eyyühâllezîne âmenû” lafzını içeren sûreler Medenî, “yâ eyyühe’n-nâs” veya “yâ benî âdeme” terkiplerini içeren sûreler Mekkî’dir. Bu bilgi genel olarak Mekkî ve Medenî sûreleri bilmemizi kolaylaştırır da her zaman geçerli olmayabilir. Zira Bakara Sûresi ittifakla Medenî olmasına rağmen içinde iki adet “yâ eyyühe’n-nâs” tabiri geçmektedir ve Nisa Sûresi de Medenî olmakla beraber “yâ eyyühe’n-nâs” ile başlamaktadır.¹⁹⁶

2. Geçmiş ümmetlerin durumlarına dair açıklamaların ve kıssaların bulunduğu sûreler genel olarak Mekkîdir.

3. İçinde secde âyeti geçen sûreler Mekkîdir. (Sadece Rad ve Hac Sûrelerinde ihtilaf vardır.)

4. Miras ve ahkâm âyetlerinin olduğu sûreler Medenîdir.¹⁹⁷

Ca’berî’ye göre Mekkî ve Medenî’nin iki yolla bilindiğini aktaran Manastırlı bunları şöyle sıralar: “Birincisi semâîdir. Âyet ve sûrenin neye dair nâzil olduğunu bilinirse, Mekkî mi Medenî mi olduğu da bilinir. Bu bilgiye de ancak sebab-i nuzûle dair yazılmış eserlere bakılarak ulaşılabilir. Diğer yol ise kıyasîdir. Bir sûrede “yâ eyyühe’n-nâs” terkibi veya “kellâ” lafzı varsa ya da hurûf-ı mukattaa ile başlıyorsa Mekkîdir. (Ancak Bakara ve Âl-i İmrân huruf-ı mukatta ile başlamasına rağmen Medenî olduğunda ittifak edilmiş sûrelerdir.) Âdem ve İblis kıssası bulunan sûreler (Bakara Sûresi hariç) Mekkîdir. İçinde cihad emri geçen ya da münafıklarla ilgili âyetler olan sûreler de (Ankebut Sûresi hariç) Medenîdir.”¹⁹⁸

Mekkî ve Medenî’de âyetlerin nâzil olduğu yere itibar edilmeyeceğini daha önce ifade etmiştik. Bu bölümdeki tenbihte Manastırlı bu konunun örneklerine yer vermek sûretiyle konuyu pekiştirmiştir. Onun ele aldığı örnekleri şu şekilde sıralayabiliriz:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَىٰكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ

¹⁹⁶ Ayrıca bkz. Suyûti, *el-İtkân*, C. 1, s. 74.

¹⁹⁷ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teyssir*, s. 7.

¹⁹⁸ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teyssir*, s. 8.

“Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ile bir dişiden yarattık, tanışasınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık, Allah katında en değerli olanınız O’na itaatsizlikten en fazla sakınanınızdır. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir, her şeyden haberdardır.”¹⁹⁹ âyeti fetih günü Mekke-i Mükerreme’de nâzil olmakla birlikte Medenîdir. Vâhidî’nin İbn Ebî Müleyke’den rivâyetinde: “Bu âyet Mekke’de, Mekke’nin fethi günü Bilâl-i Habeşî Kâbe’nin damına çıkıp ezan okuyunca nâzil olmuştur. Bunun üzerine kimi insanlar: ‘Bu siyah köle mi Kâbe’nin üzerinde ezan okuyacak’ demişlerdi” şeklinde âyetin Mekke’de nâzil olduğu geçmektedir.

Yine kendisi Medenî olmakla beraber Mekke yakınlarında nâzil olan

200 ^{اَلْيَوْمَ اكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاتَّمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيْتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا} âyeti Veda Haccı’nda Cuma’ya denk gelen arefe günü akşamı Arafat’ta nâzil olmuştur. Medine’de nâzil olan âyetler içinde hükmü Mekkî olanlar vardır. Tevbe Sûresi’nin ilk âyetlerindeki hitab da Mekkelilere yöneliktir. Mekke’den Medine’ye hicret sırasında nâzil olan âyet de Medenî kabul edilir. Kasas Sûresi 85. âyeti “إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَأْدُكَ إِلَىٰ”²⁰¹ ^{مَعَاذٍ} buna örnektir.

3.2.1.3. Hadarî ve Seferî Âyetler

Manastırlı İsmail Hakkı bab-ı evvelin 4. aslını hadarî ve seferî âyetlere tahsis etmiştir. Kur’ân âyetleri tasnif edilirken, nüzûl esnasında Hz. Peygamberin sefer ya da ikamet halinde olmasına bakılarak hadarî ve seferî olarak gruplandırılmışlardır. Manastırlı konuya kısa bir giriş yapmaktadır:

*“Kur’ân-ı Kerim’in çoğunluğu sefer haricinde ikâmet halinde nâzil olmuştur. Bir kısmı ise seferdeyken nâzil olmuştur. İkâmet halinde nâzil olan âyetlere hadarî, seferde nâzil olanlara ise seferî adı verilir.”*²⁰²

diyen müellif konuyla ilgili örnekleri sıralamıştır. Bakara Sûresi’nde bulunan ^{وَاتَّخِذُوا} 203 ^{مِنْ مَّقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى} âyeti Veda Haccı’nın yapıldığı sene Mekke’de nâzil olmuştur. Şu rivâyet buna delildir:

¹⁹⁹ el-Hucurat,49/13.

²⁰⁰ el-Maide,5/3.

²⁰¹ el-Kasas,28/85.

²⁰² Manastırlı, *Fusûlü’t-Teyssir*, s. 10.

Rivâyet olunduğuna göre Peygamber Efendimiz (s.a.v), Hz. Ömer (ra)'in elini tutmuş ve: "Bu (burası) İbrahim'in makamıdır." buyurmuştu. Ömer (ra): "Burayı namazgâh edinmeyelim mi?" diye sordu. Efendimiz (s.a.v): "Bununla emrolunmadım" buyurdu. Daha güneş batmadan "Biz beyti insanlar için bir toplanma yeri ve güvenli bir yer kıldık. Siz de İbrahim'in makamından bir namaz yeri (namazgâh) edinin..." âyeti nâzil oldu.²⁰⁴

*وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ*²⁰⁵ âyet-i kerimesi de aynı sene Mina'da nâzil olmuştur.²⁰⁶ Manastırlı İsmail Hakkı seferî sayılabilecek âyetlerin toplam sayısının yirmi yedi olduğunu ve bunların nerelerde nâzil olduğunun Suyûti'nin *el-İtkân*'ında zikredildiğini ifade etmiştir.²⁰⁷ *el-İtkân*'da, seferî kabul edilen âyetlerin sayısı tesbit edebildiğimiz kadarıyla kırkın üzerindedir.

3.2.1.4. Leylî ve Nehârî Âyetler

İslam âlimleri Kur'ân âyetlerini gündüz ya da gece nâzil oluşuna göre de tasnif etmişlerdir. Gündüz nâzil olan âyetlere neharî, gece nâzil olanlara ise leylî ismi verilmiştir. Manastırlı İsmail Hakkı; Kur'ân âyetlerinin çoğunun gündüz, az bir kısmının da gece nâzil olduğunu ifade etmiştir.²⁰⁸

Müellif leylî âyetlere Al-i İmran Sûresi'nin son kısmını örnek olarak vermiştir. Manastırlı, Hz. Aişe'den rivâyet edilen şu hadisin, bu âyetlerin gece nâzil olduğuna delalet ettiğini ifade etmiştir:

"Bilâl-i Habeşî sabah namazı müezzinliği yapmak için Hz. Peygamber'e (s.a.v) geldi. Ancak Peygamberimizi (s.a.v) ağırlarken buldu. Efendimize (s.a.v) "Ey Allah'ın Rasulü seni ağlatan nedir?" diye sordu. Efendimiz (s.a.v) şöyle buyurdu: "Bu gece bana şu âyet indirilmişken nasıl ağlamayayım: 'Şüphesiz ki göklerin ve yerin yaratılışında ve gece ile gündüzün ard arda gelmesinde akıl

²⁰³ el-Bakara,2/125.

²⁰⁴ Buhârî, "Salât", 32; Müslim, "Fezâ'ilü's-sahâbe", 24. Manastırlı bu âyetin tefsirinde Kadı Beydâvî'den faydalanmıştır. Bkz. Manastırlı, *Fusûlü't-Teysîr*, s. 11; İtkân'da ise aynı hadisin İbn Ebi Hatim tefsirinde geçtiği hali zikredilmiştir. Bkz. Suyûti, *el-İtkân*, C. 1, s. 77.

²⁰⁵ el-Bakara,2/281.

²⁰⁶ Manastırlı, *Fusûlü't-Teysîr*, s. 11-12.

²⁰⁷ Manastırlı, *Fusûlü't-Teysîr*, s. 11. Bahsi geçen âyetler için bkz. Suyûti, *el-İtkân*, C. 1, s. 77-84.

²⁰⁸ Manastırlı, *Fusûlü't-Teysîr*, s. 12.

sâhipleri için elbette deliller vardır.’ Sonra şöyle dedi: “Bu âyeti okuyup da tefekkür etmeyene yazıklar olsun.”²⁰⁹

210 *أَيُّهَا النَّاسُ وَاللَّهُ يَغْصِمُكَ مِنْ النَّاسِ* Âyeti de Peygamber Efendimiz (s.a.v) bir sefer esnasındayken geceleyin nâzil olmuştur. Tirmizî’nin Hz. Aişe’den aktardığı şu hadis bunun delilidir:

“Hz. Peygamber (s.a.v) ashabı tarafından korunuyordu. Nihâyet bu âyet nâzil oldu. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v) çadırdan başını çıkarıp: “Ey insanlar, artık etrafımdan ayrılıp gidebilirsiniz. Çünkü beni Allah korumaktadır.” buyurdu.”²¹¹

212 *وَسُئِلَ مَنْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رُسُلِنَا* âyeti bir görüşe göre İsra gecesı Beyt-i Makdis’te nâzil olmuştur.²¹³ (Manastırlı “alâ kavlin” diyerek bu örneği vermiştir. Zuhuf Sûresi 45. âyet, *el-İtkân*’da “İbn Habîb’in görüşüne göre bu âyet isra gecesinde nâzil olmuştur” şeklinde geçmektedir.)²¹⁴ Geceleyin nâzil olan leyli sûrelerden bir diğeri de En’am Sûresi’dir. Abdullah b. Ömer’e ulaşan bir rivâyete göre Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur:

“En’am Sûresi bana toplu olarak indi. 70.000 melek tesbih ve hamd sözleriyle bu sûrenin inişine eşlik etti.” (Taberânî, el-Mu’cemü’s-sağır, I, 145) Abdullah b. Abbas’tan aktarılan bir rivâyette de Mekke’de “bir defada” indiği teyit edilmiştir. (Taberânî, el-Mu’cemü’l-kebîr, XX, 215)²¹⁵

Suyûti’nin Ahmed b. Ali tahkikli *el-İtkân*’ında bu âyet misâl olarak gösterildikten sonra 6 numaralı dipnotta bu hadisin Taberânî’nin “*Mu’cemü’l Kebir*”inde 12930 numaralı rivâyet olarak geçtiği, senedinde Ali b. Zeyd’in olduğu ve bu râvînin zayıf sayıldığı ifade edilmiştir.²¹⁶

²⁰⁹ İbn-i Hibbân, II, 386. Suyûti *el-İtkân*’da bu hadisi İbn-i Hibbân’ın sahih isnatla rivâyet ettiğini aktarır. Bkz. Suyûti, *el-İtkân*, C. 1, s. 86.

²¹⁰ el-Maide, 5/67.

²¹¹ Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Sünenü’t-Tirmizî*, Tahk., Muhammed Cemil el-Attâr, Beyrut-Lübnan: Dârü’l-Fikr, 1414/1994, “Kitabü’t-Tefsîr”, 3057.

²¹² ez-Zuhuf, 43/45.

²¹³ Manastırlı, *Fusûlü’t-Tefsîr*, s. 14.

²¹⁴ Suyûti, *el-İtkân*, C. 1, s. 87.

²¹⁵ Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrıçı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş, *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006, C. 2, s. 368.

²¹⁶ Suyûti, *el-İtkân*, C. 1, s. 86.

Leylî olarak kaynaklarda geçen bir diğ er s  re de Fetih S  resi'dir ki delili olarak Manastırlı Ő u hadisi gösterir:

Sah  hu'l-Buh  r  'de geçen ve Hz. Ömer'den merv   olan bu hadis mealen Şöyledir: "Hz. Peygamber, 'bu gece bana öyle bir süre n  zil oldu ki o bana, üzerine g  neŐ  doğ an her Ő eyden daha sevgilidir.' buyurdu ve '  nna fetehna leke fethan m  bin  '   yetini okudu." ²¹⁷ Manastırlı   sma  l Hakkı bu hadisi aktarırken "bu gece (n  zil oldu)" anlamına gelen "el-leylete" kelimesini yazmamıŐ tır. Hadisin aslında "le-kad ünzilet 'aleyye el-leylete" Ő eklinde geçmektedir. ²¹⁸

Fel  k ve Nas S  releri de Ukbe b.   mir'den riv  yet edilen aŐ ağ daki hadisin delaletiyle leyl  dir:

"Unzilet aleyye elleylete   y  tun lem yura misluhunne "kul e  z   bi-rabbi'l-Fel  k" ve "kul e  z   bi-rabbi'n-n  s". Peygamber Efendimiz (s.a.v) "Bana bu gece öyle   yetler indirildi ki, benzerleri asla görülmüŐü değ ildir. Bunlar "kul e  z   bi-rabbi'l-Fel  k" ve "kul e  z   bi-rabbi'n-n  s"dır." buyurmuŐ tur. ²¹⁹

Manastırlı, "bu s  relerin dıŐ ında Meryem ve M  rsel  t S  releri de leyl  dir. Delilleri *el-  tk  n*'da mevcuttur" demektedir. ²²⁰ *el-  tk  n*'da Manastırlı'nın verdiğ   örnekler dıŐ ında birkaç mis  l daha geçmektedir fakat muhtemelen bu mis  ller ihtilaf barındıran mis  ller olduğ   için müellif onlara eserinde yer vermemiŐ tir. ²²¹

3.2.1.5. Yakaza Halinde N  zil Olan   yetler

Celaledd  n Suy  ti'nin *el-  tk  n*'da "fir  Ő  ve nevm  "   yetler olarak ele aldığı konuyu Manastırlı   sma  l Hakkı sadece   yetlerin yakaza halinde n  zil olması boyutuyla incelemiŐ tir. 6. asıl baŐ lığ  altında değ indiğ   bu konunun son kısmında birkaç cümleyle fir  Ő    yetleri de izah etmiŐ tir.

²¹⁷ Buh  r  , "Fed  il  'l-Kur'  n", 12.

²¹⁸ Manastırlı, *Fus  l  't-Tey  sir*, s. 14.

²¹⁹ Müslim, "Sal  t  'l-M  s  fir  n ve Kasruh  ", 264.

²²⁰ Manastırlı, *Fus  l  't-Tey  sir*, s. 15.

²²¹ Suy  ti, *el-  tk  n*, C. 1, s. 87-89.

Konunun hemen hemen tamamı Kevser Sûresi'nin nüzûlüne dair vârid olan bir hadisin müzâkeresi şeklindedir. Manastırlı'ya göre Kur'ân'ın bütün âyet ve sûreleri yakaza halinde yani uyanıkken nâzil olmuştur. Manastırlı'nın alıntı yaptığı Suyûtî ve Suyûtî'nin alıntı yaptığı Râfî de aynı görüşü savunmaktadır.

Hakkında ihtilaf olan tek sûre Kevser Sûresi'dir. Bu ihtilafın sebebi de selef âlimlerinden bazılarının “peygamberlerin rüyaları vahiydir” kaidesince uykuda vahiy gelebileceğini, Kevser Sûresi'nin de Hz. Peygamber uykudayken nâzil olduğunu iddia etmeleridir. Selef âlimlerini böyle düşünmeye sevkeden *Sahîhu Müslim*'de geçen rivayet şu şekildedir:

حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ مُسْهِرٍ عَنِ الْمُخْتَارِ عَنْ أَنَسٍ قَالَ قَالَ بَيْنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ذَاتَ يَوْمٍ بَيْنَ أَظْهُرِنَا إِذْ أَغْفَى إِغْفَاءً ثُمَّ رَفَعَ رَأْسَهُ مُتَبَسِّمًا فَقُلْنَا مَا أَصْحَاكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ « أَنْزَلْتُ عَلَى أَنْفَا سُورَةً ». فَقَرَأَ « بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ * فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ * إِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْأَبْتَرُ) ». ثُمَّ قَالَ « أَنْدُرُونَ مَا الْكَوْثَرُ ». فَقُلْنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ . قَالَ « فَإِنَّهُ نَهْرٌ وَعَدَنِيهِ رَبِّي عَزَّ وَجَلَّ عَلَيْهِ خَيْرٌ كَثِيرٌ هُوَ حَوْضٌ تَرْدُ عَلَيْهِ أُمَّتِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَنْيَبُهُ عَدَدُ النُّجُومِ فَيَخْتَلِجُ الْعَبْدُ مِنْهُمْ فَأَقُولُ رَبِّ إِنَّهُ مِنْ أُمَّتِي . فَيَقُولُ مَا تَدْرِي مَا أَحَدَنْتُ بَعْدَكَ »

Ebûbekir b. Ebî Şeybe, Ali b. Müshir, Muhtar, Enes ibn Mâlik'ten senediyle gelen rivâyette o (Enes) şöyle anlatıyor: “Bir gün Rasûlullah (s.a.v) mescidde aramızda bulunuyordu. Uyku uyanıklık arası bir hale büründü. Sonra tebessüm ederek başını kaldırdı. Biz: “Seni güldüren nedir ey Allah'ın Rasûlü?” diye sorduk. “Az önce bana bir sûre indirildi” buyurdu ve “Rahman ve Rahîm Olan Allah'ın adıyla. Gerçekten Biz sana kevseri verdik. Öyle ise Rabbın için namaz kıl ve kurban kes. Sana buğzeden; şüphesiz ki soyu kesik olan işte odur” okudu, sonra: “Biliyor musunuz kevser nedir?” diye sordu. “Allah ve Rasûlü daha iyi bilir.” dedik. “Rabbimin bana va'dettiği bir nehirdir. Onda çok hayır vardır. O, kıyamet günü ümmetimin su içmeye geleceği bir havuzdur. Kapları, yıldızlar sayısındadır. Onların (ümmetimin) içinden bir kul oradan ayrılıp uzaklaştırılacak da ben: “Rabbim, o benim ümmetimdendir” diyeceğim. Rabbim: “Onun senden sonra neler yaptığını bilmiyorsun” buyuracak.”²²²

²²² Müslim, “Salât”, 53.

Sahîhu Müslim’in şerhini yapan Nevevi (ö.676/1277) (ağfâ iğfaeten) terkiibini (nâme nevmeten) şeklinde açıklamıştır.²²³ Kelimelerin zâhirine bakılıp gerçek anlamda alınırsa, Kevser Sûresi’nin peygamberimize uyku halinde indiği anlaşılabilir. Fakat Râfî bu görüşe katılmamaktadır. Râfî’ye göre:

Kur’ân’ın tamamı yakaza halinde nâzil olmuştur. En isabetli görüş budur. Kevser Sûresi de bahsedilen uyku halinden az önce nâzil olduğu halde, uyku esnasında Hz. Peygamberin hatırına getirilmesi ya da sûrede müjdelenen kevser havuzunun uykusunda kendisine gösterilmesi üzerine Rasulullah (s.a.v) uyanır uyanmaz sûreyi okumuş ve ashabına açıklamış olabilir. Bir diğer ihtimal ise “ağfâ iğfaeten” terkiibinin peygamberimize vahiy geldiği sırada kendisinde ortaya çıkan baygınlık ve uyku uyanıklık arası hal için kullanılmasıdır. Bu açıklamaları aktardıktan sonra Celâleddin Suyûtî, *el-İtkân*’da şöyle diyor:

“Râfî hazretlerinin bu açıklaması çok isabetlidir. Hatta bu açıklamaya denk gelmeden önce bende oluşan düşünce de bu yönde idi. Fakat Râfî hazretlerinin açıklamalarındaki ikinci ihtimal daha tercihe şayandır. Çünkü hadiste geçen ‘unzilet aleyye ânifen’ cümlesi vahyin uykudan önce gerçekleşmesi ihtimalini ortadan kaldırır.” “Belki Peygamber Efendimiz’in (s.a.v) kendisine vahiy geldiği sırada girdiği farklı ruh haline, duruma işaret eder. ‘iğfâ’ kelimesi hissiyatın yok olması, bayılmak demek olduğu gibi; vahyin gelişi esnasında Hz. Peygamber’in (s.a.v) büründüğü hâl için kullanılmış olması da mümkündür. Zira kendisine vahiy gelirken Rasulullah (s.a.v) sanki dünyadan uzaklaşır ve bizzat kendi yanındakilerden bile alakası kesilir bir nevi hissiyat kaybı yaşardı. Bu durum “iğfâ” kelimesiyle ifade edilmiş olabilir.”²²⁴

Manastırlı İsmail Hakkı nevmî âyetlerle ilgili farklı görüşleri ve kendisinin de makul gördüğü açıklamaları aktardıktan sonra bir “tenbih” ile firâşî konusunu izah etmiştir. Firaş Arapçada yatak demektir. Rivâyetlere göre bazı âyetler Peygamber Efendimiz (s.a.v) mübarek yataklarında iken nâzil olmuştur. Hz. Aişe hakkında peygamberimizin söylediği “bana, başka bir hanımın yatağındaiken vahiy gelmedi”²²⁵ hadisi buna işarettir. Ancak yatağın üzerinde bulunmak uykuda olmayı

²²³ İmam Muhyiddîn en-Nevevî, *el-Minhâc Şerh-u Sahîhu Müslim b. Haccâc*, Beyrut-Lübnan: Dârü’l-Marife, 1433/2012, C. 4, s. 334.

²²⁴ Suyûtî, *el-İtkân*, C. 1, s. 93.

²²⁵ Buhârî, “Fedailu Ashâbi’n-Nebiyi”, 30.

gerektirmez, yatağın üzerinde vahiy gelmesi de uykuda iken vahyin geldiğine delil olamaz.²²⁶

3.2.1.6. Semâvî Âyetler

Manastırlı İsmail Hakkı, eserinin birinci bölümünün 7. aslını semâvî âyetler konusuna tahsis etmiştir. Bu durumu kendisi şöyle izâh etmiştir: “Kur’ân’daki bazı âyetler yer ve gök arasında, fezâda nâzil olmaları sebebiyle semâvî/semâî diye isimlendirilmişlerdir.”²²⁷ Tanımı aktardıktan sonra Manastırlı diğer başlıklarda olduğu gibi, *el-İtkân*’dan konuyla ilgili örneklerle yer vermiştir. Suyûtî, müfessirlerden “Hibetullah” Kur’ân’da semâvî olarak isimlendirilebilecek altı âyetin olduğunu iddia eder ve bunları şu şekilde sıralar:²²⁸ *وَسُئِلَ مَنْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ*²²⁹ ve *وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ * وَإِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُّونَ * وَإِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ*²³⁰ âyet-i kerîmeleri Miraç gecesinde nâzil olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v) semavatı seyrederken, semada bulunan melekler kendi lisanlarıyla bu âyeti aktarmışlardır. Bu âyetlerin semâvî oluşuna delil olarak Taberî’de geçen bir rivâyeti gösteren müellif,

*“Dünya semasında ayak basacak kadar bir yer yoktur ki onun üzerinde secde eden veya kıyamda duran bir melek bulunmuş olmasın. Melekler şöyle derler: “Bizim her birimizin mutlaka belli bir makamı vardır Biz mutlaka o yerlerde saftuturuz. Ve biz, kuşkusuz Allah’ı tesbih ederiz.”*²³¹

hadisine yer verdikten sonra âyetlerin tefsirine geçmiş ve Beydâvî ve İbn Abbas rivâyetlerini aktarmıştır.

Semavî âyetler konusuyla doğrudan ilgili olmamakla beraber bu kısımda bahsi geçen âyetlerin tefsirine yer verip “müsebbihûn” kelimesinin “musallûn” demek olduğunu, İbn Abbas’ın “Kur’ân’da geçen her tesbih ifadesi namaz anlamındadır” sözünün de bu tefsiri doğrular mahiyette olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca İbn Abbas Rum Sûresi 17. ve 18. âyet-i kerimelerini (فَسُبْحَانَ اللَّهِ جِئَ تُمْسُونَ) (وَجِئَ تَصْبِحُونَ وَلَهُ الْحَمْدُ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَعَشِيًّا وَجِئَ تَطْهَرُونَ) tefsir ederken de tesbihi

²²⁶ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teysîr*, s. 18.

²²⁷ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teysîr*, s. 19.

²²⁸ Aynı âyetlerin yer aldığı Arzî-Semavî konusu için bkz. Suyûtî, *el-İtkân*, C. 1, s. 94.

²²⁹ ez-Zuhuruf, 43/45.

²³⁰ es-Saffat, 37/164-166.

²³¹ Tirmizî, “Zühd”, 9.

salat olarak açıklamış ve bu âyetten beş vakit namazın delillerini çıkarmıştır. İbn Cerir et-Taberî, İbn Abbas'ın bu yorumlarına tefsirinde yer vermiştir.²³²

Hibetullah'ın semâvî sayılabilecek âyetler arasında saydığı son iki örnek ise Bakara Sûresi'nin sonundaki “âmene'r-rasûlu” ile “lâ-yukellifullâhu nefsen illâ vus'ahâ” âyet-i kerîmeleridir. *Sahîhu Müslim*'de Abdullah b. Mes'ud'dan rivâyet edilen hadiste, âyetlerin Miraç gecesinde Rasulullah (s.a.v) sidre-i muntehaya ulaştığında vahyedildiği bilgisi yer almaktadır. Hadis şu şekilde tercüme edilebilir:

*“Allah Rasûlü (s.a.v) sidre-i muntehaya kadar götürüldü. (...) Orada Rasulullah'a (s.a.v) üç şey verildi. Beş vakit namaz verildi. Bakara Sûresi'nin son kısımları verildi. Ve ümmetinden Allah'a şirk koşmayan her bir kimsenin bağışlanacağı müjdesi verildi.”*²³³

Manastırlı semavî âyetler konusunu, *el-İtkân*'dan daha geniş bir şekilde ele almıştır. Ayrıca Bakara Sûresi'nin son iki âyetinden bahsetmişken bu âyetlerin faziletine dair “Bakara Sûresi'nin sonundaki iki âyeti her kim gece vakti okursa bu iki âyet –o gece– ona yeter”²³⁴ mealindeki hadisi de zikretmiştir.

3.2.1.7. İlk Nâzil Olan Âyetler

Tefsir usûlü konularından bir diğeri de ilk nâzil olan âyetlerin hangileri olduğudur. *el-İtkân*'da konunun ihtilaflı olduğundan bahseden Suyûtî, ilk görüş olarak “hüve's-sahîh” dediği Alak Sûresi'nin ilk âyetlerine yer vermiştir. Manastırlı İsmail Hakkı da aynı şekilde, ilk nâzil olan âyetler bahsine Alak Sûresi'nin ilk âyetleriyle başlamıştır.

Müellif diğer konulara nazaran bu başlık altında daha çok tafsilata yer vermiştir. Konuyu biri Saîd b. Mansur'un *Sünen*'inde geçen bir diğeri ise daha ayrıntılı olarak *Sahîhayn*'de Hazret-i Âişe'den rivâyet edilen iki hadis üzerinde yoğunlaşarak anlatmıştır. Öncelikle hiçbir ihtilafa girmeden, Kur'ân'da ilk nâzil olan sûrenin Alak Sûresi'nin ilk âyetleri olduğunu ifade eden Manastırlı; bu görüşü şu hadisle delillendirmektedir:

²³² Taberî, a.g.e., C.10, s. 174.

²³³ Müslim, “İmân”, 279.

²³⁴ Buhârî, “Fezâilü'l-Kur'ân”, 10.

“Said b. Mansur’un Sünen’inde şöyle bir rivâyet vardır: Süfyan bize Amr b. Dinar’dan o da Ubeyd b. Umeyr’den naklen şöyle dedi: Cebrail Hz. Peygambere (s.a.v) geldi ve ona “Oku” dedi. Efendimiz “Ben okuyamam. Andolsun ki ben okuma bilmem” dedi. Daha sonra “İkra bismi rabbikellezi halak” âyetini okudu. İşte o Kur’ân’dan indirilen ilk şeydir.”²³⁵

Sahîhu’l-Buhârî ve Müslim’de Hz. Aişe’den gelen bir diğer rivâyet ise şu şekildedir:

“Resûlullah aleyhisselâma gelen ilk vahiy, uykuda iken gördüğü salih rüyâlardan ibarettir. O bir rüya görmüş olmazdı ki sabah aydınlığı gibi acık bir şekilde zahir olmasın. Sonra Allah ona tenhada kalma sevgisi vermişti. Bunun için Hirâ dağına çekilir ve orada aile efradına dönmeden, azığı bitinceye kadar bir kaç gece kalır, ibadetle meşgul olurdu. Sonra tekrar Hatice’nin (r.a) yanına gelir, yine bir o kadar daha azık alır ve Hirâ dağına çekilirdi. Bu şekilde Hak kendisine gelinceye kadar Hirâ dağındaki mağarada kaldı ve Melek gelip kendisine:

— Oku! dedi.

(Allah’ın Resulünün kendi ifadesiyle:)

— Ben okuma bilmem, dedim. Beni alıp göğsüne bastı ve takatim kesilinceye kadar sıktı ve tekrar salıverdi. Yine:

— Oku! dedi.

— Ben, okuma bilmem, dedim. Tekrar beni ikinci defa alıp göğsüne bastırdı ve takatim kesilinceye kadar sıktı ve salıverdi. Tekrar

— Oku! dedi.

— Ben, okuma bilmem, dedim. Tekrar beni üçüncü defa alıp göğsüne bastırdı ve takatim kesilinceye kadar sıktı.

“İnsanı bir parça kan pıhtısından yaratan Rabbinin ismiyle oku!” dedi.”²³⁶

Yukarıda manasını verdiğimiz hadisin metnini paylaşan Manastırlı daha sonra, her bir cümleyi tek tek izah ederek nelere işaret ettiğini açıklamış ve şöyle demiştir:

²³⁵ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teyisîr*, s. 23; bu ve sonraki hadisin birebir aynısı İtkân’da mevcuttur. Bkz. Suyûtî, *el-İtkân*, C. 1, s. 95.

²³⁶ Buhârî, “Bedyü’l-Vahy”, 3.

•[evvelu mâ budie bi-rasûlillâhi mine'l-vahyi er-ru'yâ es-sâlihatsu fi'n-nevm]

Peygamber Efendimiz'e (s.a.v) ilk vahiyler sadık ve salih rüya olarak gelmiştir. Siyer kitaplarında vahyin bu kısmının, Hz. Peygamber'in (s.a.v) doğduğu ay olan Rebiulevvel ayından başlayarak altı ay boyunca devam ettiği şeklinde açıklamalar bulunmaktadır. Bu altı ayın sonunda ise Ramazan Ayı'nın on yedinci gecesinde, Peygamberimiz (s.a.v) Hira'da bulundukları sırada Cebrail (a.s) ilk vahyi getirip, Rasulullah'a (s.a.v) peygamberlik verilmiştir. Salih rüya; sadık rüya manasındadır. Hadiste geçen "fi'n-nevm" terkibi pekiştirme için kullanılmıştır. Arap dilinde yakaza halinde görülen şeyler için de "rü'ya" tabiri kullanılır. Fakat burada kastedilen uykuda görülen rüyadır.

•[fe-kâne lâ yerâ ru'yen illâ câet misle Felâki's-subhi]

Sadık rüyaların gösterildiği zaman diliminde Peygamber Efendimiz'in gördüğü bütün rüyalar sabah aydınlığı gibi apaçık ortaya çıkardı. Manastırlı'ya göre "misle Felâki's-subhi" ifadesiyle çok ince noktalar hissettirilmiştir. Nasıl ki gecenin zifiri karanlığının ardından sabah güneşiyle aydınlık yayılıp, tüm dünyayı sararsa; peygamberlik güneşinin doğmaya başlayacağı ve aydınlığın yavaş yavaş yayılmaya başlayacağı dönemde de salih rüyalarla sabahın aydınlığı doğmaya başlamıştır.

•[summe hubbibe ileyhi'l-halâu ve-kâne yahlû bi-gâri hırâ fe-yetehannesu fihi'l-leyâlî zevâtî'l-adedi ve-yetezevedu li-zâlike]

Salih rüya döneminden sonra Rasulullah'da (s.a.v) insanlardan uzaklaşıp uzlete çekilme, Allah'la beraber olma arzusu ortaya çıkmıştır. Hira dağında bulunan mağarada itikâf ve inzivaya çekilmeye başlamış bunun için de birkaç gecelik azık hazırlayarak bu mağarada uzlete devam etmiştir.

Manastırlı eserinde zaman zaman dil ve lügat tahlillerine de yer vermiştir. Bu hadiste de böyle bir tahlil söz konusudur. Örneğin hadiste gecen "yetehannesü" kelimesini "yetehannefu" ile açıklamıştır. İbn Hişâm da *Sîret*'inde bu şekilde açıklamıştır. Arap dilinde "sâ" harfi ile "fâ" harfinin birbirinin yerine sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Nitekim Yasin Sûresi'nde geçen "fe-izâ hum mine'l-

ecdâsi ilâ rabbihim yensilûn” âyetini bazı kıraat âlimleri “mine’l-ecdâfi” şeklinde okumuşlardır. “Tehannüs” kelimesi sözlüklerde “teabbüd” ile de açıklanmaktadır. Zührî hadisi rivâyet ederken “tehannüs” kelimesinin yanına kelimeyi açıklamak için “ve-huve et-teabbüdü” ibaresini eklemiştir.

Peygamber Efendimiz zaman zaman itikâfta yedi gün ya da daha fazla kalmıştır. Bu duruma hadiste geçen “el-leyâlî zevâtî’l-aded” cümlesi işaret eder ki bu en az üç gün olmak üzere pek çok gece anlamına gelmektedir.

•[sümme yerciu ilâ Hadîcete fe-yetezevvedu li-mislihâ]

Hiz. Peygamber (s.a.v) mağarada birkaç gece kaldıktan sonra evine, Hiz. Hatice’nin yanına giderdi. Tekrar azığını hazırlar ve mağaraya geri dönerdi. Rasullullah’a (s.a.v) peygamberliğin verilmesi yaklaştığında, bu şekilde insanlardan uzaklaşıp kendiyle ve Allah’la başbaşa kalmanın sevdirmesinde de pek çok hikmet vardır. Zira bu şekilde Hiz. Peygamber’in kalbi sıkıntılardan uzaklaşıp ferahlayarak ilahi vahyi almaya hazır hâle gelmiştir.

“Hirâ” kitap vezninde kullanılır. Mekke-i Mükerrreme’den Mina’ya giderken sol tarafa düşen büyük bir dağın adıdır. Hirâ dağından Kâbe ve Mescid-i Harâm tamamen görünür. Bu özelliğinden dolayı Hiz. Peygamber (s.a.v) bu dağda, uzunluğu üç zira (yaklaşık 2,5 metre), genişliği bir ziradan biraz fazla (yaklaşık 1 metre) olan bir mağarayı kendisine ibadethane edindi. Orada Allah’ı zikreder, tefekküre dalar, Kâbe’yi uzun uzun temaşa ederek Allah’a yakınlaşmak isterdi. Ve sanki bu mağarada insanlardan, batıl amel ve kötü ahlaktan uzak kalarak vahye muhatap olmaya hazırlanırdı. Daha önce de ifade edildiği gibi bu inziva ve itikâfın son bulması Ramazan Ayı’nın on yedinci gününe rastlamıştır. Ramazan’ın on yedisinde Hiz. Peygamber’e ilahi vahiy gelmiş, Cebrail (a.s) kendisine Allah’ın peygamberi olduğunu müjdelemiştir.

Cebrail (a.s) önce “Yâ Muhammed!” diye hitap edip “oku!” demiştir. Hiz. Peygamber (s.a.v) “ne okuyacağımı bilmiyorum” deyince vahiy meleği Allah Rasülü’nü (s.a.v) kendisine doğru çekip kuvvetlice sıkıştır. Sonra bırakıp tekrar “oku!” demiştir. Yine aynı cevabı alınca tekrar kucaklamış ve kuvvetle sıkıştır.

Bu soru-cevap aynı şekilde üç defa tekrarlamış ve üçüncü kucaklamanın ardından Cebrail (a.s) Alak Sûresi'nin ilk âyetlerini okumuştur.

Manastırlı İsmail Hakkı'ya göre bu üç kucaklamanın arka planında hikmetler vardır. Birinci kucaklama Peygamber Efendimiz'in yabancı düşüncelerden ve fikir dağınıklığından tamamen uzaklaşması içindir. İkincisi ilahi vahyi daha iyi algılayabilmesi amacıyla, üçüncüsü ise aralarında bir ülfet ve dostluk oluşması için gerçekleşmiştir.²³⁷

Alak Sûresi'nin ilk 5 âyetinden sonra Müddessir Sûresi nâzil olmaya başlamıştır. Alak Sûresi'nin geri kalanı daha sonra nâzil olmuştur. *Sahîhu'l-Buhârî* ve *Müslim*'de Cabir b. Abdillâh Ensârî'den şöyle bir rivâyet vardır:

“Rasulullah (s.a.)'ın fetretü'l-vahy konusunu anlatırken şöyle buyurduğunu işittim: “Ben yürümekte iken semadan bir ses duydum. Başımı semaya doğru kaldırdığımda Hirâ'da bana gelen meleğin yer ile gök arasında bir kürsü üzerinde oturmakta olduğunu gördüm. Ondan oldukça korktum. (Eşimin yanına) döndüm. “Beni örtünüz, beni örtünüz, beni örtünüz” dedim. Bunun üzerine Yüce Allah: “Ey örtünüp bürünen, kalk ve artık uyar ve yalnız Rabbini yücelt. Elbiseni temizle, pisliklerden uzak dur”²³⁸ âyetlerini indirdi. Daha sonra vahiy bir hız kazandı ve ard arda gelmeye başladı.”²³⁹

Celâleddin Suyûtî *el-İtkân*'da “ma'rifetü evveli ma nezele” başlığı altında ilk nâzil olan âyetlerle ilgili 4 görüşü nakletmiştir. İlk olarak kendisinin de katıldığı görüş olan “ilk nâzil olan âyetler Alak Sûresi'nin ilk 5 âyetidir” yorumunu aktarmıştır. “Ve hüve's-sahîh” diyerek aslanan görüşün bu olduğunu ifade etmiştir.²⁴⁰ Buraya kadar yaptığımız açıklamalarda da görüldüğü üzere Manastırlı İsmail Hakkı sadece bu yorum üzerine yoğunlaşmış ve *el-İtkân*'da da geçen rivâyetlere ve bu rivâyetlerin ayrıntılı açıklamalarına yer vermiştir.

el-İtkân'da yer alan diğer görüşe göre; “ilk nâzil olan âyetler Müddessir Sûresi'nin ilk âyetleridir.” Manastırlı konuyla ilgili tartışmalara girmeden Suyûtî'nin naklettiği Cabir b. Abdillâh'tan gelen hadisi aktarmış ve Alak Sûresi'nin

²³⁷ Manastırlı, *Fusûlü't-Teyssir*, s. 30.

²³⁸ el-Müddessir, 74/1-5.

²³⁹ Buhârî, “Bedyü'l-Vahy”, 4; Müslim, “İmân”, 255.

²⁴⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, C. 1, s. 95.

geri kalanı nâzil olmadan önce Müddessir Sûresi'nin ilk âyetlerinin nâzil olduğunu belirtmiştir. Suyûtî eserinde ilk inen âyetlerin Müddessir Sûresi'nde olduğunu ifade eden rivâyet hakkında beş görüş aktarmış ve sonuç olarak en makul açıklamanın Manastırlı'nın da naklettiği “Alak Sûresi'nin tamamı nâzil olmadan önce, ilk nâzil olan âyetlerin bu âyetler olduğunu” ifade etmiştir.²⁴¹

Suyûtî üçüncü görüş olarak “*Keşşaf*”ta geçen şu görüşe yer verir: ²⁴² “İbn Abbas ve Mücahid ilk inen sûrenin ‘İkra’ olduğunu söyler fakat müfessirlerin çoğunluğu ilk inen sûrenin Fatiha Sûresi olduğu görüşündedir.” Amr b. Şurahbil'den gelen ve senedi sika râvîlerden oluşan mürsel hadis buna delildir ki; “Rasulullah eşi Hz. Hatice'ye: “ben inziva halinde iken bir ses işittim. Vallahi, bunun (kötü) bir iş olmasından korktum” dedi. Hz. Hatice, “Allah korusun, Allah senin başına kötülük getirmez. Çünkü sen emaneti sahibine teslim eden, akrabalık hukukunu gözeten ve hep doğru söz söyleyen bir kimsesin” diye karşılık verdi. Sonra, Hz. Ebubekir geldiğinde olanları ona anlattı ve dedi ki Muhammed (s.a.v) ile birlikte Varaka'ya gidin. Sonra Hz. Peygamber (s.a.v) ve Hz. Ebubekir ile Varaka'ya gittiler ve olup biteni anlattılar. Rasulullah (a.s): “Ben inziva halinde iken arkamdan: ‘Ey Muhammed! Ey Muhammed!’ diye bir ses duydum. Bundan dolayı korkup kaçtım” dedi. Bunun üzerine Varaka: “Eğer böyle bir hadiseyle tekrar karşılaşsan, böyle davranma. Sana o ses geldiğinde, dur ve ne söylendiğine kulak ver. Daha sonra bana gel ve anlat” dedi. Bir süre sonra Rasulullah yalnız olduğu bir esnada, kendisine şöyle seslenildiğini işitti: “يا محمد، قل: بسم الله الرحمن الرحيم، أحمده رب العالمين،... و لا الضالين” “Ey Muhammed! De ki: Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Hamd âlemlerin Rabbi olan Allah'a aittir (...) Bizi nimete erdirdiğin kimselerin yoluna ulaştır; gazaba uğrayanların, ya da sapıtanların yoluna değil.”

Bu hadisi Beyhakî “Fatiha Sûresi'nin İkra ve Müddessir Sûreleri'nden sonra inmiş olması muhtemeldir” diyerek yorumlamıştır.

²⁴¹ Suyûtî, *el-İtkân*, C. 1, s. 96-97.

²⁴² Suyûtî, *el-İtkân*, C. 1, s. 97.

Suyûtî dördüncü görüş olarak da İbn Nakîb'in tefsirinin mukaddimesinde geçen “bismillahirrahmanirrahim” ilk inen âyettir görüşünü aktarmıştır. Vâhidî, İkrime ve Hasan Basrî'den rivâyetle ilk inen âyetin besmele, ilk inen sûrenin Alak Sûresi olduğunu nakletmiştir. Suyûtî'ye göre besmeleyi ayrıca ele almak gerekmez. Çünkü inen her sûre ile besmele de nâzil olmaktadır.

Yukarıda sıraladığımız dört görüşün yanısıra *el-İtkân*'da, kıtâl hakkında ilk inen âyet, içkinin haram kılınmasına dair ilk inen âyet gibi²⁴³ özel konulara göre inen ilk âyetler de sıralanmıştır. Suyûtî'nin *el-İtkân*'da geniş bir biçimde ele aldığı bu konuyu Manastırlı kafa karışıklığına mahal vermeden izah etmiş ve son paragrafta *el-İtkân*'da geçen bütün görüşleri kendi yorumuyla birleştirerek şöyle demiştir:

*“İmdî nübüvvet için evvel (ikra') ve risâlet için evvel (müddessir) nüzûl itmiş olur. Bunlardan sonra dahî bitemâmihâ Sûre-i celîle-i Fâtiha nâzil olmuştur.”*²⁴⁴

Yani hakkında rivâyet bulunan bütün sûreler kendi kategorilerinde ilk nâzil olan sûrelerdir. Ayrıca Vâhidî'nin Ali b. Hüseyin'den naklettiğine göre Mekke'de ilk nâzil olan sûre “Alak”, son nâzil olan sûre “Mü'minun” ya da “Ankebut”tur. Medine'de ilk nâzil olan sûre “Mutaffîfîn” son nâzil olan sûre “Tevbe” Sûresi'nin tamamıdır.²⁴⁵

3.2.1.8. Son Nâzil Olan Âyetler

Kur'ân ilimlerinin önemli konularından bir diğeri de hakkında pek çok ihtilaf bulunan “son nâzil olan âyet/ler” konusudur. Manastırlı İsmail Hakkı eserinde ihtilafları zikretmeden önce kendi görüşünü paylaşmıştır. Oysaki kendisinin en çok faydalandığı eser olan *el-İtkân*'da Suyûtî önce “konuyla ilgili ihtilaflar vardır” dedikten sonra kendisine göre en kuvvetli görüşten başlayarak rivâyetleri sıralamıştır.²⁴⁶ Manastırlı, eserinin neredeyse tamamında Suyûtî'nin sıralamasına uyarken, bu konuda Suyûtî'nin tercihindan farklı fakat *el-İtkân*'da yer alan başka

²⁴³ Suyûtî, *el-İtkân*, C. 1, s. 101-102.

²⁴⁴ Manastırlı, *Fusûlü't-Teyssir*, s. 32.

²⁴⁵ Suyûtî, *el-İtkân*, C. 1, s. 99.

²⁴⁶ Suyûtî, *el-İtkân*, C. 1, s. 103.

bir görüşle konuya giriş yapmıştır. Manastırlıya göre son nâzil olan âyet وَأَتَّقُوا يَوْمًا 247 âyet-i kerimesidir.

Onun bu kanaate varmasının nedeni İbn Abbas pek çok tarikle gelen rivâyettir. Bu rivâyetler *el-İtkân*'da zikredilmiştir.²⁴⁸ Ayrıca İbn Ebi Hatim'in tefsirinde geçen, Said b. Cübeyr'den gelen rivâyette son nâzil olan âyetin bu âyet olduğu zikredilmektedir ve daha sonra “Nebi (s.a.v) bu âyet nâzil olduktan sonra sadece dokuz gün yaşamışlardır. Daha sonra Rebiu'l-evvel ayının son pazartesi gecesi vefat etmişlerdir.” buyurulmaktadır. İbn Cerir et-Taberî de “*Camîu'l-Beyan*”ında İbn Cüreyc'den bu şekilde nakletmiştir.²⁴⁹

Buhârî'nin İbn Abbas'tan rivâyetiyle faiz âyetinin (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا) 250 son inen âyet olduğu da söylenmiştir.²⁵¹ Hz. Ömer'den sahîh senedle gelen ve bu âyetin nâzil olan son âyet olduğunu belirten rivâyet de İbn Mace ve Ahmed b. Hanbel'in eserlerinde yer almaktadır. Bu iki âyetin son nâzil olan âyetler olarak ifade edilmesinde herhangi bir çelişki söz konusu değildir. Zira Celâleddin Suyûtî'nin de ifade ettiği üzere bu âyetler mushaftaki sıralarına göre tek seferde nâzil olmuşlardır.²⁵²

Nisa Sûresi'nin son âyeti olan يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَالَةِ 253 âyetinin nâzil olan son âyet olduğuna dair rivâyetler varsa da, bu âyetlerin miras taksimine dair inen son âyetler olması muhtemeldir.

Tevbe Sûresi'nin son âyetleri olan لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ 254 âyeti kerimesinin son inen âyet olduğu da rivayetler arasında yer almaktadır. Fakat bu âyet de Medine'de en son nâzil olan sûrenin son âyetidir. Zira bir hadiste aynı sûrenin 5.

²⁴⁷ el-Bakara,2/281.

²⁴⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, C. 1, s.103-104.

²⁴⁹ Suyûtî, *el-İtkân*, C. 1, s. 104.

²⁵⁰ el-Bakara,2/278.

²⁵¹ Buhârî, “Büyu””, 25.

²⁵² Suyûtî, *el-İtkân*, C. 1, s. 104.

²⁵³ en-Nisa,4/176.

²⁵⁴ et-Tevbe,9/128.

âyeti olan ²⁵⁵ فَأَنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ âyeti de son âyet olarak zikredilmiştir. O halde bu âyetlerde âhiriyyetten kasıt son inen sûrenin âyetleri olmasıdır.

Sahîhu Müslim’de Nasr Sûresi’nin bütünüyle inen son sûre olduğu Abdullah b. Abbas’tan rivâyet olunmuştur. Şu rivâyet de bunu destekler mahiyettedir: Abdullah b. Ömer’den (r.a) rivâyetle, Nasr Sûresi Veda Haccı senesinde teşrik günlerinde nâzil olmuştur. Rasulullah (s.a.v) bu sûreden vefatının yaklaştığı manasını çıkarmış ve sahabe efendilerimize ve ümmetine uzun bir veda konuşması yapmış, veda hutbesini irad buyurmuştur.

Hiz. Âişe’den gelen ve Maide Sûresi’nin son inen sûre olduğunu söyleyen rivâyet var ise de bu muhkem olan ve nesh edilmeyen son âyet manasındadır. Aynı şekilde ²⁵⁶ وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا âyeti hakkında *Sahîhu ’l-Buhârî*’de İbn Abbas’tan gelen bir rivâyet vardır. İbn Abbas “bu âyet en son indirilen âyettir ve bu âyeti başka bir şey neshetmemiştir” buyurmuştur.²⁵⁷

3.2.2. Bâb-ı Sâni

Manastırlı İsmail Hakkı tefsir usûlüne dair kaleme aldığı eserinin ikinci bölümünü sebep-i nüzûl konusuna ayırmıştır. Bu bölümde beş asıl ve bu asılların altında tenbihler ile konuyu etraflıca ele almıştır.

3.2.2.1. Sebeb-i Nüzûl

Eserinin ikinci bölümünde asıl kaynak olarak *el-İtkân*’a başvuran Manastırlı, öncelikle sebep-i nüzûlün tanımını yapmıştır. Sebeb-i nüzûlün tanımı olarak, Suyûtî’nin *İtkân*’da yer verdiği Ca’berî’nin sebep-i nüzûle dair yaptığı “Kur’ân’ın nâzil oluşu iki kısımdır. Bir kısmı başlıbaşına nâzil olmuştur. Bir kısmı ise bir olay ya da soru üzerine nâzil olmuştur”²⁵⁸ şeklindeki açıklamayı, Ca’berî’yi zikretmeden paylaşarak şöyle demiştir:

²⁵⁵ et-Tevbe,9/5.

²⁵⁶ en-Nisa,4/93.

²⁵⁷ Manastırlı, *Fusûlü’t-Tefsîr*, s. 33-38.

²⁵⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, C. 1, s. 108.

“Kur’ân-ı Kerîm’in bir kısmı doğrudan doğruya bir kısmı da sual veya vakıa üzerine nâzil olmuştur. Zikr olunan sual veya vakıaya (esbâb-ı nüzûl) dinliyor.”²⁵⁹

Manastırlı İsmail Hakkı, sebep-i nüzûlün tanımını yaptıktan sonra bu konu hakkında müstakil kitapların bulunduğunu ifade etmiş ve konuyla ilgili ilk eser kaleme alan kişinin Ali b. Medenî olduğunu söylemiştir. Sebeb-i nüzûl konusunda yazılan son eserin Suyûtî’ye ait olduğunu aktaran Manastırlı, “*Lübâbü’n-Nukûl fî Esbâbi’n-Nüzûl*” isimli bu eserin baskısının yapıldığını, konuyla ilgili kapsamlı bilgiler içerdiğini ve oldukça faydalı olduğunu ifade etmiştir.

3.2.2.2. Sebeb-i Nüzûlü Bilmenin Faydaları

Yapmış olduğu kısa girişin ardından Manastırlı, “10. asıl” başlığı altında sebep-i nüzûl bilgisinin faydalarına değinmiştir. Müellif, sebep-i nüzûlü bilmenin pek çok faydası olduğundan bahsederek; bu faydaların en önemlisinin Kur’ân âyetlerinin manalarının daha iyi kavranması olduğunu ifade etmiş ve bu görüşünü Vâhidî’den aktardığı şu sözlerle desteklemiştir:

Âyetlerin nüzûl sebepleri tam olarak bilinmedikçe Kur’ân-ı Kerim doğru tefsir edilemez. Çünkü bazen âyetlerin işaret ettiği mananın kapsamı ya da âyetle ilgili bir sınırlandırma ve yorum âyette kastedilenden farklı bir anlam çağırıştırabilir.²⁶⁰ *el-İtkân*’da Suyûtî bu konuda Vâhidî’den “bir âyetin nüzûl sebebi açıklanmadıkça ve âyetin üzerine nâzil olduğu olaya vakıf olunmadıkça, o âyetin tefsirini yapmak mümkün olmaz”²⁶¹ şeklinde alıntı yapmıştır.

Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Manastırlı İsmail Hakkı birkaç örnek sıralamıştır. Bunlardan ilki şu şekildedir: ²⁶² *فَإِنَّمَا تُؤَلُّوا فَنَّمْ وَجْهَ اللَّهِ* âyetidir. Âyetin mealî olan “nereye dönerseniz Allah’ın yüzü işte oradadır” cümlesine bakılarak namaz kılan kişi için kibleye yönelme şartının olmadığı düşünülebilir. Fakat sebep-i nüzûl bilinirse; bahsi geçen âyetin, namaza başlamadan kible yönünü araştıran fakat hata eden ve yanlış tarafa yöneldiğini namazı bittikten sonra anlayan kişiyle,

²⁵⁹ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teyssîr*, s. 37.

²⁶⁰ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teyssîr*, s. 38-39.

²⁶¹ Suyûtî, *el-İtkân*, C. 1, s. 108.

²⁶² el-Bakara,2/115.

yolculuk esnasında binek üzerinde bulunan kişinin namazı hakkında nâzil olduğu da bilinir. Nitekim bu âyetin sebep-i nüzûlü hakkında farklı rivâyetler vardır.

Sebeb-i nüzûlün bilinmesiyle Kur’ân âyetlerinin manasının daha iyi anlaşılacağına dair Manastırlı’nın verdiği bir diğer örnek ise لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فِيمَا طَعِمُوا²⁶³ âyetidir. “İman edip salih ameller işleyenlere; tatmış olduklarından dolayı bir günah yoktur” şeklinde tercüme edilebilecek bu âyetin zahirine bakarak içkinin tadılmasının helal olduğu hükmüne varılabilir. Oysa bütün müfessirlerin ortak görüşü bu âyetin, içkinin kesinlikle haram olduğunu bildiren (إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ)²⁶⁴ âyeti nâzil olduğunda sahabeden bir kısmının, daha önce içki içen arkadaşları ya da şehid olan arkadaşlarının durumu hakkında şüpheye düşmeleri üzerine indirildiği şeklindedir.

Celâleddin Suyûti *el-İtkân*’da Osman b. Maz’un ve Amr b. Ma’dikerib’in (r.a) bu âyeti delil göstererek “hamr (şarap/içki) mubahtır” dediğini aktararak “şâyet âyetin sebebi nüzûlünü bilselerdi böyle bir görüşe sahip olmazlardı” demiştir.²⁶⁵ Konunun iyice kavranmasını arzu eden müellif eserinin bu bölümünde, birkaç örneğe daha yer vermiştir. Âl-i İmran Sûresi’nin 188. âyeti bunlardan biridir. لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ بِمَا آتَوْا وَيُجِبُونَ أَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا فَلَا تَحْسَبَنَّهُمْ بِمَفَازَةٍ مِنَ الْعَذَابِ âyetinin zahirine bakıldığında azaba düşmeyecek hiç kimsenin olmadığı vehmedilebilir. “Ettiklerine sevinen ve yapmadıkları şeylerle övülmeyi seven kimselerin, sakın azaptan kurtulacaklarını sanma” şeklinde meali verilebilecek âyette yapıp ettiklerine sevinen ve yapmadığı hayırlarla övülmek isteyen kimselerin azaba düşer olacağı ifade edilmektedir. Oysaki herkes yaptığı bazı şeylere sevinir ve işlemediği bazı hayırlarla anılmaktan hoşlanabilir. Âyetin anlaşılmasını zorlaştıran bu problem Mervan b. Hakem’in (r.a) de kafasına takılmış ve konuyu İbn Abbas’a (r.a) iletmiştir.²⁶⁶ Bahsi geçen âyetin sebebi nüzûlüne vakıf olan İbn Abbas (r.a) konuya açıklık getirmiştir. Peygamber Efendimiz (s.a.v) ehl-i kitaba bir konu hakkında bir

²⁶³ el-Maide,5/93.

²⁶⁴ el-Maide,5/90.

²⁶⁵ Suyûti, *el-İtkân*, C. 1, s. 109.

²⁶⁶ Manastırlı konuyu İbn Abbas’a arz edenin Mervan b. Hakem olduğunu söylememiş, meçhul fiille “İbn Abbas’a arz olundukta” demiştir. *Sahîhayn*’da yer alan bu rivâyetin râvîsinin Mervan b. Hakem olduğu *el-İtkân*’da geçmektedir. Bkz. Manastırlı, *Fusûlü’t-Teyisîr*, s. 41 ve Suyûti, *el-İtkân*, C. 1, s. 109.

şey sormuşlar, fakat onlar sorunun cevabını gizleyip başka bir şeye cevap vermişlerdir. Sanki sorulan soruya cevap vermişler gibi göstererek Rasulullah'ın (s.a.v) takdirini almak istemişlerdir. Bahsi geçen âyet bu olay üzerine nâzil olmuş ve bu kimselerin azabı hak ettikleri ifade edilmiştir.

Manastırlı İsmail Hakkı'nın sebep-i nüzûlü bilmekle Kur'ân'ın daha doğru anlaşılacağını örneklerle açıkladığı 10. asılda, ele aldığı son örnek Bakara Sûresi'nin 158. âyetidir. إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوْ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا âyetinin zahirine bakıldığında Safa ile Merve arasında say etmekte herhangi bir beis bulunmadığı anlaşılır fakat bu şekilde bir mana verildiğinde Safa ve Merve arasında yapılacak say'ın vacip olmadığı akla gelebilir. Âyetin sebep-i nüzûlü bilinirse âyette geçen ifadelerin hikmeti de aşikâr olur. Nitekim Hz. Aişe, yeğeni Urve b. Zübeyr'in Safa ve Merve arasında say etmenin vacip olmadığı yönündeki görüşünü âyetin sebep-i nüzûlünü zikretmek sûretiyle reddetmiştir. Hz. Aişe, âyette “Safa ve Merve arasında say etmekte herhangi bir günah yoktur” şeklinde ifade edilmesinin sebebinin, Cahiliyye döneminde Safa ve Merve tepelerinde İsâf ve Nâile isimli putların bulunması ve bunu bilen sahabilerin de bu iki tepe arasında say yapmaktan çekinmeleri olduğunu ifade eder.

Manastırlı İsmail Hakkı akla gelebilecek diğer bir soru olan “bu iki tepe arasındaki say'ın vacip oluşu hükmüne nereden varıyoruz?” sorusunu da bu aslın son kısmında şöyle diyerek açıklığa kavuşturmuştur:

“el-Hâsıl bu tevehhuşu izâle için evvela (fe-lâ cunâha aleyhi en yettavvefe bi-himâ) nazm-ı celîli ile sa'yi mezkûrde ism bulunmadığı, ba'dehû sünnet ile onun da menâsik-i hacdan ma'dûd olduğu beyan olunmuştur. (Sonuç olarak denilebilir ki, öncelikle bahsi geçen âyet nâzil olmuş ve sahabenin bu çekincesi ortadan kaldırılmış; daha sonra da sünnet ile Safa ve Merve arasında yapılan sayın hac menasikinden olduğu açıklanmıştır.)”²⁶⁷

²⁶⁷ Manastırlı, *Fusûlü't-Teyssir*, s. 42-43.

3.2.2.3. Sebeb-i Nüzûlün Hususiliğine Değil Lafzın Umûmiliğine İtibar Olunması

Manastırlı İsmail Hakkı eserinde 11. asıl başlığı altında, usûl âlimlerinin genel bir kaide olarak ifade ettikleri “itibâr, sebebin hususiliğine değil, lafzın umumiliğinedir” kuralını açıklamıştır. Ona göre sebeb-i nüzûlün bir şahıs ya da olaya has olması, yani âyetin bir hadiseden dolayı ya da birkaç kimse hakkında inmiş olması, âyetten çıkarılan hükmün ortak özelliklere sahip diğer kişileri de kapsamasına engel teşkil etmez.

Celâleddin Suyûti *el-İtkân*’da “sebeb-i nüzûl” bölümünde yer verdiği ikinci meselede bu konuya değinmektedir. Usûl âlimleri arasında lafzın umumiliğine mi yoksa sebebin hususiliğine mi itibar edileceği konusunda ihtilaf olduğunu söyleyen Suyûti, lafzın umumiliğine itibarın daha doğru olduğunu düşünmektedir.²⁶⁸ Manastırlı da eserin temel kaynağı olan *el-İtkân*’daki bu görüşü yine *el-İtkân*’da yer alan örnek ve alıntılarla açıklamıştır.

Zemahşeri’nin *Keşşâf*’ında Hûmeze Sûresi’ni tefsir ederken bu konuya temas ettiğini aktaran müellif, *el-İtkân*’da geçen bölümü birebir tercüme etmiştir. Yapmış olduğu alıntıyı da köşeli parantez içine alarak esas metinden ayırmıştır. Manastırlı’nın Zemahşerî’den alıntıladığı kısım “*Sebeb-i nüzûlün hususi olmasıyla beraber vaîdin umumi olması caizdir. Bu şekilde bahsi geçen çirkin fiili işleyen diğer kişiler de aynı uyarıya muhatap olur ki bu tek tek herkese aynı uyarıyı yapmaktan daha tesirli bir sonuç doğurur.*” şeklinde açıklanabilir.

Manastırlıya göre lafzın umumiliğine itibar edilmesine dair bir diğer delil de sahabe ve tabiîn hususi bir sebeple nâzil olan bir âyeti benzer özellikte bir olay hakkında hüküm verirken sıklıkla kullanmalarıdır. Hakkında hüküm verilecek hadise ile âyetin nüzûl sebebi olan hadisenin farklı oluşu onların hüküm çıkarmalarına mani olmayıp başka herhangi bir delil de aramazlardı.

Manastırlı İsmail Hakkı, konuyu İbn Cerir Taberî’nin naklettiği tabiîn arasında geçen bir diyalogla örneklendirmektedir: “Muhammed b. Ka’b’ın (r.a)

²⁶⁸ Suyûti, *el-İtkân*, C. 1, s. 110.

sohbet meclisinde bir zât²⁶⁹ geçmiş kutsal kitapların birinde; ‘Allah’ın öyle kulları vardır ki dilleri baldan daha tatlı, kalpleri sabır otundan daha acıdır’ manasına gelen bir bölüme rast geldiğini söylemiştir. İbn Ka’b ‘ وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ‘ 270 âyeti de aynı manayı ifade etmiyor mu?’ buyurmuştur. Daha sonra o zâtın bu âyetin kimin hakkında nâzil olduğunu sorması üzerine İbn Ka’b ‘bir kimse hakkında nâzil olan bir âyet onunla benzer özellik taşıyan kimseleri de kapsar’ buyurmuştur.” Bu noktada Manastırlı yine bir köşeli parantezle ek bir bilgi paylaşmış ve âyette bahsi geçen kişinin Ahnes b. Şüreyk olduğunu, bu kişinin Hz. Peygamber’le karşılaştığında “Allah şahittir ki sizi çok seviyorum.” diyerek yalandan sevgi gösterisinde bulunması üzerine hakkında bu âyetin nâzil olduğunu aktarmıştır. ²⁷¹

11. asılda sebebin hususiliğine değil lafzın umumiliğine itibar edilmesi konusunu açıklayan Manastırlı İsmail Hakkı “Tenbih 1” alt başlığında bu kaideyi detekleyen bir örneğe yer vermiştir. “Tenbih 2” alt başlığında ise genel kaidenin aksine hükmü umumi olmayan, genellenemeyecek âyetlerin de bulunduğunu ifade etmiş ve örneklendirmiştir.

1. tenbihte; sebab-i nüzûlü bilmenin faydaları konusunda bahsi geçen لَا تَحْسَبَنَّ 272 âyet-i kerimesi ele alınmıştır. Sebeb-i nüzûl bilinmezse bu âyetin genel bir manası olduğu zannedilebileceği fakat âyetin Hz. Peygamber’in (s.a.v) kendilerine sorduğu soruya gerçeği gizleyip yanlış cevap veren ve bu cevaplarına rağmen övgü bekleyen ehl-i kitab âlimleri hakkında nâzil olduğu ifade edilmişti. Bu açıklama ile “sebebin hususiliği değil lafzın umumiliği” kaidesi çelişir gibi görünmektedir. Oysaki Manastırlı bu bölümde, ifade edilen azabın sadece haklarında âyet nâzil olan ehl-i kitab ulemasına has olmadığını, onların Resul-i Ekreme karşı takındıkları tavrın azap sebebi olduğunu belirtmiştir. Böylece âyete muhatap olan ehl-i kitab gibi hakikati gizleyip batılın değer kazanmasını isteyen diğer kimselerin de âyetten çıkacak hükme dâhil olmaları bir çelişki arz etmez.

²⁶⁹ Manastırlı’nın ismini zikretmeyip “bir zat” diye ifade ettiği bu kişinin Said el-Makbûrî olduğunu İtkân’da nakledilen aynı rivâyette görebiliyoruz. Bkz. Suyûti, *el-İtkân*, C. 1, s. 111.

²⁷⁰ el-Bakara,2/204.

²⁷¹ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teyssir*, s. 45.

²⁷² Al-i İmran,3/188.

2. tenbihte ise Manastırlı İsmail Hakkı bir âyetin umum ifade etmesi için bazı şartlar taşıması gerektiğinden bahsetmektedir. 11. aslı umuma delalet eden âyetlerin açıklanmasına ayırdığını söyledikten sonra müellif; bir şahıs hakkında nâzil olan bir âyetin umuma delalet eden bir sigayla gelmezse; o âyetin hükmünün, hakkında nâzil olduğu şahsa özel kalacağını belirtmektedir.²⁷³ Mesela;

274 ^{وَسَيُجَنَّبُهَا الْأَتْقَى} ^{الَّذِي يُؤْتِي مَالَهُ يَتَزَكَّى} âyetleri Hz. Ebubekir hakkında nâzil olmuştur ve bu âyetin kapsamına ondan başkası girmez. ^{الْأَتْقَى} kelimesindeki elif-lam takısı genelleme ifade etmez. Lam'ın genelleme ifade edebilmesi için başka karinelere ihtiyaç vardır. İsm-i tafdil olan etka kelimesi işaret ettiği kimsenin takva bakımından herkesten üstün olduğunu ifade eder. Bu âyetin işaret ettiği kişinin Hz. Ebubekir olduğunda herhangi bir ihtilaf yoktur. Fahreddin Râzî tefsirinde bu âyeti ve 275 ^{إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ} âyetini birlikte değerlendirmiş ve bu iki âyetten Hz. Peygamber'in (s.a.v) ümmeti içerisinde en faziletli kişinin Hz. Ebubekir (r.a) olduğu sonucunu çıkarmıştır. Neticede diyebiliriz ki; nüzûl sebebi bir kişi veya şahsa özel olsa bile âyetler çoğunlukla genel hükümler içerirken, zaman zaman bunun istisnaları bulunabilmektedir.

3.2.2.4. Sebeb-i Nüzûlü Bilmenin Yolları ve Şartları

Âyetlerin doğru anlaşılması nüzûl sebeplerinin doğru tesbitine bağlı olduğu için tefsir âlimleri de sebeb-i nüzûle dair gelen rivâyetlerin sıhhati konusunda çok titiz davranmışlardır. Esbab-ı nüzûl tamamıyla rivâyete dair bir ilim olması hasebiyle hadis rivâyetinde takip edilen hususlar sebeb-i nüzûl rivâyetlerinde de dikkate alınmıştır. Bir âyetin nüzûl sebebi, o âyet nâzil olurken orada bulunan, âyetin nüzûlüne şahit olan ve buna sebep olan durumu tesbit eden bir sahabinin bizzat rivâyet etmesiyle bilinebilir. Eserinin 12. aslında bu konuya değinen Manastırlı İsmail Hakkı; âyetlerin nüzûl sebebi bilgisinin ancak vahyin nâzil olduğu sırada huzurda bulunan ve sebebi tesbit edebilen sahabiden sema ve rivâyet yoluyla elde edilebildiğini belirtmektedir. Ona göre bu şartları taşımadan (muhakeme, ictihad veya istidlal yoluyla) konu hakkında görüş bildirmek ya da çıkarımda

²⁷³ Manastırlı, *Fusûlü't-Teyssir*, s. 46.

²⁷⁴ el-Leyl,92/17-18.

²⁷⁵ el-Hucurat,49/13.

bulunmak doğru olmaz. Sahabe bile bazen “bu âyetin şu şahıs hakkında nâzil olduğunu zannediyorum” diyerek konuyla ilgili kesin bilgi sahibi olmadan net ifadeler kullanmaktan kaçınmıştır. *el-İtkân*’da da ilgili bölümde Vâhidî’den bu meyanda açıklamalar nakledilmiştir.²⁷⁶

Manastırlı İsmail Hakkı, Suyûtî’nin konuyla ilgili örneklerine değinmeden tenbihlerle “sebeplere ifade etmede sahabe sözlerinin nass olması ya da nass olmayıp tefsire ihtiyaç duyulması” ve “bir olayın sebebi-i nüzûl sayılabilmesi için hemen akabinde âyetin nâzil olması gerektiği” konularını açıklamaya geçmiştir.

Nüzûl sebepleriyle ilgili rivâyetlerde bazı hususi lafızlar kullanılmaktadır. Bunlardan bir kısmı o rivâyetin nüzûl sebebine ait olduğu hususunda kesinlik ifade etmektedir. “Âyetin nüzûl sebebi şudur”, “falan hadise vuku buldu, bundan dolayı şu âyet indi”, “Hz. Peygamber’e falan konuda bir soru yöneltilmişti, bunun üzerine şu âyet nâzil oldu” şeklindeki ifadeler böyledir.²⁷⁷ 12. asrın 1. tenbihinde Manastırlı İsmail Hakkı da sebebi-i nüzûl hakkında rivâyet edilen sahabe sözlerinin bazen kesinlik ifade ettiğini belirtmektedir. Tirmizî’nin Amir b. Rabîa’dan naklettiği rivâyeti bu konuya misâl olarak gösterir. Amir b. Rabîa (r.a) buyurmuştur ki: “Biz bir sefer esnasında, karanlık bir gecede kıblenin neresi olduğunu bilemedik. Herbirimiz kendi zannına göre namazını kıldı. Sabah olduğunda bu durumu Allah Rasûlü’ne anlattık. Bunun üzerine (وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُولُوا فَتَمَّ وَجْهُ اللَّهِ)²⁷⁸ âyeti nâzil oldu.” Bu hadis sahabe sözünden kesin olarak âyetin nüzûl sebebini çıkarabildiğimiz rivâyetlere bir örnektir.

Zaman zaman sahabeden gelen rivâyetler kesin olarak âyetin sebebi-i nüzûlü sayılamaz fakat âyetle ilgili bir açıklama, âyetin tefsirine dair bir yorum içerir. “Bu âyet şu konuda nâzil oldu” gibi cümleler sebebi-i nüzûle delalet edebileceği gibi âyetin tefsiriyle ilgili olması ve âyetin alâkalı görüldüğü durum ve kimselere işaret etmesi de mümkündür. Bu sözlerle sahabe belki âyetin nâzil oluş sebebi olan olayı değil de âyetten çıkarılabilecek bir hükmü kast etmiş olabilir.

²⁷⁶ Suyûtî, *el-İtkân*, C. 1, s. 114.

²⁷⁷ Muhsin Demirci, “Esbab-ı nüzul”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 1995, C. 11, s. 360-362.

²⁷⁸ el-Bakara,2/115.

Manastırlı sebep-i nüzûl rivâyetlerini muteberlik açısından ikiye ayırmıştır. Nev’i evvel dediği birinci kısımda rivâyetler ittifakla, müsned ve senedi muttasıl olan rivâyetlerdir. Nev’i sâni dediği ikinci kısımdaki rivâyetler ise müsned olmayan rivâyetlerdir. Sebeb-i nüzûl hakkında gelen rivâyetlere itibar edilebilmesi için muttasıl bir senetle Hz. Peygamber’e (s.a.v) ulaşması gerekir. Tabiinden gelen rivâyetlerde sarîh ifadeler geçiyorsa merfû ve sahabî zikredilmediği için de mürsel hadis sayılır. Böyle bir durumda ya başka bir mürsel hadisle desteklenen ya da Mücahit, İkrime ve Said b. Cübeyr gibi, sahâbeden hadis rivâyet etmekle meşhur olmuş ve kabul görmüş tabiinden alınan rivâyetler muteber sayılır. Bu konuyu da diğer açıklamalarında olduğu gibi bir köşeli parantez ile izah eden Manastırlı İsmail Hakkı; ikinci kısım olarak adlandırdığı müsned olmayan rivâyetleri tefsir kabilinden ele almanın daha uygun olacağını ifade etmiştir.²⁷⁹

Bir olayın âyetin nüzûl sebebi sayılabilmesi için hadisenin meydana gelmesinin hemen akabinde nâzil olması gerekmektedir. 12. aslın 2. tenbihinde Manastırlı bu mevzuya değinir. Örneğin, Fil Sûresi’nin sebep-i nüzûlü olarak Ebrehe ordusunun fillerle Kâbe’yi yıkmaya gelmesini göstermek doğru değildir. Müellifin bu görüşü Suyûti’nin Fil Sûresi’nin sebep-i nüzûlüne dair açıklamaları ile örtüşürken, Vâhidî ile bu konuda birbirlerinden farklı düşünmektedirler. Vâhidî “sebebuhâ kıssatü kudûmi’l-Habeşeti bi’l-Fil” demek sûretiyle Fil Vakasını Fil Sûresi’nin nüzûl sebebi saymıştır. Oysa bu görüş isabetli değildir. Zira Fil Vakası ile Kur’ân-ı Kerim’de bahsi geçen Ad ve Semud kavimlerinin kıssalarının ve Kâbe’nin inşası olayının kayfiyet açısından pek farkı yoktur. Tüm bu hadisler geçmişte yaşanmış olaylardan haber verme kabilinden olup sebep-i nüzûle dâhil edilemez.²⁸⁰ Aynı husus (وَأَتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا)²⁸¹ âyeti için de geçerlidir. Manastırlıya göre, Vâhidî bu âyetin tefsirini yaparken de sebep-i nüzûl konusunda isabetli görüş bildirmemiştir. Çünkü Allah’ın Hz. İbrahim’i (a.s) dost edinmesi bu âyetin nüzûl sebebi değildir.

²⁷⁹ Manastırlı, *Fusûlü’t-Teyssir*, s. 49-50.

²⁸⁰ Bkz. Suyûti, *el-İtkân*, C. 1, s. 115.

²⁸¹ en-Nisa, 4/125.

3.2.2.5. Birden Çok Sebeb-i Nüzûl Rivâyeti Olduğunda Hangisinin Tercih Edileceği Meselesi

Manastırlı İsmail Hakkı'nın, “*Fusûlü't-Tefsîr fî Usûli't-Tefsîr*” adlı eserinin ikinci bölümünü “sebeb-i nüzûl” konusuna ayırdığını daha önce söylemiştik. İkinci bölümün 13. asıl başlığı altında müellif, konunun ayrıntılarından olan, bir âyetin sebeb-i nüzûlüne dair birden çok rivâyet bulunursa bu rivâyetlerden hangisinin esas alınacağı hususunu açıklamıştır. Ona göre rivâyetler arasında tercih yapabilmenin birkaç yolu vardır.

Eğer sebeb-i nüzûle dair birden çok rivâyet gelir ve bunlardan birisinde “nezelet hâzihi'l-âyetü fî kezâ” tabiri bulunur, diğerinde ise âyetin iniş sebebi olduğuna dair daha açık bir ifade olursa sonraki rivâyet tercih edilir. Çünkü “nezelet hâzihi'l-âyetü fî kezâ” ifadesi âyetin irtibatlı olduğu mevzuları açıklamak için ya da âyetten çıkarılan bir hüküm için de kullanılabilir. Bu cümlemin âyet hakkında kullanılması kesin olarak onun sebeb-i nüzûlü olduğunu göstermez.

Âyetin nüzûl sebebiyle ilgili rivâyetlerin ikisinde de “nezelet hâzihi'l-âyetü fî kezâ” ifadesi bulunur fakat birinde diğerine nazaran ilave cümleler bulunursa, ilave cümlelerin bulunduğu rivâyetin tefsir ve istinbat yani açıklama kabilinden olduğu anlaşılır. Önceki rivâyet muteber olur. Şâyet rivâyetlerin ikisi de sarîh ifadeler içeriyorsa, senetlerine bakılır. Hangisinin senedi daha sahîhse o rivâyet tercih edilir.²⁸² Manastırlı İsmail Hakkı burada bir örnekle konuyu açıklamaktadır. Bakara Sûresi'nin 115. âyeti olan (فَأَيُّمَّا تُولُؤْا فَتَمَّ وَجْهَ اللَّهِ) âyetinin nüzûl sebebi olarak pek çok rivâyet aktarılmıştır. Bunlardan birisi Taberî ve İbn Ebî Hâtim'in İbn Abbas'tan aktardıkları, kıblenin Mescid-i Aksa'dan Mescid-i Haram'a çevrilmesi hadisesini anlatan rivâyettir. Bu rivâyette Müslümanların ilk kibleleri olan Mescid-i Aksa'ya yönelmeleri sebebiyle Yahudilerin övündüğü, kıblenin Peygamber Efendimizin arzu ettiği Mescid-i Haram'a çevrilmesinden sonra da “onları yönelip durdukları kiblelerden vazgeçiren nedir?”²⁸³ diyerek alay etmeye başladıkları anlatılır. Bu hadise üzerine (فَأَيُّمَّا تُولُؤْا فَتَمَّ وَجْهَ اللَّهِ) âyeti nâzil olmuştur. Bu rivâyetin senedi sağlamdır.

²⁸² Manastırlı, *Fusûlü't-Tefsîr*, s. 51-52.

²⁸³ el-Bakara,2/142.

Âyetin sebab-i nüzûlü olarak ifade edilen bir diğer rivâyet de Hâkim en-Nisâbûrî'nin İbn Ömer'den (r.a) aldığı hadistir. İbn Ömer “bu âyet binek üzerinde, bineğin döndüğü yöne doğru kılınan nafile namaz hakkında nâzil olmuştur” demektedir. Muhtemelen bu söz İbn Ömer'in âyetten çıkardığı bir hüküm olup âyetin nüzûl sebebi değildir.

Tirmizî'nin Âmir b. Rabîa'dan naklettiği ve ashabın sefer esnasında bir gece kible yönünü tam tesbit edemedi kıldıkları namazın akabinde bu âyetin nâzil olduğuna dair daha önce bahsi geçen rivâyet de isnadındaki zayıflık dolayısıyla âyetin sebebi nüzûlü olarak kabul edilemez. Suyûti aynı âyet hakkında gelen birkaç rivâyete daha *el-İtkân*'da yer vermiştir.²⁸⁴

Bir âyetin nüzûl sebebi olarak zikredilen birden çok rivâyetin olduğu bir durum daha vardır ki; rivâyetlerin her birinin sarîh ifadelerle nüzûl sebebini açıkladığı ve senetlerinin de sahîh olduğu durumdur. Böyle bir durumda birini diğerine tercih edebilecek senedinin esah olması ya da râvîsinin zikredilen olaya bizzat şahit olması gibi bir kıstas aranır.

Bu konuya örnek olarak Manastırlı, (وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا)²⁸⁵ (أَوْتَيْنَاكَ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا) âyetini gösterir. Âyetin sebab-i nüzûlü olarak biri *Sahihu'l-Buhârî*'de Abdullah b. Mesud'dan nakledilen, diğeri ise Tirmizî'nin İbn Abbas'tan aldığı iki rivâyet vardır. Abdullah b. Mesud der ki;

“Bir gün Rasulullah (s.a.v) ile Medine’de bir yere giderken bir Yahudi gruba rastladık. Onlar Rasulullah’a (s.a.v) “Ruh’un Hakikati”ni sordular. Peygamber Efendi’imiz bir süre bekledi sonra başını göğze çevirdi. Ben anladım ki vahiy nâzil oluyor. Daha sonra Rasulullah (s.a.v) (قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنْ)²⁸⁶ (الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا) âyetini okudu.”

Bu rivâyetteki sarîh ifadelerden âyetin bu olay sonrasında nâzil olduğu anlaşılmaktadır. Râvînin olay esnasında Rasulullah’ın (s.a.v) yanında olması ve Buhârî’nin sağlam bir senetle bu rivâyeti aktarması âyetin sebebi nüzûlü olarak yukarıdaki rivâyetin kabul edilebileceğini göstermektedir. Âyetle alakalı diğer

²⁸⁴ Suyûti, *el-İtkân*, C. 1, s. 117.

²⁸⁵ el-İsra, 17/85.

²⁸⁶ Buhârî, “İ’tisâm”, 3.

sebeb-i nüzûl rivâyeti de Tirmizî'den gelen rivâyettir. Bu rivâyette İbn Abbas Kureyşlilerin Medine'ye adam göndererek Hz. Peygamber'e (s.a.v) yöneltilecek bir soru öğrenmek üzere Yahudilere başvurduğunu, Yahudilerin de “hakikat-i ruhu sorun” diye haber yolladıklarını bildirir. Bu hadise üzerine zikredilen âyetin nâzil olduğunu söyler. Bu rivâyete göre âyetin Mekkî olması gerekir. Oysa ilk rivâyet hem senedinin sağlamlığı hem de İbn Mesud'un hadiseye şahit olması sebebiyle tercih edilir ve âyetin Medenî olduğuna hükmedilir.

Manastırlı İsmail Hakkı sebeb-i nüzûl rivâyetlerinin birden çok olması durumunda hangisinin tercih edilmesi gerektiğini 4 olasılıkla izah etmektedir. Bir diğer olasılık olan “sahîh isnadla gelen birden çok rivâyetin biri diğerine tercih edilemediği durumda” ne yapılması gerektiğini sonraki asılda anlatmıştır. Bütün olasılıkların aynı asılda ele alınmayıp rivâyetler arasında tercih yapmanın mümkün olmadığı durumun açıklamasının bir sonraki bölüme bırakılmasının sebebi zikredilen konunun “vahyin tekerrürü mümkün müdür?” tartışmalarını içermesi olabilir. Manastırlı muhtemelen önceki konuyla beraber kafa karışıklığına mahal vermemek için aynı âyetin birden fazla sebeb-i nüzûlünün olması ya da âyetin birkaç kez nâzil olması konusunu bir sonraki asılda ayrıntılarıyla ele almıştır.

3.2.2.6. Pek Çok Rivâyetin Birlikte Sebeb-i Nüzûl Olması

Manastırlı, eserinin son bölümünde bir önceki bölümle bağlantılı olmakla beraber, hakkında ihtilafların da bulunduğu, âyetin birden çok nüzûl sebebinin olması ve tekerrür/teaddüd-i nüzûl konularına değinmiş ayrıntılı açıklamalara yer vermiştir. Konuya şu şekilde giriş yapmaktadır:

“Bir âyet hakkında, sahîh isnadla gelen, birbirine vakit olarak uzak olmayan iki veya daha fazla sebep rivâyet edilirse bunların her biri âyetin nüzûl sebebidir denilir. Yani bahsi geçen sebeplerin birlikte gerçekleşmesinden sonra âyet nâzil olmuştur. Bir şeyin birden fazla sebebinin olması mümkündür. Fakat birbirlerinden farklı zamanlarda, uzak aralıklarla meydana gelmiş birden fazla olay hakkında aynı âyetin nâzil olduğunu söylemek mümkün olmayacağından,

*âyetin tekraren birden çok defa nâzil olduğu düşünülebilir. Bu şekilde, birden çok rivâyetin aynı âyetin nüzûl sebebi olarak aktarılması açıklanmış olur.*²⁸⁷

Konuya örnek olarak Tevbe Sûresi'nin 113. âyetini gösteren müellif; (مَا كَانَ) (لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ وَلَوْ كَانُوا أُولِي قُرْبَىٰ) âyetinin sebab-i nüzûlü olarak birkaç rivâyetin bulunduğu bahseder. Bunlardan birisi *Sahîhu'l-Buhârî* ve *Müslim*'de yer alan ve Hz. Peygamber'in (s.a.v), amcası Ebu Talib hakkında istiğfara devam edeceğini söylemesi üzerine bu âyetin nâzil olduğunu ifade eden rivâyettir.²⁸⁸ Bir diğeri ise Tirmizî'nin hasen senedle Hz. Ali'den (r.a) rivâyet ettiği şu hadistir.

“Hz. Ali buyurdu ki: Bir adamın müşrik olarak ölen anne-babası için istiğfarda bulunduğunu işittim. Ona “Müşrik oldukları halde anne-baban için bağışlanma mı diliyorsun!” dediğimde bana “Hz. İbrahim de, müşrik olduğu halde babası için istiğfarda bulunmuştu.” Dedi. Bunun üzerine durumu Rasulullah 'a (sav) anlattım ve bu âyet nâzil oldu.”

Hz. Ali'den nakledilen bu hadiseden sonra yukarıdaki âyet ve devamı olan (وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَهَا إِيَّاهُ)²⁸⁹ âyet-i kerimesi nâzil olmuştur. *el-İtkân*'da aynı âyetin sebab-i nüzûlüne dair bir rivâyet daha zikredilmektedir.²⁹⁰ Bu farklı rivâyetlerin birarada düşünülmesi ancak âyetin tekrar nâzil oluşuyla izah edilebilir. Zira hadiselerin meydana gelişi oldukça farklı zamanlardadır.

Konunun bu kısmında Manastırlı İsmail Hakkı “tenbihat” başlığı altında dört açıklama yapmıştır. Bunlardan ilk ikisiyle müellif, Celâleddin Suyûtî *el-İtkân*'da altıncı durum olarak açıkladığı “nüzûlün tekerrür ve teaddüdü muhtemeldir” maddesinde verdiği iki örnekle konuyu pekiştirmiştir.²⁹¹ Son ikisinde de sebab-i nüzûle dair kalan konuları izah etmiştir.

Birinci tenbihte Suyûtî'nin ilk örneğini ele alan Manastırlı, Tevbe Sûresi 113. âyetin nüzûl sebebini açıklarken ele aldığı iki rivâyetin birlikte düşünülemeyeceğini, farklı olaylar üzerine aynı âyetin tekrar nâzil olabileceği

²⁸⁷ Manastırlı, *Fusûlü't-Teyisîr*, s. 56-57.

²⁸⁸ Buhârî, “Menâkibü'l-Ensâr”, 40.

²⁸⁹ et-Tevbe, 9/114.

²⁹⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, C. 1, s. 120.

²⁹¹ Suyûtî, *el-İtkân*, C. 1, s. 120.

ihtimalini dile getiren Suyûti'yle aynı fikirde olmadığını ifade etmektedir. Manastırlı ilk defa, eseri boyunca en çok faydalandığı kaynak olan *el-İtkân*'daki görüşlerden birine muhalefet etmektedir. Ve şöyle demektedir:

İlk ve son dönem âlimlerden bir kısmı nüzûlün tekrarı görüşünü benimsemiş olmakla beraber, aslında bu durum zahirin aksinedir ve uzak ihtimaldir. Bu nedenle, birbirinden farklı rivâyetlerin biraraya getirilip, uzlaştırılması; cem edilmesi herhangi bir yolla mümkün olduğunda ya da rivâyetler arasında tercih yapılabilecekse tekerrür-i nüzûl düşünülemez. Tevbe Sûresi'nin 113. âyeti hakkında gelen iki rivâyetten sıhhat bakımından daha kuvvetli olan Buhârî rivâyeti, Tirmizî'nin naklettiği ve hasen olan rivâyete tercih edilir. Dolayısıyla âyetin nüzûl sebebi Buhârî rivâyeti olur ve tekrar nâzil olduğu söylenemez.

Aynı şekilde (وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ) âyeti hakkında rivâyet edilen iki sebepten Tirmizî'nin sahîh olarak ifade ettiği rivâyet değil Buhârî'nin rivâyeti tercih edilir. İki sahîh rivâyet sözkonusu olduğunda dahi Buhârî rivâyeti tercih ediliyorsa (Bahsi geçen rivâyette müellif, râvî İbn Mesud hadiseye bizzat şahit olduğu için rivâyeti nüzûl sebebi kabul etmişti.) Tirmizî'nin hasen rivâyetinin değil Buhârî'nin sahîh rivâyetinin tercihi kaçınılmazdır.

Manastırlı İsmail Hakkı tenbihlerin ikincisinde, Suyûti'nin zikredilen konuda verdiği ikinci örneği ele almaktadır. Birinci örnekte rivâyetler arasında tercih yapılabileceğini düşünen müellif, Suyûti'nin görüşüne katılmayıp nüzûl tekrar etmemiştir derken; bu örnekte rivâyetlerin herhangi bir şekilde cem'i mümkün olmadığı ve birbirlerine tercih edilemedikleri için tekerrür-i nüzûl ihtimalini düşünebiliriz demektedir.

İkinci tenbihte bahsi geçen âyetler Nahl Sûresi'nin son âyetleridir. (وَإِنْ عَاقَبْتُمْ)²⁹² ve devamında gelen âyetler Bezzâr ve Beyhaki'nin (r.a) Ebu Hüreyre'den (r.a) naklettiği rivâyette Uhud'da Hz. Hamza'nın müslâ yapılarak şehid edilmesi üzerine Hz. Peygamber'in (s.a.v) zafer kazanıldığında amcasına bedel olarak yetmiş kâfiri aynı şekilde öldürmeyi nezr

²⁹² en-Nahl,16/126.

etmesinin ardından nâzil olmuştur. Tirmizî ve Hâkim'in Übey b. Ka'b'dan aldıkları rivâyette ise aynı âyetlerin, ensardan bir kısmının Uhud'da pek çok şehid vermeleri üzerine "şâyet birgün zafer kazanırsak biz de aynısını onlara yapacağız" şeklindeki nezirlerine binaen, Mekke'nin Fethedildiği gün nâzil olduğu ifade edilmektedir.²⁹³ Bu iki rivâyette bahsedilen Uhud savaşı ve Mekke'nin fethi arasında 5-6 senelik bir zaman vardır. Rivâyetlerin sıhhat derecelerinin de aynı olduğu ve birini tercih edebilecek bir karine olmadığı için bu iki rivâyetin cem'i ancak nüzûlün tekrarıyla olabilir.

Suyûtî ve Manastırlı konuyu İbn Hassar'ın sözleriyle bitirmektedir. İbn Hassar çelişir gibi görünen rivâyetleri, bahsi geçen âyetlerin üç ayrı zamanda nâzil olduğunu ifade ederek birleştirmiştir. Ona göre Nahl Sûresi'nin son âyetleri öncelikle Nahl Sûresi'yle beraber hicretten önce Mekke'de nâzil olmuştur. Zira sûrenin Mekkî oluşunda herhangi bir ihtilaf yoktur. Daha sonra aynı âyetler, Allah'ın kullarına bir ikazı olarak bir defa Uhud sonrasında, bir defa da Mekke'nin Fethi günü tekrardan nâzil olmuştur. Benzer şekilde İbn Kesir (r.a) "ruh âyeti"nin daha önce zikredilen hadiselerin akabinde tekraren nâzil olduğunu ve hem Mekkî hem Medenî sayılabileceğini düşünmektedir.

Kanaatimize göre bu konuda Manastırlı İsmail Hakkı isabetli görüş beyan etmiştir. Nüzûlün tekrar gerçekleşmesi gibi bir durumun istisnai vakalarda meydana gelmesi daha makuldür. Şâyet aynı âyetin nüzûl sebebi hakkında gelen farklı rivâyetlerden birinin tercih edilmesi ya da bu rivâyetlerin bir şekilde cem edilmesi mümkün değilse, o vakit tekerrür-i nüzûl ihtimali düşünülebilir.

3.2.2.7. Râvînin Rivâyet Metnindeki Hatası Nedeniyle Rivâyetin Sebeb-i Nüzûl Zannedilmesi

Manastırlı İsmail Hakkı, 14. aslın sonunda zikrettiği tenbihatın üçüncüsünde, birbiriyle çelişir gibi görünen rivâyetlerde bazen râvînin rivâyet metniyle ilgili hatası olabileceğini, bu hatadan dolayı rivâyetin sebeb-i nüzûl zannedilebileceğini anlatmakta ve bunu örneklerle açıklamaktadır. Şöyle ki, rivâyette geçen "fe-telâ"

²⁹³ Suyûtî, *el-İtkân*, C. 1, s. 120.

yahut “fe-karae” ibarelerini hataen “fe-nezele” olarak rivâyetine alan râvî, hadisenin sebab-i nüzûl zannedilmesine sebebiyet verebilir. Örneğin; Tirmizî (r.a) sahîh isnadla İbn Abbas’tan şöyle rivâyet etmiştir: İbn Abbas der ki;

“Bir Yahudi Hz. Peygamber’e (s.a.v) gelerek ‘Ey Ebu’l Kasım! Allah’ın (c.c) gökleri bir parmağına, yeri bir parmağına, suları, dağları ve diğer mahlûkatı da diğer parmaklarına alacağı zamanla ilgili ne dersiniz?’ Bunun üzerine Allah (c.c.) şu âyeti indirdi: وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَنَاصَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ”²⁹⁴ وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ

Sahîhu’l-Buhârî’de aynı rivâyet “fe-telâ Rasulullah (s.a.v)” şeklinde gelmiştir. Tirmizî’nin âyetin öncesindeki kelimeyi “fe-nezele” olarak alması, bu hadisenin âyetin sebab-i nüzûlü zannedilmesine sebep olmuştur. Oysa Buhârî’de geçtiği şekliyle metin [fe-dahîke’n-nebiyyu sallâllahu aleyhi ve selleme hattâ bedet nevâcizuhû tasdîkan li-kavli’l-habri sümme karae “ve-mâ kaderûllâhe hakka kadrih”] şeklindedir.²⁹⁵ Zümer Sûresi’ndeki bu âyetin ittifakla Mekkî olduğu bilindiğine göre, âyetin o olay esnasında nâzil olmadığı, Hz. Peygamber’in bahsi geçen soruya cevap olarak bu âyeti okuduğu daha doğru bir yorum olsa gerektir. Manastırlı İsmail Hakkı eserinin bu kısmında günümüz dipnot yöntemine benzer şekilde sayfanın alt kısmına açıklama koymuş ve Buhârî’de geçen metni dipnotta paylaşmıştır.²⁹⁶

Manastırlı’nın bu bölümde verdiği bir diğer örnek قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ²⁹⁷ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ âyetinin nüzûl sebebi olarak *Sahîhu’l-Buhârî*’de geçen rivâyettir. Hadisin râvîsi Enes b. Malik (r.a) buyurdu ki: Abdullah b. Selam Peygamber Efendimizin Medine’ye geldiğini işitince yanına gelerek üç şey sordu ve bu soruların cevaplarını ancak Peygamberler bilir dedi. Rasulullah (s.a.v) “Cebrail (a.s) az önce bunları bana bildirmişti” deyince Abdullah b. Selam “Cebrail melekler içinde Yahudilerin düşmanıdır” dedi. İbn Selam’ın bu sözü üzerine Peygamber Efendimiz zikredilen âyeti okudu.²⁹⁸

²⁹⁴ ez-Zümer,39/67.

²⁹⁵ Buhârî, “Tefsir”, 39.

²⁹⁶ Manastırlı, *Fusûlü’t-Tefsîr*, s. 63.

²⁹⁷ el-Bakara,2/97.

²⁹⁸ Buhârî, “Tefsir”, 2.

Buhârî Şerhi *Fethu'l-Bârî*'de İbn Hacer el-Askalani, metinde geçen “fe-karae hâzihi'l-âyet” tabirinin âyetin o anda nâzil olduğuna delaletinin kesin olmadığını ifade eder. Bilakis, Rasulullah (s.a.v) İbn Selam'ın sözüne karşılık olarak âyet-i kerimeyi tilavet etmiştir. Âyetin sebep-i nüzûlü senedi sahîh olan başka bir rivâyettir. *el-İtkân*'da yer alan bu bilgilere ilave olarak Manastırlı İsmail Hakkı gösterdiği dipnotla âyetin sebep-i nüzûlü sayılan diğer rivâyetlere atıfta bulunur. Beydâvi tefsirinde geçen bu rivâyetlerden biri Abdullah b. Sûriya isimli yahudinin Hz. Peygamber'in (s.a.v) huzurundayken Cebrail'e (a.s) düşmanlığını aşikâr etmesi üzerine âyetin nâzil olduğudur. Diğer rivâyette ise Hz. Ömer'in görüştüğü Yahudi âlimlerin Cebrail'e (a.s) neden düşman olduklarını açıklarken bazı olayları dile getirmeleri üzerine bahsi geçen âyet nâzil olmuştur denilmektedir.²⁹⁹

3.2.2.8. Bir Sebep Hakkında Birden Fazla Âyetin Nâzil Olması

Manastırlı İsmail Hakkı, tefsir usûlüne dair kaleme aldığı eserinde son olarak birden çok âyetin tek sebep-i nüzûlü bulunması konusunu ele almıştır. 14. asıldaki tenbihlerin 4.sü olan bu konu hakkında herhangi bir ihtilaf yoktur. Bir sebep hakkında birden çok âyetin nâzil olmasına pek çok örnek verilebilir. Kısaca açıklamak gerekirse; Tirmizî ve Hâkim'in Ümmü Seleme'den (r.a) naklettikleri rivâyet konuyla ilgili açık bir örnektir.

Ümmü Seleme (r.a) Rasulullah'a (s.a.v) şöyle bir soru yöneltti: “Ya Rasulallah! Allah'ın (c.c) hep erkekleri zikrettiğini işitiyoruz, kadınları değil?” Bunun üzerine Al-i İmran ve Ahzab Sûreleri'nde yer alan şu iki âyet nâzil oldu:

Al-i İmran Sûresi'ndeki ³⁰⁰فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ أَنِّي لَا أُضِيعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِّنْكُمْ مِّنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنثَىٰ
âyeti ve Ahzab Sûresi'ndeki ³⁰¹إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْقَانِتِينَ وَالْقَانِتَاتِ
âyet-i kerimesi.

Konuyla ilgili pek çok örnek verilebilir. Fakat anlaşılması kolay ve ihtilaftan uzak bir mevzu olduğundan Manastırlı tek örnekle yetinmiştir. Manastırlı İsmail Hakkı bu konunun izahının ardından eserine son vermiştir. Eserin sonunda el yazısıyla “temme” tamamlandı ifadesi yer almaktadır.

²⁹⁹ Manastırlı, *Fusûlü't-Teyssir*, s. 65.

³⁰⁰ Al-i İmran,3/195.

³⁰¹ el-Ahzab,33/35.

Manastırlı İsmail Hakkı bu risalesini sebep-i nüzûl konusuyla sonlandırmıştır. Müellifin klasik tefsir usûlü kitaplarında yer alan pek çok konuya bu eserde değinmediğini görüyoruz. Bu durumun; “*Fusûlü ’t-Teyisîr*”in bir tefsir usûlü ders notları serisinin başlangıç kitabı olması sebebiyle olduğunu düşünmekteyiz. Mekteb-i Mülkiye için kaleme alınan diğer eserler de günyüzüne çıkarılırsa bu düşüncemiz teyit edilebilir. Sonuç itibariyle risale bu haliyle de yeni başlayanların tefsir usûlü ilminden istifade etmelerine katkı sağlayacak bir eserdir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

FUSÛLÜ'T-TEYSÎR FÎ USÛLÎ'T-Tefsîr'İN TRANSKRİPSİYONU

Tezin son bölümü olan dördüncü bölümde “*Fusûlü't-Teysîr fî Usûli't-Tefsîr*”in Osmanlı Türkçesinden günümüz Türkçesine çevirisi yapılacaktır. Bu bölümün sonuna risalenin orijinal metni de ilave edilecek ve ilgililerin karşılaştırma yapabilimleri kolaylaştırılacaktır.

4.1. ESERİN TRANSKRİPSİYONU

120

Mekteb-i Mülkiye-yi Şâhâne Birinci Sınıfına Mahsûs Usûl-i Tefsîr Defteridir

Mu'allimi:

Mekteb-i Mülkiye ve Dâru'l-Fünûn-ı Şâhâne İlm-i Kelâm ve Tefsîr ve Hadîs
Mu'allimi

Fazîletlû Manastırlı İsmâ'îl Hakkı Efendi Hazretleri

Sene 1317-1318

[1] Fusûlü't-Teysîr fî Usûli't-Tefsîr

Bismillâhirrahmânirrahîm

‘İlm-i Tefsîr; birtakım usûl ve ta‘rîfâtı hâvîdir ki bu vâsıta ile kelâmulâhın me‘ânî-i şerîfesi bilinerek sa‘âdet-i hakîkiyye ihrâz olunur.

Kur’ân-ı Kerîm: Mikdâr-ı mahsûs mu‘ciz olmak üzere Nebi-yi zîşân Efendimiz hazretlerine nâzil olup tilâvetine hükm-i şer‘î taalluk iden nazm-ı mübârekden ibârettir.

[2] **Ehâdîs-i Kudsiyye:** Mu‘ciz olmadığı cihetle Kur’ân değildir. Sahîheyn’de vârid olan “ene ‘inde zann-i abdî bî” hadîs-i şerîfi gibi.

Kezâlike diğer peygamberlere nâzil olan Tevrât, Zebûr ve İncîl dahi hâric olur. Mu‘ciz olan mikdâr-ı mahsûs en kısa sûre ile ol mikdârda kâin üç âyet-i kerîmeden ibâretidir.

Bundan ekall olan mu‘ciz değildir. Tilâvetine hükm-i şer‘î taalluk eden ta‘bîri mensûhu’t-tilâve olan âyâtı ihrâc ediyor.

Sûre: Kur‘ân’dan ism-i hâs ile müsemmâ olan kısım-ı mahsûsdur.

Âyet: Fâsıla ile yekdiğerinden ayrılan cümel-i Kur‘âniyyedir.

Fâsıla: Âhir-i âyetdir.

Aksar-i suver: Üç âyeti hâvî olandır (Sûre-i Kevser) gibi.

[3] Teberrüken ve li-ecli’l-fasl sûre evveline yazılan (besmele-i şerîfe) bir âyet-i müstakilledir, sûre-i şerîfeden cüz‘ değildir. Ama Sûre-i Neml’de vâkı‘ besmele cüz‘-i âyetdir.

Bâb-ı Evvel

1. Asıl:

Kavl-i sahîhe göre süver ve âyât-i Kur‘âniyye beyinde tafdîl cârîdir. Zîrâ kelâmullah olmak cihetiyle her birinde fazîlet-i zikr bulunmakla beraber bazılarında fazîlet-i mezkûre de bulunur. Sıfât-ı aliyye-i sübhâniyyeyi beyâna dair olan âyât ve süver sâirlerinden efdal ve a‘zam addolunur. Nasılki *Sahîhu’l-Buhârî*’de vâkı‘ (a‘zamu sûretin fi’l-Kur‘ân el-Fâtihatı) ve *Sahîhu Müslim*’deki (a‘zamu âyetin fi’l-Kur‘ân âyetü’l-kürsî) hadîs-i şerîfleri buna delâlet ider.

[4] 2. Asıl:

Istîlâh-ı meşhûra göre (Medenî) kable’l-hicret ve (Mekkî) ba‘de’l-hicret nâzil olan Kur‘ân’a ıtlâk olunur. Mahall-i nüzûle i‘tibâr olunmaz. Yirmi iki sûre ‘inde’l-cumhûr (Medenîyye), ve on iki sûre (muhtelefun fi hâ) olup süver-i sâire (Mekkîyye)dir. Yalnız Fâtîha-i şerîfe alâ kavlin hem Mekkî ve hem Medenî’dir. Çünkü evvelâ Mekke’de salât-ı hamsenin farz kılındığı ve sâniyen Medîne’de

kıblenin Mescid-i Harâm'a tahvîl olunduğu sırada olmak üzere iki def'a nâzil olmuştur diyorlar. Fakat kavî-i ercaha göre yalnız Mekkî'dir. Tekrâr-ı nüzûlü câiz ise de sâbit olmamıştır.

Medenîyye olan sûreler: Sûretü'l-Bakara ile onu velâ iden üç sûre ve Enfâl ile Tevbe ve Nûr ve Ahzâb [5] ve Kıtâl ve Feth ve Hucurât Sûreleri ile Sûre-i Hadîd'den Tahrîm'e kadar olan on sûre ve bir de Nasr Sûresidir.

Muhtefün fihâ olan sûreler: Ra'd, Hac, İnsân, Tatfîf, Kadr, Beyyine, Zilzâl, Tekâsür, Kevser, İhlâs, Muavvizeteyn Sûreleridir.

3. Asıl:

Gerek Mekkî ve gerek Medenî sûrelerde bazen istisnâ vukû' bulur. Yani Mekkî olan sûrelerde bazı âyât-ı Medenî bulunduğ gibi Medenî olan sûrelerde dahi bazı âyât-ı Mekkî bulunur. Meselâ Medenî olan Sûre-i Bakara'da şu iki âyet-i kerîme (fa'fû ve'sfahû hattâ ye'tiyallâhu bi-emrih) ve [6] (leyse aleyke hüdâhüm ve-lâkinnallâhe yehdî men yeşâu) ve Mekkî olan Sûre-i En'am'da (kul teâlev etlu mâ harrame rabbukum aleyküm)'den itibaren üç âyet ile (ve-mâ kaderullâhe hakka kadrih) ve (ve-men ezlemu min men ifterâ alallâhi keziben) gibi birkaç âyet istisnâ edilir.

Kezâlike Sûre-i Enfâl'de (yâ eyyühennebiyyu hasbukallâhu ve men ittebe'ake mine'l-mü'minîn) ve Sûre-i Yâsîn'den (innâ nahnü nuhyî'l-mevtâ) ile (ve izâ kîle lehum enfikû mimmâ razekakümullâh) âyetleri istisnâ edilmiştir.

[Celâleddin Suyûtî rahîmehu (*el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*) nâm eser-i mübâreklerinde hâvi-i istisnâ olan her sûreden istisnâ olunacak âyetleri ale't-tertîb beyân etmiştir. Fakat istisnâların bazıısı ittifâkî ve bazıısı ictihâdîdir.]

[7] Fevâid:

Fâide 1:

Bazı ekâbir-i tâbi'înden mervîdir ki hangi sûrede (yâ eyyühellezîne âmenû) bulunursa Medenî ve (yâ eyyuhe'n-nâs) veya (yâ benî âdeme) bulunursa Mekkî'dir.

Fakat bu alâmet muttarit değildir. Çünkü Bakara'da iki aded (yâ eyyühe'n-nâs) vardır. Sûre-i Nisâ dahi (yâ eyyühe'n-nâs) ile başlar. Hâlbuki bu sûrelerin ikisi de bi'l-ittifak Medenî'dir. Kezâlik bazı suver-i Mekkî'de (yâ eyyühellezîne âmenû) bulunur.

Fâide 2:

Ümem-i mâziye ve kurûn-i sâlife ahvâlî beyâna dair âyâtı havî olan sûreler ale'l-ekser (Mekkî) ve ferâiz ve ahkâm beyânını muhtevî sûreler Medenî'dir. Secde âyetini havî olan sûrelerin kâffesi Mekkî'dir. Yalnız Ra'd ve Hac Sûrelerinde ihtilâf olunmuştur.

[8] Fâide 3:

Ca'berî rahimehûllah diyor ki: Mekkî ve Medenî'yi bilmek için iki tarîk vardır. Biri semâ'idir ki sûre veya âyetin neye dâir nâzil olduğunu bilmekle olur. Bu tarîk esbâb-ı nüzûlü beyâna dâir âsâr-ı ulemâyâ mürâca'atla elde edilebilir. Diğeri kıyâsîdir. Meselâ bir sûrede yalnız (yâ-eyyühe'n-nâs) veyahut (kellâ) veya evvelinde esâmî-i hurûfa dâir bir şey bulunmak Mekkî olmağa delâlet eder. Fakat alâmet-i âhireden zehrâveyn* müstesnâdır. Kezâlik Âdem ve İblîs kıssası bulunmak da Mekkî olmağa delîl addolunur. Bundan yalnız Sûre-i Bakara istisnâ edilir. Cihâd emrini ve münâfıkîn zikrini havî olan sûreler Medenî olup bundan yalnız Sûre-i Ankebût müstesnâdır.

Tenbîh: Mekkî veya Medenî olmakda mahall-i nüzûle i'tibâr edilmediği [9] cihetle âyât-ı Medenî içinde Mekke-i Mükerrreme ve civarında nâzil olanlar bulunur. Mekke'de nâzil olan âyât-ı Medenî'nin misâli Sûre-i Hucurâtta vâki' (yâ eyyühe'n-nâsu innâ haleknâkum min zekerin ve unsâ ve cealnâkum şu'ûben ve kabâile lite'ârafû inne ekramekum 'ındallahi etkâkum) âyet-i celîlesidir. Zîrâ şu âyet fetih günü Mekke-i Mükerrreme'de nâzil olmuştur.

* Sûre-i Bakara ve Sûre-i Âl-i İmrân.

(inne hâzihi'l-âyete nezelet bi-Mekketeye yevme'l-fethi lemmâ rakâ bilâlun alâ zahri'l-ka'beti ve-ezzene fe-kâle ba'du'n-nâsi e-hêzê'l-'abdu'l-esvedü yüezzinü 'alê zahri'l-Ka'beti) [ehracehü'l-Vâhidiyyü 'an İbn-i Ebî Müleykete]

Civâr-ı Mekke'de nâzil olan âyât-ı Medenî'nin misâli:

(el-yevme ekmeltü leküm dîneküm ve-etmemtû aleyküm ni'metî **[10]** ve-radîtü lekümü'l-İslâme dînen) âyet-i kerîmesidir ki hâccetu'l-vedâ'da cum'aya müsâdif arefe günü akşamı Arafat'ta vahyolunmuştur. Medine'de nâzil olan âyetler içinde hükmü Mekkî olanlar vardır. Ezcümle Sûre-i Tevbe'nin evâili bu kabildendir ki hâvî olduğu hitâbât ehl-i Mekke'ye aittir. Binâenaleyh akîb-i nüzûlünde bazı ekâbir-i ashâb gönderilerek onlara teblîğ buyruldu.

Esnây-ı hicrette nâzil olan dahi Medenî'dir. Sûretu'l-Kasas'da vâki' olan (innellezî ferada 'aleyke'l-Kur'âne le-râddüke ilâ meâd) âyet-i kerîmesi böyledir.

4. Asıl:

Kur'ân-ı Kerîm'in ekseri hâl-i ikâmette nâzil olmakla (hazarî), ve bazısı esnây-ı seferde vahiy olup (seferî) tesmiye olunur.

[11] Seferî'ye dair bazı emsile:

(vettehizû min makâmi İbrâhîme musallen) haccetü'l-vedâ' senesi Mekke'de nâzil olmuştur.

(ruviye ennehû aleyhi's-selâm e-hêzê bi-yedi Ömere fe-kâle hêzê makâmü ibrâhîme fe-kâle Ömeru e-felâ nettehizühû musallen fe-kâle lem ûmer bi-zâlike fe-lem teğîbi's-şemsu hattâ nezelet hâzihi'l-âyetü) [*"Tefsîr-i Kâdî"* eh racehü Ebû Nuaym fi'd-Delâil an İbn Ömer radiyallahü anhümâ]

(vettekû yevmen turce'üne fîhi ilâllah) âyet-i kerîmesi de sene-i mezkûrede (Minâ)da nâzil olmuştur.

Asl-i sâlis tenbîhinde zikr olunan âyât-ı selâse bu kabîldendir. Bunlardan başka daha yirmi iki âyet-i celîle esfâr-ı nebevîde nâzil olmuştur ki her birinin mahall-i nüzûlî (*İtkânu's-Suyûtî*) de mezkûrdur.

[12] Kezâlike Sûre-i Mâide'nin evâilî (Minâ)da yahud Mekke ile Medine arasında ve (Enfâl)in evâilî ('akîbi vakı'a-i Bedir'de) ve Sûre-i Nasr (Haccetü'l-Vedâ' akabinde eyyâm-ı teşrîkde) ve Sûre-i Münâfıkîn leyle-i (Gazve-i Tebûk'de) ve Sûre-i Feth (Sulh-u Hudeybiyye avdetinde) nâzil olmuştur. Bu kabîlden birkaç sûre daha vardır.

5. Asıl:

Ekser-i Kur'ân-ı Kerîm nehâran nâzil olup ba'zı aksâmı da leylen nüzûl etmiştir.

Leyliye âit ba'zı emsile:

Sûre-i Âl-i İmrân evâhirî böyle olduğuna hazreti Âişe-i Siddîka'dan mervî bulunan şu hadîs delâlet eder:

[13] [İnne Bilâlen ete'n-nebiyye sallâllahü aleyhi ve selleme yüezzinühû li-salâti's-subhi fe-vecedehû yebkî fe-kâle yâ rasûlallah mâ yübkîke kâle ve-mâ yemne'unî en ebkîye vekad ünzile 'aleyye hêzihî'lleylete "inne fî halkı's-semâvâti ve'l-ardı ve'htilâfî'l-leyli ve'n-nehâri le-âyâtin li-uli'l-elbâb" sümme kâle veylün limen karaehâ ve-lem yetefekker].

(vallâhu ya'sımuکه mine'n-nâs) kavî-i şerîfî de ba'zı esfâr-ı nebevîde leylen nâzil olduğuna rivâyet-i âtiye ile istidlâl olunur:

"Kâne'n-nebiyyü aleyhi's-salâtü ve's-selâm yührasü hattâ nezelet hêzihî'l-âyetü fe-ehrace ra'sehû mine'l-kubbeti fe-kâle: Eyyühe'n-nâs insarifû fe-kad 'asamenîyellâhu) [ehracehû't-Tirmizî 'an Âişete radiyallahu 'anhê]

[14] (ve's-el men erselnâ min kablike min rusûlinâ) âyet-i celîlesi 'alê kavlin İsrâ gecesi Beyt-i Makdis'de nâzil olmuştur.

En‘am, Feth, Mu‘avvizeteyn Sûreleri de leylen nâzil olmuşlardır delîlleri ber vech-i âtîdir:

(Nezelet Sûretu’l-En‘âmi bi-Mekkiye leylen cümleten havlehâ seb‘ûne elfe melekîni yücârûne bi’t-tesbîh) [ehracehû et-Taberânî ‘an İbn-i Abbâs]

(lekad ünzilet ‘aleyye sûratün hiye ehabbü ileyye mimmâ tale‘at ‘aleyhi’ş-şemsu fe-karae “innâ fetahnâ leke fethan mübîn”) [ravêhü’l-Buhârî ‘an Ömer radiyallahu ‘anh]

(ünzilet ‘aleyye el-leylete âyâtun lem yûra mislühünne “kul e‘ûzü bi-rabbî’l-Felâk” ve “kul e‘ûzü bi-rabbî’n-nâs”) [ravêhü ‘Ukbe b. ‘Âmir]

[15] Sûre-i Meryem ve Mürselât dahî bu kabîldendir. Delîlleri *el-İtkân*’da mezkûrdur.

6. Asıl:

Kavl-i esahha göre Kur‘ân-ı Kerîm’in bütün âyât ve süveri hâlet-i yakazada vâki‘ olmuştur. Vâki‘an enbiyâ-ı ‘izâmın rüyaları da vahy-i ilâhî kabîlinden olup kat‘iyyetinde iştibâh olmadığına mebnî ba‘zı ‘ulemây-ı selef yalnız Sûre-i Kevser’in hâlet-i nevmde nüzûlüne zâhib olmuş ve müdde‘âsını *Sahîhu Müslim*’de vâki‘ rivâyet-i âtiye ile istidlâl etmiştir.

(Haddesenâ Ebû Bekr b. Ebî Şeybete kâle haddesenâ Ali b. Müshir ‘ani’l-Muhtâr ‘an Enes b. Mâlik kâle: Beynâ Rasûlillahi sallallâhu aleyhi ve sellem zête yevmin beyne ezhürinâ (fî’l-mescidi) iz ügfîye igfâeten sümme rafe‘a [16] ra’selhü mütebessimen fe-kulnâ lehû: mâ edhakeke yâ Rasûlallah kâle: Ünzilet ‘aleyye ânifen sûratün fe-karae “bismillâhirrahmânirrahîm (İnnâ e‘taynêke’l-Kevsera fe-salli li-Rabbike venhar inne şânieke hüve’l-cbter) sümme kâle: e-tedrûne me’l-Kevseru? Fe-kulnâ: Allahü ve Rasûlühü a‘lem kâle fe-innehü nehrun fî’l-cenneti ve‘adenîhi rabbî azze ve celle ‘aleyhi hayrun kesîrun hüve havdun teridü ‘aleyhi ümmetî yevme’l-kıyâmeti âniyetühü ‘adedü’n-nücûm fe-yehtelîcû’l-‘abdü minhüm fe-ekûlû rabbî innehü min ümmetî fe-yukâlû mâ tedrî mâ ehdesû ba‘deke)

Şerh-i Müslim’de İmâm Nevevî rahimehullah (ağfâ iğfâeten) terkîbini (nâme nevmeten) ile tefsîr ediyor. İmdî kavlin zâhirinden sûre-i mezkûrenin orada hâlet-i nevmde nüzûlü anlaşılıyor. Fakat eimme-i şâfi’îden İmâm Râfi’î rahimehullah bu istidlâli cerh ile diyor ki:

“Kur’ân’ın tamamen yakaza hâlinde nüzûlü kavı-i esadır. Sûre-i Kevser’in [17] menâm-ı mezkûrden biraz evvel nâzil olduğu hâlde esnây-ı nevmde hutûr etmesi veyâhût tebşîr buyrulan kevserin kendisine arz olunması üzerine lede’l-intibâh ashâbına tilâvet ve tefsîr buyurmuşlardır. Fakat ta’bîri mezkûrun Zât-ı Peygamberî’ye esnây-ı vahiyde i’tirâ eden hâlet-i teveccüh ve insilâha hamlolunması da câizdir”.

Celâleddin Suyûtî *el-İtkân*’da diyor ki:

“Râfi’î hazretlerinin sözü pek doğrudur. Hatta buna vukûfumdan evvel ben de öyle mülâhaza ederdim. Fakat bence te’vil-i âhîr râcihtir. Zîrâ (ünzilet ‘aleyye ânifen) kavı-i şerîfi daha evvel nüzûl vukû’una mülâyim düşmez. Belki hâlet-i mezkûrede nüzûlü iş’âr eder. İmdi zevâl-i ihsâsa delalet eden (iğfâe) hîn-i vahiyde ârız olan hâlet-i ma’lûma da isti’mâl edilmiş olup fi’l-hakîka [18] ol hazretin esnây-ı vahiyde dünyadan ahzolundukları yani huzûr-ı sa’âdetlerinde bulunanlardan bile kat’ı ta’alluk etmekde bulundukları sâbit ve ma’lûmdur.”

Tenbîh

Ba’zı âyât-ı Kur’ânî’nin Cenâb-ı Peygamber’in firâş-ı sa’âdetlerinde bulunduğu esnâda nüzûlü rivâyet olunmuş ve ezcümle Cenâb-ı Sıddîka hakkında (mâ nezele ‘alâyye el-vahyü fî firâşî imraetin ğayrihâ) hadîs-i şerîfi vârid olmuştur.

Fakat firâşın üzerinde bulunmak uykuda olmayı iktizâ etmez.

7. Asıl:

Kur’ân-ı Kerîm’in bir kısmı da (semâvî) tesmiye olunur bu tesmiyeye bâ’is onların semâda [19] veya beyne’s-semâi ve’l-arz fezâda nâzil olmalarıdır. *İtkân*’da naklolunduğu üzere müfessirînden (Hibetullâh) merhûm altı âyet-i kerîmenin bu kabîlden olmasını beyân ve iddi’a eylemiştir. Bunların birisi -bâlâda zikrolunduğu

üzere leyle-i mi'râcda nâzil olan (vesel men erselnâ min kablike) nazm-ı celîlidir. Üçü Sûre-i Sâffât'ın evâhîrindeki (ve-mâ minnâ illâ lehû makâmün ma'lûm) (ve-innâ le-nahnü's-sâffûn) (ve-innâ le-nahnü'l-müsebbihûn) âyât-ı kerîmeleridir. Şu âyetler mi'rac gecesinde Cenâb-ı Risâletmeâb Efendimiz'in semâvâtı seyr ve temâşâları 'akabinde semâda bulunan melâike-i kirâm lisânı üzere kendilerine vahy buyrulmuştur. Ma'nây-ı şerîfi [bizim her birimizin ibâdet ve hizmetine mu'ayyen bir makâm ve vazîfesi olup ona tecâvüz edemeyiz]

[20] İbn-i Cerîr rahimehullâhın rivâyet eylediği (mâ fi's-semâi mevdu' kademin illâ 'aleyhi melekün sâcidün ev kâimün ve-zêlike kavlü'l-melâiketi "ve-mâ minnâ illâ lehû makamün ma'lûmün ve-innâ le-nahnü's-sâffûn") hadîs-i şerîfi buna delâlet eder. Hadîs-i âharda dahî (fe-minhüm râkî'un lâ yükümü sulbühü ve-sâcidün lâ yerfa'u ra'sehû) vârid olmuştur. "Ve-'ale't-tahkîk bizler edây-ı itâ'atde enfimiz ve akdâmımız ile saf bağlayıcıyız ve 'ale'd-devâm ma'bûdumuzu mâ-lâ yelikden tenzîh ve takdîs eyleyicileriz" (le'alle'l-evvele işâratün ilâ deracâtihim fi't-tâ'ati ve-hêzê fi'l-Ma'ârif)/[Beyzâvî]. "el-müsebbihûn" Katâde rahimehullâhtan rivâyet edildiği üzere (el-müsallûn) ile tefsîr olunur. Abdullah bin Abbâs hazretlerinin (küllü tesbîhin fi'l-Kur'âni bi-ma'ne's-salâti) kavli bunu müeyyiddir. Nasıl ki müşârun ileyh [21] Sûretü'r-Rûm'da vâkî' (fe-sübhânallâhi hîne tümsüne ve hîne tüsbihüne ve-lehü'l-hamdü fi's-semâvâti ve'l-ardi ve-'aşıyyen ve hîne tüzhirüne) âyet-i kerîmesini bu vech ile tefsîr ederek şu âyetin câmi'-i salevât-i hamse olmasını beyân buyurmuştur.

[kâle İbn Abbâs radiyallâhu anhümâ "ceme'at hêzihi'l-âyetü mevâkîte's-salâti fe-sübhânallâhi hîne tümsüne el-mağribü ve'l-'ışâü ve-hîne tüsbihüne el-fecru ve-'aşıyyen el-'asru ve hîne tüzhirüne ez-zuhru"] (ravêhü İbn-i Cerîr et-Taberî)

Âyât-ı şerîfenin diğerk ikisi de sûre-i celîle-i Bakara'nın hâtimesi olan (êmene'r-rasûlü) ile (lâ-yükellifullâhü nefsen illâ vüs'ahâ) âyet-i kerîmeleridir. Şu iki âyetin leyle-i mi'râcda Rasûl-i Ekrem Efendi Hazretlerinin Sidretü'l-Müntehâ'ya vüsûlleri esnâsında vahyolunduğuna [22] *Sahîhu Müslim*'deki Abdullah İbn-i Mes'ûd radiyallâhu 'anh'dan mervî şu hadîs-i şerîf ile istidlâl olunur:

(lemmâ üsriye bi-rasûlillâhi üntühiye ilâ Sidreti'l-Muntehâ..... fe-u'tiye rasûlullâhi sallâllahu aleyhi ve selleme selâsen u'tiye es-salâvâtî'l-hamse ve u'tiye havâtîme Sûreti'l-Bakarati ve-ğufira li-men lâ yüşrikü min ümmetihî billâhi el-mükhimâtü).

Âyeteyn-i mezkûreteynin fazîleti hakkında (men karâe'l-âyeteyni min âhiri'l-Bakarati fî leyletin kefetâhu) hadîs-i şerîfî vârid olmuştur.

8. Asıl:

Kur'ân-ı Kerîm'den en evvel nâzil olan Sûretu'l-Alâk evâilîdir ki esteîzü billâh (ikra' bismi [23] rabbikellezî haleka haleka'l-insâne min 'alak..... mâ lem ya'lem) âyât-ı celîlesinden ibârettir.

[Kâle Sa'îd bin Mansûr fî *Sunenihî*: Haddesenâ Süfyânü 'an 'Amr b. Dînâr 'an 'Ubeyd b. 'Umeyr kâle "Câe Cibrîl ile'n-Nebîyyi sallâllahu aleyhi ve sellem fe-kâle lehû ikra' kâle ve-mâ ekrau fe-vallâhi mâ ene bi-kâriin fe-kâle ikra' bismi rabbikellezî haleka" fe-kâne yekûlü hüve evvelü mâ nezele mine'l-Kur'ân] İşte bu hadîs-i şerîfde sûre-i mezkûrenin nuzûlü hasebiyle evveliyeti tasrîh buyrulmuştur. Bunun daha ziyâde tafsîlini *Sahîhaynda* Hazreti Sıddîka radiyallâhu anhâdan mervî olan işbu hadîsten anlayabiliyoruz:

[Evvelü mâ bûdie bi-rasûlillâhi mine'l-vahyi er-ru'yâ es-sâlihâtü fî'n-nevmi fe-kâne lâ yerâ ru'yen illâ câet misle Felâki's-subhi [24] sümme hubbibe ileyhi'l-halêü ve-kâne yahlû bi-ğâri hirâin fe-yetehannesü fîhi "ve-hüve't-te'abbüdü" el-leyâliye zevâtî'l-'adedi ve-yetezevvedü li-zâlike sümme yerci'u ilâ Hadîcete fe-yetezevvedü li-mislihâ hattâ câehü'l-hakku ve-hüve fî ğâri hirâin fe-câehü'l-melekü fe-kâle ikra' kâle mâ ene bi-kâriin kâle fe-ehazenî fe-ğattanî hattâ beleğa minnî el-cehdü sümme erselenî fe-kâle ikra' fe-kultü mâ ene bi-kâriin sümme ehazenî fe-ğattanî es-sâniyete hatta beleğa minnî el-cehdü sümme erselenî fe-kâle ikra' fe-kultü mâ ene bi-kâriin fe-ehazenî fe-ğattanî es-sâlisete hattâ beleğa minnî el-cehdü sümme erselenî fe-kâle "ikra' bismi rabbikellezî haleka"]

[evvelü mâ bûdie bi-rasûlillâhi mine'l-vahyi er-ru'yâ es-sâlihâtu fî'n-nevm] Hazret-i Rasûl-i Ekreme vahy-i ilâhîden ilk evvel vukû' bulan kısım ru'yây-ı sâliha

ve sâdıkadan ibâret idi. [25] Kütüb-i siyerde beyân olunduğu üzere vahy-i ilâhînin bu kısmı mevlîd-i nebevî olan şehr-i rebîü'l-evvelden bi'l-ibtidâd tamam altı ay devâm ve imtidâd etmiştir. Ve bunu müte'âkib şehr-i ramazânın on yedinci gecesinde cebel-i hirâda bulundukları zamanda Cenâb-ı Cibrîl Kur'ân ile nâzil olup nübüvvet ihsân buyruldu.

Ru'yâ-yı sâliha; sâdika ma'nâsınadır. Nasıl ki bir rivâyette öyle vârid olmuştur. (Fî'n-nevm) kavli te'kîd maksadıyla 'ilâve olunmuştur. Çünkü ru'yâ lafzı lügaten hâl-i yekazada görmek ma'nâsına da isti'mâl olunabilir.

(fe-kâne lâ yerâ ru'yen illâ câet misle Felâki's-subhi)

İmdi kendileri o esnâda her ne ru'yâ görseler Felâk-i subh misâli vâzih ve zâhir olurdu. Hurşîd-i şehr-i risâletin [26] refte refte ziyâsı kâmil ve münteşer olmakda bulunmasına mebnî mebde-i nübüvetteki inkişâfât-ı aliyyeden sabâhu'l-hayr sa'âdet olmasına (misle Felâki's-subhi) kavliyle işârette büyük bir letâfet vardır.

[sümme hübbibe ileyhi'l-halâ'u ve-kâne yahlû bi-gâri hirâ fe-yetehannesü fihî'l-leyâlî zevâtî'l-'adedi ve-yetezevvedü li-zâlîke] müehharan kalb-i şerîflerine nâsdan uzlet ve inkitâ' ile halvet ve üns ma'allah mehabbet ve arzusu galebe eyledi. Cebel-i Hirâ'da vâki' ğâr-i şerîfde i'tikâf ve inzivâ eder ve bu maksad ile hâne-i sa'âdetlerinden tezevvüd ile mütevâliyen birkaç gece orada kalırlar idi.

(yetehannesü) yetehannefü ile tefsîr olunabilir. Nasıl ki *Siyer-i İbn Hişâm*'da böylece vâki' olmuştur.

[sâ ile fâ'nın yekdiğere tebeddülü kelâm-ı arabda çoktur. [27] Nasıl ki (ecdâs) kelimesi de (ecdâf)a mürâdif addolunup ve Sûre-i Yâsîn'de vâki' (fe-izâ hüm mine'l-ecdâsi ilâ rabbihim yensilûn) kavli-i şerîfde fâ ile ecdâf kıraat edenler bulunur.

Tehannüf; millet-i hanefiyye olan dîn-i İbrahim aleyhi's-selâma ittibâ' ma'nâsınadır.

(ve-hüve et-teabbüdü) ‘ibâresi nefis-i hadîsden olmayıp râvîlerden İmâm Zührî rahimehullâh tarafından tefsîr kasdıyla idrâc olunmuş ve (tehannüs)ün bu ma’nâda isti’mâli de kütüb-i lûgatde tasrîh olunmuştur.

(el-leyâlî zevâtî’l-‘aded) ekalli üç olmak üzere müte‘addid gece demektir ki bazen yedi ve daha ziyâde gecelerde i’tikâf-ı nebevî vukû‘ bulurdu.

[28] (sümme yerci‘u ilâ Hadîcete fe-yetezevvedü li-mislihâ) birkaç gece meks ve i’tikâf buyurduktan sonra hâne-i sa‘âdetlerine azîmetle Hadîce-i kübrâ radiyallâhu ‘anhâ ile mülâkât ve-ba‘dehû yine tezevvüd ile ğâr-i şerîfe ‘avdet ederlerdi.

Cenâb-ı risâletmeâb efendimize nübüvvet ihsânı takarrub eylediği sıralarda bu vechile uzlet ve halvet arzusu galebe etmek muvâfık-ı hikmet ve maslahattır. Zîrâ bu vâsita ile kalb-i mübâreklerinde safâ ve inşirâh artarak vahy-i ilâhîyi kabûlüne teheyü’ ve temekkün-i tâm hâsıl oldu.

(Hirâ) kitâb vezninde Mekke-i Mükerrreme’den (Minâ)ya ‘âzim olan kimsenin semt-i yesârında vâkı‘ bir cebel-i âlîdir ki oradan Ka‘be-i Mu‘azzama ve Mescid-i Harâm tamamiyle görünür. Binâen ‘aleyh cebel-i mezkûr’de vâkı‘ tûlu üç zirâ‘ ve arzı bir zirâ‘dan biraz ziyâde olan **[29]** bir mağarayı kendilerine ibadethâne ittihâz buyurur ve orada zikr ve fikr ve ara sıra Ka‘be-i mu‘azzamaya medd-i nazar ile takarrub-i ilallâh kaseder ve birçok akâid ve a’mâl-i bâtileye münhemik olan halâyıkdan tebâ‘ud sûretiyle şu maksadı takviye eylerdi. (hattâ câehü’l-hakku ve-hüve fî ğâri Hirâ) işte bâlâda denildiği vech üzere bu inzivâ ve i’tikâf müddetinin nihâyetleri olan şehir-i ramazân-ı şerîfin on yedisinde kendisine vahy-i ilâhî şeref vukû‘ buldu. Emîn-i vahy-i ilâhî olan Cenâb-ı Cibrîl geldi ve kendine görünerek nübüvvet ve risâlet tebşîrini arzeyledi. (fe-kâle lehû ikra’..... ilâ âhar) evvelen ism-i şerîfiyle bed’ ederek yâ Muhammed oku dedi. Rasûl-i Ekrem Efendimiz hazretleri **[30]** kırâat ile iştigâl etmiş değildi. Ne okuyacağımı bilmiyorum dedi bunun üzerine melek-i vahy kendisine takarrub ile mu‘ânaka eyledi ve derece-i nihâyede sıkdı (kucakladı) ba‘dehû bırakıp yine teklîf-i sâbıkda bulundu. Cevâb-ı sâbıkı alınca tekrar mu‘ânaka ve kendisine dammeyledi. Suâl ve cevâb bir daha

tekerrür eyleyerek def‘a-i sâlise olmak üzere yine mu‘ânaka icrâ edüb ‘akabinde Sûretü’l-‘Alak evveli olan (ikra’ bismi) kavî-i şerîfini kırâat buyurdu.

Üç defa vukû‘ bulan işbu mu‘ânaka-i şedîdenin

Birincisi: Cenâb-ı fahr-i risâlet efendimizin mülâhaza-i ağıâr ve teşettüt-i efkârdan tamamen ferâğatleri,

İkincisi: İstimâ‘-i vahy-i ilâhî husûsunda izdiyâd-i kâbiliyyetleri,

Üçüncüsü: Husûl-ü muânesetleri maksadiyle husûle gelmiştir.

[31] Ba‘dehu bu sûre-i mübârekenin bakıyyesi nâzil olmazdan evvel (Sûre-i Müddessir) nâzil olmağa başlamış. Nasıl ki *Sahîhayn*’de rivâyet olunduğu üzere Cabir b. Abdullah Ensârî radiyallâhü anhümâ buyurmuşdur ki (semi‘tü rasulallâhi sallallâhu ‘aleyhi ve selleme ve-hüve yühaddisü ‘an fetrati’l-vahyi fe-kâle fî hadîsihi beynemâ ene emşî iz semi‘tü savten mine’s-semâi fe-rafe‘tu besarî fe-ize’l-melekü’llezî câenî bi-Hirâe câlisin ‘alâ kürsiyyin beyne’s-semâi ve’l-ardi fe-ruîtü minhü fe-race‘tü fe-kultü zemmilûnî zemmilûnî fe-dessirûnî fe-enzelallâhü Teâlâ esteîzü billâh (yâ eyyuhâ’l-müddessiru kum fe-enzir ve-rabbeke fe-kebbir [32] ve-siyâbeke fe-tahhir ve’r-rucze fehcur” fe humiye’l-vahyü ve tetâbe‘a)

İmdî nübüvvet için evvel (İkra’) ve risâlet için evvel (Müddessir) nüzûl itmiş olur. Bunlardan sonra dahî bitemâmihâ Sûre-i Celîle-i Fâtiha nâzil olmuştur. Nasıl ki ricâl-i sikât olmak üzere Amr b. Şurahbîl’den mervî olan (hadîs-i mürsel) delâlet eder. [Şu hadîs *el-İtkân*’da mezkûrdur]

İmâm Vâhidî rahımehullâh Ali b. Huseyn hazretlerinden rivâyet ile diyor ki: Mekke-i Mükerreme’de en evvel nâzil olan İkra’ Sûresinin evâili ve en sonra nâzil olan (el-Mu‘minûn) yahud (Ankebût) Sûresidir. Medîne-i Münevvere’de en evvel [33] (veylün li’l-Mutaffifîn) ve en sonra sûre-i kâmile olmak üzere (Berâe) Sûresi nâzil olmuştur. “Sûre-i Tatfîf’den maksûd evâili olmak gerekdir, çünkü bakıyyesi Mekki’dir”

9. Asıl:

En sonra nâzil olan âyet Sûre-i Celîle-i Bakara'da vakı' (vettekû yevmen turce'ûne fihî ilallâh) âyet-i kerîmesidir. Şu âyet ile vahy-i ilâhî hitâm bulmuştur. Nasıl ki 'Abdullah b. 'Abbâs radiyallâhü anhümâ'dan turuk-ı 'adîde ile rivâyet olunmuş ve İbn Ebî Hâtim rahimehullâhın tahrîci üzere Sa'îd b. Cübeyr rahimehullâh'dan şu âyetin nüzûlünden [34] sonra sâhibü'r-risâle 'aleyhi's-selâm ve't-tahiyye efendimiz hazretlerinin dâr-ı dünyada yalnız dokuz gün kaldıklarını zikretmiştir.

[İbn Cerîr merhûm da diğer zevâtdan böylece naklediyor]

Şu âyetin mâ-kabli olan [yâ eyyühellezîne âmenû'ttekullâhe ve zerû mâ bekîye mine'r-ribâ] âyet-i celîlesi de (âhiru mâ nezele) cümlesinden olduğu Hazreti Ömer ile İbn 'Abbâs hazretlerinden sened-i sahîh ile mervîdir. Celâl Suyûtî'nin ifade eylediği gibi işbu rivâyetin beyninde tenâfî yoktur çünkü zâhir olduğu veçhile işbu âyetler mesâhif-i şerîfedeki tertîb üzere def'aten nâzil olmuşlardır.

Ba'zı rivâyât âhiri Sûre-i Nisâ olan (yesteftûneke kulillâhü yüftüküm fî'l- kelâleti) âyeti diğer rivâyet de âhiri (Tevbe) [35] olan (le-kad câeküm rasûlün min enfüsiküm) kavî-i şerîfi de âhiriyyet ile tavsîf edilmiş ise de şu âhiriyyet 'ale'l-ittlâk değildir. Belki âhir-i Nisâ mevâris taksîmine dâir olan âyât-ı celîlenin âhiri, (lekad câeküm) kavî-i şerîfi ile Medîne-i Münnevvere'de en sonra nüzûl eden sûrenin hâtimesidir. Nasıl ki bir hadîsi şerîfde sûre-i mezkûrede vücûduna mebnî (fe-in tâbû ve-ekâmü's-salâte ve êtevü'z-zekâte) âyeti de âhiriyyet ile yâd buyrulmuştur.

Sahîhu Müslim'de Sûre-i Nasr'ın bi-hasebi'n-nüzûl âhir-i suver olduğu Abdullah b. Abbâs hazretlerinden rivâyet olunuyor ki bundan sonra sûre-i kâmile nâzil olmadığı şu rivâyette de anlaşılıyor.

[36] Abdullah İbn Ömer radiyallâhü anhümâ'dan rivâyet olunuyor ki Sûre-i Celîle-i (Nasr) Haccetu'l-Vedâ' senesi eyyâm-ı teşrîkde nâzil oldu. Ve hazreti Rasûl-i Ekrem sallallahu aleyhi ve sellem efendimiz ondan kurb-i irtihâl ma'nâsı istinbât ile ashâb ve ümmetine vedâ'ı mutazammın uzun hutbeler kıraat buyurdu. Tirmizî ve Hâkim rahimehumallâh Sûre-i Mâide'nin âhiriyyetini Cenâb-ı Sıddîka

radıyallâhü anhâ ve ‘an ebîhâdan rivâyet ediyorlar. Fakat şu âhiriyyet muhkemiyyet ve gayr-i mensûhiyyet ma‘nâsınadır.

Nasıl ki müşârun ileyhimânın rivâyet eyledikleri hadîsin âhirinde vâkı‘ tefrî‘ buna delâlet eder. Hadîs-i mezkûr şudur:

(Âhiru sûretin nezelet “el-Mâidetü” fe-mâ vecedtümin fihâ [37] min helâlin festehillûhü ve-mâ vecedtümin fihâ min harâmin fe-harrimûhü)

Kezâlik Sûre-i Nisâ’da vâkı‘ (ve-men yaktül mü’minen müteammiden fe-cezâühü cehennemü hâliden fihâ) nazm-ı celîli hakkında *Sahîhu’l-Buhârî*’de İbn Abbas hazretlerinin (hiye âhiru mâ nezele ve-mâ nesehahâ şey’ün) buyurdıkları rivâyet olunmuştur.

BÂB-I SÂNÎ

Esbâb-ı nüzûl-i Kur’ân mebâhisine dâirdir.

Kur’ân-ı Kerîm’in bir kısmı doğrudan doğruya bir kısmı da suâl veya vâkı‘a üzerine nâzil olmuştur. Zikr olunan suâl [38] veya vâkı‘aya (esbâb-ı nüzûl) deniyor.

Esbâb-ı nüzûl-i Kur’ân hakkında müstakil kitaplar olup en evvel (İbnü’l-Medenî) ve en sonra cümle-i câmi‘ ve gâyet nâfi‘ olmak üzere Celâlüddîn Süyûtî telif etmiştir.

[Celâl merhûmun eser-i mezkûru “*Lübâbü’n-Nukûl fî Esbâbi’n-Nüzûl*” ismiyle mevsûm ve matbû’dur]

10. Asıl

Bir sûre veya âyetin sebep-i nüzûlüne ıttılâ‘ ile fevâid-i kesîra hâsıl olur ki en mühimi fehmi meâni-i Kur’ân’dır. Vâhıdî diyorlar ki: Sebeb-i nüzûle vukûf hâsıl olmadıkça Kur’ân-ı Kerîm’in tefsîri doğru [39] olmaz. Çünkü bazen medlûl-i kelâmın ‘umûm ve şümûlü bazen de bir kayd ve ta‘bîrin vücûdu hilâf-ı maksûdu ihâm eder. Buna dâir birkaç misâl îrâd edelim:

1- (fe-eynemâ tüvellû fe-semme vechullâh) nazm-ı şerîfinin medlûl-u zâhirine nazar olundukda musallî hakkında istikbâl-i kible şartı mu'teber olmamak tevehhüm edilebilir.

Amma sebab-i nüzûle ıttıla' olundukda âyet-i mezkûrenin hükmü ba'de'l-edâ hatası mütebeyyin olan müteharrînin yahud hîni seferde dâbbe üzerinde müteneffilin namazı hakkında olduğu bilinir zîrâ işbu âyet-i celîlenin sebab-i nüzûlüne dâir iki rivâyet vardır.

(İleride beyân olunacağı üzere rivâyet-i sâlise dahi vardır.)

2. (leyse 'alellezîne âmenû ve amilû's-sâlihâti [40] cünâhün fî-mâ ta'imû) âyet-i kerîmesinin zâhirine binâen hükm edilecek olsa hıll-i hamra kâil olmak imkânı bulunur. Fakat icmâ-ı müfessirîn ile ma'lûmdur ki şu âyet-i celîle mâ kabli olan (inneme'l-hamru ve'l-meysiru) nazm-ı celîli nâzil olub da hurmet-i hamr kat'ıyyen i'lân buyrulduğu sırada ashâb-ı kirâmdan bir cemâ'atin [hamr içen ihvânımızdan olan veya şehîd olanların hali ne olacak] diye iştibâha düşmeleri üzerine nâzil olmuştur.

3. (lâ tahsebennellezîne yefrahûne bi-mâ etev ve-yühıbbûne en-yuhmedû bi-mâ lem yef'alû fe-lâ tahsebennehüm bi-mefâzetin mine'l-azâb) âyet-i kerîmesinin zâhir müfâdına nazaran herkese şümûlü olacağı zan olunur. Zîrâ her insân işlediği bazı işlerle ferh eder ve işlemediği [41] hayırla senâ olunmayı sever. Bu hâle nazaran hiçbir ferdin azabdan halâs bulmaması lâzım gelir.

Bu işkâl İbn Abbâs hazretlerine arz olundukda sebab-i nüzûlü beyânı ile def' ve izâle eyledi. Buyurdu ki (Hazret-i Resûl-i Ekrem efendimizin ulemây-ı ehl-i kitâba bir şey suâl buyurmaları üzerine onlar onu ketm ile gayr-i şey'e cevâb verdiler. Ma'a hâzâ maksûdu ityân etmişler gibi görünerek ve beyân-ı hakikat etmedikleri halde ona mukâbil mazhar-ı senây-ı peygamberî olmak istediler idi. Âyet-i mezkûre işte bunlar hakkında nâzil olup melanet-i vâkı'alarının mûcib-i 'azâb olduğunu i'lân eyledi.

4. (inne's-safâ ve'l-mervete min şeâirillâh [42] fe-men hâcce'l-beyte evi'temera fe-lâ cünâha 'aleyhi en-yettavvefe bihimâ) âyet-i celîlesinde Safâ ile

Merve arasında sa'y etmenin kerâhetten hâli olduğu anlaşılıyor. Bu ise sa'y-i mezkûrun 'adem-i vücûbunu îhâm eder. Fakat sebep-i nüzûl nazar-ı i'tibâra alındıkda şu ifadenin hikmeti müstebân olur. Nasıl ki Cenâb-ı Sıddîka câhiliyyet devrinde Safa ile Merve üzerine (İsâf) ve (Nâile) nâm sanemlerin ikâme edilmiş olmasına mebnî ashâb-ı kirâmın sa'y-i mezkûrden müctenib olmaları bâis-i nüzûl-i âyet olduğunu zikr ile 'adem-i vücûba kâil olan hemşîre zâdesi (Urve b. Zübeyir)in kelâmını red eylemiştir.

El-hâsıl bu tevehhuşu izâle içün evvelâ (fe-lâ cünêha aleyhi en yettavvefe bi-himâ) nazm-ı celîli ile sa'y-i mezkûrde ism bulunmadığı [43] ba'dehû sünnet ile onun da menâsik-i hacdan ma'dûd olduğu beyân olunmuştur.

11. Asıl

Sebeb-i nüzûlün hâss olması âyetde 'umûmun i'tibârına mâni' olmaz. Ya'ni bir hâdiseden dolayı bir veya birkaç kimse hakkında nâzil olan Kur'ân 'umûm ve itlâkı hâvî olduğu takdirde hâdise-i mezkûreye müşârik olan eşhâs-ı sâireye de şâmil olur. Bu şumûlü isbât içün delîl-i âhara lüzûm kalmaz.

[Zemahşerî rahimehullâh *Keşşâf*'da Sûretü'l-Hümeze tefsîrinde diyor ki: Sebeb-i nüzûl hâs olmakla beraber va'îdin 'âmm olması câizdir. Ona (zikrolunan fi'l-i menhîye) mübâşir olan sâir kimselere de tenâvül etmek içün [44] hem de bu sûretde ta'rîz mecrâsında cerayân bulunur ki makâm-ı zecrde bu daha müessirdir.]

Şu asla binâen ashâb ve tâbiîn hazerâtı beyinde esbâb-ı hâssaya mebnî nüzûl eden âyât-ı kerîmenin 'umûmiyle vekâyi'ı mümâseleye ihticâc emr-i şâi' idi. Onlardan hiç biri demezdi ki şu âyet falan kimse hakkında nâzil olmuştur. Gayrısına tenâvül içün başka delîl ister.

İbn Cerîr merhûm tâbiîn arasında cerayân eden şu muhâvereyi de nakletmiştir:

Muhammed b. Ka'b rahimehullâhın meclisinde bir zât kütüb-i sâlifinin birinde (inne lillâhi 'ibâden elsinetühüm ehlâ mine'l-aseli ve kulûbühüm emerru mine's-sabiri) meâlinde bir fıkra gördüm demiş müşârun ileyhde: (ve-mine'n-nâsi

men yu‘cibûke kavlühû fi‘l-hayâti‘d-dünyâ ve-yüşhidullahe [45] alâ mâ fi kalbihî) nazm-ı celîli bu ma‘nâyı ifade etmiyor mu buyurmuş. Ba‘dehû o zâtın âyet-i mezkûre kimin hakkında nâzil olduğu ma‘lûmdur demesi üzerine İbn Ka‘b rahimehullah “Bir şahıs hakkında nâzil olan âyet onun emsâline de âmm ve şâmil olur” diye mukâbele etmiştir.

[Kavl-i meşhûra göre (Ahnes b. Şürayk) nâm şahıs hakkında nâzil olmuştur ki Rasûl-i Ekreme mülâkî oldukda “sizi pek severim Allâh gönlüme şâhittir” diye yalandan izhâr-ı mehabbet edermiş]

Tenbîh 1:

İbn ‘Abbâs hazretlerinin (lâ tahsebennellezîne yefrahûne) âyet-i kerîmesini tefsîre dâir sâlifü‘z-zikr kelâmları bâis-i nüzûl olan ehl-i kitâb ‘ulemâsını tahsîs [46] icâb etmez. Çünkü müşârun ileyhın maksadı âyet-i mezkûrede ıtlâktan mütebâdir ma‘nâ değil belki eşhâs-ı mezkûrenin Cenâb-ı Rasûl-i Ekreme karşı irtikâb eyledikleri mu‘âmele-yi mültefitkârâne murâd olunmasını ifâdedir. Bu ise onlar gibi ketm-i hakikat ve tervîc-i ebâtîle yeltenen sâir kesânın dahî dâhil-i mefhûm-ı âyet olmalarına münâfî olmaz.

Tenbîh 2:

Asl-ı mezkûr ‘umûm ve ıtlâkî hâvî olan âyât-ı celîleye tahsîs olundu. Bir şahıs hakkında nâzil olan âyet-i kerîmenin ‘umûma dâll sîgası olmayınca nâzil olduğu şahsa hâss kalır. Nasıl ki (ve-seyücennebûhe‘l-etkâ ellezî yû‘tî mâlehû yetezekkâ) nazm-ı celîli şânında nâzil olduğu Cenâb-ı Sıddîk-ı Ekbere muhtas olub ğayrısına mütenâvil değildir. [47] (el-etkâ) kelimesindeki harf-i ta‘rîf edât-i ‘umûm kılanamaz zîrâ lafz-ı müfrede dâhil olan lâmin ‘umûm ve istiğrâk ifade etmesi ‘ahd-i hâricî karînesi bulunmasına mütevakkıftır. Husûsen (etkâ) kelimesi ism-i tafdîl olmakla medlûlü olan zâtın sıfat-ı takvâda herkesin fevkinde bulunmasını iktizâ eder. İmdi nass-ı mezkûrun delâlet-i kat‘iyesine mebnî Cenâb-ı Sıddîk sıfat-ı mezkûrenin mertebe-i ‘ulyâsını ihrâz ile mümtâz ve ‘adîmü’n-nazîr olur. İşte buna binâen İmâm Fahr-i Râzî şu âyete (inne ekrameküm ‘ındallâhi etkâküm) âyetini damm ile hazret-i müşârun ileyhın efdal-i ümmet olmasını istintâc etmiştir.

12. Asıl:

Esbâb-ı nüzûl-i Kur'ân yalnız esnâ-yı vahiyde huzûr ile ona kesb-i vukûf edebilen [48] ashâb-ı kirâmdan semâ' ve rivâyet sûretiyle ma'lûm olub re'y ve istinbâtın bunda dahli yoktur. Hatta bazen kırâatin 'adem-i kat'iyetine mebnî sahâbî dahi cezm edemiyerek [zannıma göre şu âyet falân zât hakkında nâzil olmuştur] der.

Tenbih 1:

Sebeb-i nüzûl hakkında mervî olan kavlı-i sahâbî bazen beyân-ı sebebde nass olur. Meselâ Tirmizî rahîmehullâhın 'Amir b. Rabî'a radiyallâhü 'anhden rivâyet eylediği (künnâ fî seferin fî leyletin muzlimetin fe-lem nedri eyne'l-kıbletü fe-sallâ küllü racûlin minnâ alâ hayâlihî fe-lemmâ asbahnâ zükira zâlike li-rasûlillahi sallallâhü 'aleyhi ve selleme fe-nezelet "ve-lillâhi'l-meşriku ve'l-mağribü fe-eynemâ tüvellû fe-semme vechullâh") hadîsi bu kabîldendir. Bazı rivâyât sebeb-i nüzûlde nass olmayub [49] tefsîre de muhtemil olur. Meselâ (nezelet hâzihi'l-âyetü fî kezâ) denildikde âyet-i mezkûre şu hükmü beyâna dâir nâzil olmuştur ma'nâsına da sarf olunabiliyor ki bu sûretle sahâbî mâ veka'ayı nakletmeyi kasd etmeyub belki bir hükme istidlâl etmiş olur.

Nev'-i Evvel; bi'l-ittifâk hadîs-i müsned olup sahîhu'l-isnâd oldukda vâcibü'l-ittibâ'dır.

[Tâbi'inden mervî olan beyân-ı sarîh dahî merfû'dur. Sahabî terk olunmakla mürsel addolunur. Binâen 'aleyh eğer mürsel-i diğerle te'yîd olunur yâhûd tâbi'in mezkûr sahabeden ahz ile müştehir eimme-i tefsîrden bulunursa şâyân-ı kabûl görünüyor [50] Mücâhit ve 'Îkrime ve Sa'îd b. Cübeyr gibi]

Nev'-i Sâni; ise müsned kabîlinden olmayan tefsîr mecrâsında cârî olmak ercahtır.

Tenbih 2:

Bir kıssanın sebeb-i nüzûl addolunması onun vukû'unu müte'âkib âyet veya sûrenin nâzil olması sûretindedir. İmdi (Ebrehe) ordusunun fillerle diyâr-ı

Yemen'den Ka'be'yi yıkmağa gelmesi Sûre-i Fil'in sebep-i nüzûlü addolunmak sahîh olmaz.

Vâhidî merhûm sûre-i mezkûre tefsîrinde (sebebühâ kıssatü kudûmî'l-Habeşeti bi'l-fîl) diyerek kıssa-i mezkûreyi sebep-i nüzûl göstermesi muvâfık-ı usûl değildir. Çünkü kıssa-i mezkûrenin Kur'ân'ı Kerîm'de beyân buyrulan (Âd ve Semûd) kıssasıyla binâ-yı [51] Ka'be keyfiyetinden farkı olmayub onların emsâl ve nezâirinde dâhildir. Bu gibi vakâi' esbâb-ı nüzûle idhâl olunmaz. Müşârun ileyhın (ve't-tehazallâhü İbrâhîme halîlen) âyet-i celîlesi tefsîrinde zikreylediği ittihâz-ı halîl sebebi de esbâb-ı nüzûlden sayılmaz.

13. Asıl:

Erbâb-ı tefsîr ba'zen âyet-i vâhidenin nüzûlü hakkında birkaç hadîs rivâyet ederler. Fakat vücûh-i âtiye ile bunların biri bi't-tercîh sebep-i nüzûl addolunur.

(1) Birisi (nezelet hêzihî'l-âyetü fî kezâ) ünvanıyla ta'bîr edip diğeri onun hilâfî olan sebep-i nüzûlü tasrîh ederse sâni tercîh olunur. Çünkü evvelden maksûd istinbât olmak ihtimâli bulunur.

[52] (2) İkisi de 'unvân-ı mezkûr ile beyân etdikleri hâlde birinde 'ilâve bulunursa diğeri tercîh olunur. Çünkü evvelin tefsîr ve istinbât kabîlinden olduğu o 'ilâveden anlaşılır.

(3) İkisi de sebep-i nüzûlü sarîhan beyân etdikleri sûretde isnâdı sahîh olan tercîh olunur. Meselâ (fe-eynemâ tüvellû fe-semme vechullâh) âyet-i celîlesi hakkında İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim 'Ali b. Ebî Talha tarîkiyle İbn 'Abbâs radiyallâhü anhümâ hazretlerinden rivâyet ediyorlar ki hazret-i Rasûl-i Ekrem Medîne-i Münevvere'yi teşrîflerinde bir buçuk seneye garîb müddet içinde Beyt-i Makdis'e istikbâl ile me'mûr olmalarına mebnî kavm-i Yehûd iftihâr [53] ediyorlardı. Fakat kendileri kible-i İbrahîmi dahâ ziyâde sever ve dâimâ o cihete tahvîl-i kible buyrulmasını arzu ederdi. Vaktâki (fe-velli vecheke şatra'l-mescidi'l-Harâm) nazm-ı celîli nâzil olarak maksûd-u âlîleri husûl buldu. Kavm-i merkûm (mâ vellâhüm an kibletihimülletî kânû 'aleyhâ) diyerek ta'rîze başladılar bunun

üzerine Cenâb-ı Hak (seyekûlü's-süfehâu) ile (fe-eynemâ tüvellû) âyetlerini inzâl buyurdu.

İmdi sahîhü'l-isnâd olan işbu beyân-ı sarîhin hilâfına olarak Hâkim Nîsâbü'rî'nin 'Abdullah b. 'Ömer radiyallâhü anhümâ'dan (nezelet hêzihi'l-âyetü fî salâti't-tetavvu'ı haysümâ teveccehet bike râhiletük) diye rivâyet eylediği hadîs istinbâta mahmûldur. [54] Tirmizî'nin 'Âmir b. Rebî'a'dan rivâyet eylediği sâlifü'z-zikr hadîs za'îfü'l-isnâd olmakla şâyân-ı i'timâd görülmez.

(4) Yekdiğere muğâyir sebep-i nüzûl beyânında sarîh olan rivâyâtın her biri sahîhu'l-isnâd oldukda içlerinden birisi isnâd-ı esahh olmak ve râvîsi vukû'-u kıssada hâzır bulunmak gibi vucûh-i tercîhin biriyle tercîh olunur. Misâli (ve-yes'elûneke 'ani'r-rûh kuli'r-rûhu min emri rabbî) âyet-i celîlesinin nüzûlü hakkında İmâm Buhârî rahimehullâhın *Câmi'-i Sahîh* 'lerinde rivâyet buyurduğu üzere 'Abdullah b. Mes'ûd radiyallâhü 'anh demiş ki "Bir gün Rasûl-i Ekrem efendimiz hazretleri ile Medîne-i Münevvere'de bir mahalle giderken bir cemâ'at-i Yehûda tesâdüf etdik. Mezbûrlar, Cenâb-ı Risâletpenâh'a hakikat-i rûhu sordular. Ol [55] hazret bir lahza tevakkufdan sonra mübârek başını semâya doğru ref' eyledi. Ben bildim ki vahy-i ilâhî nâzil oldu. İmdi vahiy tamâm oldukda (kuli'r-rûhu min emri rabbî ve-mâ ûtîtüm mine'l-ılmî illâ kalîlen) âyet-i celîlesini tilâvet buyurdu.

İmâm Tirmizî rahimehullâh da isnâd-ı sahîh ile İbn 'Abbâs hazretlerinden şu vecihle rivâyet ediyor:

"Vaktâki Kureyşîler Medîne-i Münevvere'ye âdem göndererek da'vâ-yı nübüvvete kıyâm iden zâta sorulacak bir suâl ta'lîm edin diye 'ulemâ-yı Yahûda mürâca'at etdiler. Onlar da hakikat-i rûhu sorun diye haber gönderdiler. Bu suâlin arzı üzerine âyet-i mezkûre nâzil oldu.

İmdi şu rivâyete nazaran zikrolunan âyet-i celîlenin [56] Mekkî olması lâzım gelir. Fakat Medenî olmasını iktizâ eden rivâyet-i ûlâ -bâlâda mezkûr- iki vecihle tercîh olunur. Çünkü İmâm Buhârî'nin isnâdı esahh ve akvâ olduğu gibi hadîs-i mezkûrde İbn Mes'ûd hazretlerinin hâzır-ı kıssa oldukları da tasrîh olunmuştur.

14. Asıl:

Esânîd-i sahîha ile yekdiğere tebâ‘udu ma‘lûm olmayan iki veya daha ziyâde sebeb zikr ve rivâyet olunduğu hâlde onların her biri sebeb-i nüzûl addolunur. Yani esbâb-ı mezkûrenin ictimâ‘ı ‘akabinde âyet-i celîle nâzil olmuştur denir. Çünkü bir şeyin birkaç sebebi olması câizdir. Ama tebâ‘udleri ma‘lûm ve kat‘î olan [57] esbâb rivâyet olunduğu takdirde şu tevcîh ve i‘tibâr cârî olmayacağından ol vakit tekerrür-ü nüzûle yani mezkûr âyet veya sûrenin birkaç defa nâzil olmasına zehâb ile te‘addüd-i esbâb tashîh olunur. Meselâ:

(mâ kâne li’n-nebiyyi ve’llezîne âmenû en yestağfirû li’l-müşrikîne velev kânû ulî kurbê) âyet-i celîlesi şeyhayn hazerâtının tahrîcleri vechiyle Hazret-i Rasûl-i Ekrem efendimizin ‘ammı Ebû Tâlib hakkında devâm-ı istiğfâra âzim olması, İmâm Tirmizî rahimehullâhın sened-i hasen ile İmâm ‘Ali kerremallâhü vechehû hazretlerinden rivâyet eylediği üzere ensâr-ı kirâmdan bir zâtın şirk üzere vefât eden ebeveyni haklarında istiğfârdan men‘ olundukda bunun cevâzına Cenâb-ı İbrâhîm ‘aleyhisselâmın [58] pederi hakkındaki istiğfârını sened ittihâz etmesi üzerine mâ ba‘di ile berâber nâzil olmuştur.

[Âyet-i mezkûrenin mâ ba‘di (ve-mâ kâne’s-tiğfâru İbrahîme li-ebîhi illâ ‘an mev‘ıdetin ve‘adehâ iyyâh) âyet-i celîlesidir]. İşte şu iki hadîs beyni âyet-i mezkûrenin tekerrür-i nüzûlünü iltizâm ile cem‘ olunabilir. Çünkü zikrolunan sebeblerin tebâ‘udü âşikârdır.

--{Tenbîhât}--

“1”: Celâlüddîn Süyûtî merhûm asl-ı mezkûru evvelâ şu âyet ile temsîl etmiştir fakat tekerrür-i nüzûl –cevâzına mütekaddimîn ve müteahhirînden bir cemâ‘at zâhib olmuşlarsa da- esâsen be‘îd ve hilâf-ı zâhirdir. [59] Binâen‘aleyh rivâyât-ı mütehâlife beynini tarîk-i âhar ile cem‘ ve tevfiğ kâbil olduğu sûrette tecvîz olunmayacağı gibi içlerinden birisini tercîh mümkün olduğu takdirde dahî iltizâm olunamaz. Şu âyet hakkındaki hadîs-i Tirmizî ise hasen olmakla mertebe-i sıhhati hâiz bulunan rivâyet-i Buhârî’nin ona tercîhi mümkündür. Belki asl-ı sâbıkda zikrolunduğu üzere (ve-yes’elûneke ‘ani’r-rûh) âyet-i kerîmesi hakkında

mervî olan hadîs-i Buhârî'nin İmâm Tirmizî tarafından sıhhatine hükmolunan hadîse tercih olunmasına nazaran şu makamda tercîh-i mezkûra gidilmek dahâ münâsib olacağı şübhesizdir.

“2”: *el-İtkân*'da misâl-i dîğer olmak üzere Sûre-i Nahl'in hâtimesi îrâd olunmuştur. Bu misâlin sahîh olması ihtimâli vardır. Çünkü (ve-in âkabtüm fe-âkıbû [60] bi-misli mâ ûkıbtüm bih ve-lein sabertüm le-hüve hayrun li's-sâbirîn) nazm-ı celîli ile mâ ba'dinden 'ibâret olan hâtîme-i mezkûra İmâm Bezzâr ve Beyhakî rahimehumallâhın Ebî Hureyre radiyallâhü 'anhden rivâyetlerine göre Hazret-i Hamza'nın Gazve-i Uhud'da vukû'-ı şehâdetleriyle ba'zı a'zâ-yı şerîfesinin kat' edilmiş olmasına mebnî Rasûl-i Ekrem Efendimizin lede'z-zafer ona bedel yetmiş kâfiri 'ukûbetle katletmeyi nezir buyurmaları üzerine der 'akab, Tirmizî ve Hâkim'in Hazret-i Übey b. Ka'b'dan tahrîcleri üzere ensâr-ı kirâmın böyle bir nezirleri vukû'una mebnî Feth-i Mekke günü müşriklere zaferyâb olmaları 'akabinde nâzil olmuştur. Hâlbuki Gazve-i Uhud ile Feth-i Mekke arasında beş altı senelik müddet-i fâsıla vardır. [61] İmdi şu rivâyetler eğer bir derecede iseler tercîhe imkân olmayacağından âyet-i mezkûrenin tekerrür-i nüzûlüne kâil olmak lâzım gelir. İbn Hassâr rahimehullâh da şu vecihle def'-i te'âruzu tasvîb ederek diyor:

“Âyât-ı mezkûre hâtimesi oldukları Sûre-i Nahl ile beraber evvelâ kable'l-hicret Mekke-i Mükەرreme'de nâzil oldu. [Çünkü sûre-i mezkûre bi'l-ittifâk Mekkî'dir] ba'dehû berâ-i tezkîr bir def'a vak'a-i uhud 'akabinde, diğêr def'a da Feth-i Mekke gününde nüzûl etmiştir.”

İbn Kesîr rahimehullâh rivâyât-ı sâlifenin asl-ı zamire ittihâdına binâ ile âyet-i rûhun tekerrür-i nüzûlüne kâil olarak [62] hem Mekkî ve hem Medenî olmasına zâhib olmuştur.

(3) Mûteâriz görünen kıssateynin birinde ba'zen (fe-telâ) yâhûd (fe-karae) ta'biri bulunduğu hâlde râvî galat edûb onun yerine (fe-nezele) terkîbini vaz' etmekle kıssa-i mezkûra sebeb-i nüzûl zann olunur. Misâli:

İmâm Tirmizî isnâd-ı sahîh ile ‘Abdullah b. ‘Abbâs hazretlerinden rivâyet ediyor: “Ulemâ-yı Yahûd’dan biri huzûr-u Hazret-i Penâhî’ye gelerek dedi ki: “ Yâ Ebâ’l-Kâsım ol zamân hakkında ne buyurursunuz ki Cenâb-ı Bârî semâvâtı bir parmağına ve arz ve mâ’ ve cibâl ve sâir halâikı da diğer parmakları üzerine alacaktır.” Bunun üzerine Cenâb-ı [63] Hak (ve-mâ kaderûllâhe hakka kadrihî ve’l-arzu cemîan kabzatühû yevme’l-kıyâmeti ve’s-semâvâtü matviyyâtün bi-yemînihî sübhânehû ve teâlâ ammâ yüşrikûn) âyet-i kerîmesini inzâl buyurdu.”¹

Hâlbuki *Câmi’-i Sahîhu’l-Buhârî*’de işbu kıssa beyânında [fe-telâ Rasûlullâhi sallâllahu ‘aleyhi ve selleme] vârid olmuştur.

Savâb olan da budur. Çünkü (Sûretü’z-Zümer) de vâkı‘ şu âyet bi’l-ittifâk Mekkî’dir.

[64] Misâl-i diğer: İmâm Buhârî rahîmehullâh Enes b. Mâlik radiyallâhü ‘anhdan rivâyet ediyor: [Hazret-i Rasûl-i Ekrem efendimiz Medîne’yi teşrîflerini ‘Abdullah b. Selâm istihbâr edince huzûr-ı mübâreklerine gelerek üç şey sordu. Ve bu suâllerin cevâbını yalnız peygamberler bilir dedi. Hazret-i Rasûl-i Ekrem Efendimiz “demincek bunları Cebrâîl ihbâr etmişti” diye beyân-ı hakikat-i şurû’ buyurması üzerine İbn Selâm “melâike içinde Cebrâîl Kavm-i Yehûd’un adüvvüsüdür” dedi. Bunun üzerine Hazret-i Risâletpenâh ((men kâne adüvven li-Cibrîle fe-innehû nezzelehû alâ kalbike bi-iznillâh)) âyet-i celîlesini kırâat buyurdu] *Sahîhu’l-Buhârî* şerhi (*Fethu’l-Bârî*) de İbn Hacer ‘Askalânî [65] diyor ki:

“Metinde mezkûr ((fe-karae hêzihî’l-âyete)) ta’bîrinden zâhir oluyor ki Hazret-i Resûl Kavm-i Yehûd’u red‘ siyâkında âyet-i mezkûreyi tilâvet buyurmuşlardır. Bundan âyet-i mezkûrenin o sırada nâzil olduğu zannolunmasın. Çünkü bu zann doğru olmaz. Şu âyet-i celîlenin bâis-i nüzûlü olmak üzere bunun gayrı bir kıssa rivâyet olunmuştur ki nüzûl-i âyet hakkında tasrîh olunan işbu rivâyetin senedi dahî sahîhdir”¹

¹ Lafz-ı Buhârî şöyledir: [[fe-dahike’n-nebiyyu sallâllahu aleyhi ve selleme hattâ bedet nevâcizuhû tasdîkan li-kavli’l-habri sümme karae “ve-mâ kaderûllâhe hakka kadrihî”]].

¹ Tefsîr-i Beyzâvî’de zikrolunduğu veçhile nüzûlü hakkında iki rivâyet vardır. Biri Abdullah b. Sûriyâ nâmyahudinin huzûr-ı hazret-i risâletpenâhî de Cibrîl-i Emîn hakkında beyân-ı adâvet etmesi. Diğer

[66] (4) Bazen de bir sebep hakkında birkaç âyet nâzil olur bunun emsile-i kesîresi vardır. Ezcümle ümmühât-ı mü'minînden Ümmü Seleme radiyallâhü 'anhâ "Yâ Rasûlallâh tebşîr makâmında Cenâb-ı Hâk ricâli zikrediyor. Nisâyı yâd etmiyor." Demesi üzerine şu iki âyet-i celîlenin nâzil olduğunu Hâkim ve gayrısı rivâyet ediyor:

Birinci âyet: ((fe'stecâbe lehüm rabbühüm ennî lâ üzî'u 'amele 'âmilin minküm min zekerin ev ünsâ))

İkinci âyet: ((inne'l-müslimîne ve'l-müslimâti ve'l-mü'minîne ve'l-mü'minât))

Âyet-i ûlâ Sûre-i Âl-i 'İmrân âhirinde ve sâniye Sûre-i Ahzâb'dadır.

Temme.

4.2. FUSÛLÜ'T-TEYSÎR FÎ USÛLİ'T-Tefsîr'İN ORİJİNAL METNİ

Tezin son kısmında *Fusûlü't-Teysîr fî Usûli't-Tefsîr*'in Osmanlıca metnine yer verilecektir. Böylece esere yapılan müracaatlarda gerekli görüldüğü durumlarda orijinal nüshaya kolaylıkla ulaşılacaktır.

hazret-i Ömer'in görüştüğü ulemây-ı yahûdun melek-i müşârun ileyhe adâvetlerinin esbâbını beyân sırasında birtakım vakâi' zikr itmeleridir.

۱۲۰

کتب ملکیہ شاہانہ نجی مصنفہ مخصوص

اصول فقہیہ

دفتر

معلمی :

مکتبہ ملکیت دارالفنون شاہانہ

علامہ ولفسیر و حید

معلمی

فصلتہ مناسبتی سماعیل حقی قذری

حضرتی

۱۲۱۶
۱۲۱۶

Süleymaniye Kütüphanesi

Kitap

Terâmmâ

Kitap No: 447

Sınıflama No: 1

احادیث قدسیه ؛ معجزات الهی و قدرت و زنده کننده صحیفه

وارد و اولاده (اناخذ ظن محمدی بی) حدیث شریفی کی

کنند و دیگر شخصیه نازل اولاده نورانی ، زبور و انجیل و غیره

خارج اولوه . معجز اولاده مقدس و حق الیقین سوره اول اول

مقدس باشد او ای آیت کریمه عبارت .

بوده اقل اولاده معجز و کلام . تلاوت حکم شرعی تعلیم یافته

تفسیری بنسب و تلاوت اولاده آیات اخراج ایست .

سوره ؛ خوانده اسم خاص اولاده سما و اولاده شریف

آیت ؛ خاصه اولاده تکلیف کننده ارباب و اولاده و زبانه

فاصله ؛ آفریننده .

اقتضای ؛ او ای آیت عباد اولاده د . (سوره نور)

بسی .

فصول البیتین

فی

اصول التفسیر

بسم الله الرحمن الرحيم { ۵۰ -

علاقیات : بر مضمون اصول و تفسیرات عبادیه

بواسطه اولاده کلام الهی معانی شریفی بنده سعادته حقیقه

احراز اولوه .

قرآن کریم ؛ مقدس و معجز و اولاده و زبانه نبیانه

افند و عظیم نازل اولوه تلاوت حکم شرعی تعلیم یافته و علم و مال و خاندان

ترکاً ولا حول الفصل سورہ اولیٰ ما زیلہ (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ)
 آیت مستقلہ در سورہ شریفہ در حرف رکعہ . اعلیٰ مذکور
 واقع بسملہ جزا بستہ . باب اول

۹. اصل — قول صحیحہ کورہ سورہ وایہ

قرآن شریف تفصل جامدہ . در کلام ایہ اولیٰ وید ہر روز
 قضت ذکر بولستہ رار ہدف خقضت نکورہ در لہنہ . صفہ
 علیہ سجایہ سائہ راز اولادہ آیہ وسورہ زلزلہ افضل واعلم
 اولیٰ . فصلک صحیح غایبہ واقع (اعظم سورۃ فی القرآن
 الفاتحہ) و صحیح سلمہ کی (اعظم آیت فی القرآن
 آیت الکرسی) حدیث شریفہ بطول ولولتہ است .

۴. اصل — اصطلاح مشہورہ کورہ
 (مدنی) قبل الرحمن و (مکتی) بعد الرحمن نازل اولادہ
 قرآنہ المملوہ اولیٰ . مکتی تزلزل اعتبار اولیٰ . مکتی مکتی
 سورہ عند الحمود . (مدنیہ) و اولیٰ سورہ (مختلف فیہا) اولیٰ
 سورہ سائرہ (مکتیہ) در . مکتی فاقہ شریف علی قول
 لہم مکتی و لہم سببہ . مکتی اولیٰ مکتی صلوتہ غریبہ
 فرضہ خلدنہ و تائنا سببہ در خلدنہ صحیحہ مکتی و لہم
 سورہ اولیٰ سورہ مکتی و لہم سببہ . سورہ
 فقط قول رحیمہ کورہ مکتی مکتی . تکرار تزلزلہ زلزلہ
 تائنا اولیٰ سورہ .

مدنیہ اولیٰ سورہ مکتی — سورہ کفرہ اولیٰ

ولیٰ سورہ اولیٰ سورہ و لہم سببہ تزلزلہ و لہم
 تکرار تزلزلہ زلزلہ

« ليس عليك هداهم ولكن الله يهدي من يشاء »

وَمَكَرَ اُولَآءِ سُوْرَةُ الْاِنْفَاذِ « طَلُّ تَعَالَوْا لِمَا حَرَّمَ رَبِّي »

عَلَيْكُمْ « وَهَذَا عِبَارَةً اَوْجِيزَةً اَيْلَهُ » وَمَا قَدَّرَ اللهُ الْحَقُّ

قَدَرَهُ « وَ » (وَمِنْ اَظْلَمَ مِنْ اَفْطَرَى عَلَى اللهِ كَذِبًا)

كَبِيْرٌ بِرِقَاقِ آيَةِ اسْتِثْنَاءِ اِيْلَهُ .

كَذَلِكَ سُوْرَةُ الْاِنْقَاذِ « يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَسْبُكَ اللهُ وَمَنِ

اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ » وَسُوْرَةُ بَيْسِ وَهٍ « اِنَّا خَوَّضْنَاهُ

الْمَوْثِقَ » اَيْلَهُ « وَ اِذَا قِيلَ لَهُمُ انْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكَ اللهُ »

اَنْتُمْ رَايْتُمْ اِسْتِثْنَاءَ اِيْلِهِ .

[هَدَاهُ لِمَا يَشَاءُ رَحْمَةً (اَلْاِنْقَاذُ فَخِمْ اَلْقَرْنَآه)

فَلَمْ اَنْتَ بِاَعْدُوٍّ لَهُمْ هَآؤُنِ اسْتِثْنَاءُ اُولَآءِ لِهِيَ سُوْرَةِ وَهٍ اسْتِثْنَاءُ اُولَآءِ هُوَ

اَنْتُمْ عَلَيَّ كَثْرَتِي بِأَيِّ اَمْتَةٍ . فَقَطْلُ اسْتِثْنَاءِ اَرْكَانِ بَعْضِ اَلْعَقَائِدِ

وَبَعْضِ اَهْوَادِي وَهٍ .]

وَقَالَ وَضَعْتُ وَجْهَتِي سُوْرَةَ اِلَهَامِ سُوْرَةُ هَدَاهُ وَتَحْرِيرِهِ قَدَرِ
اُولَآءِ اُولَآءِ سُوْرَةِ وَهٍ نَفَرِ سُوْرَةِ كَيْدِهِ .

مُخْتَلَفٌ فِيهَا اُولَآءِ سُوْرَةِ اِلَهَامِ — رَعْدٌ ، عَجٌّ ، اِنْسَادٌ ،

طُفُفٌ ، قَدَرٌ ، بَيْهٌ ، زَلْزَالٌ ، تَطَاثُرٌ ، كَوْنٌ ،

اَهْلَاصٌ ، مَعْرُوضَةٌ سُوْرَةِ اِلَهَامِ .

اصْل — كَرَكٌ مَكِيٌّ وَكَرَكٌ مَدَنِيٌّ سُوْرَةُ اِلَهَامِ

بَعْضُ اسْتِثْنَاءٍ وَضُوعٍ لِطَوْرٍ . بَعْضِيٌّ مَكِيٌّ اُولَآءِ سُوْرَةِ اِلَهَامِ
اَيَّامُهُ مَدَنِيٌّ لِطَوْنِهِ كَبِيْرٌ مَدَنِيٌّ اُولَآءِ سُوْرَةِ اِلَهَامِ بَعْضِيٌّ اَمَّا اَمْرُهُ
بِوَلَوْنِهِ . فَكُلُّ مَدَنِيٍّ اُولَآءِ سُوْرَةِ نَقَرِهِ وَتَوَالِيكَ اَنْتَ كَرَكٌ

« فَاَعْفُوا وَاصْفَحُوا حَتَّى يَأْتِيََ اللهُ بِاَمْرٍ » وَ

فوائد { — }

فائده ۱ — بعد از نماز بیست و نه مرتبه گفتن سوره

(یا ایها الذین آمنوا) بولند و (یا ایها الناس)

و با (یا بنی آدم) بولند مکرر . فقط بوعلاست مکرر

و کسر . چون بقره در این عدد (یا ایها الناس)

دارد . سوره نفا و غیره (یا ایها الناس) اید بکند .

حاکم بوسوره لیل ایلکیر بالانفاصه مکرر . کندک بعد

سوره مکرر (یا ایها الذین آمنوا) بولند .

فائده ۲ — اسم خاصه و فریده سالف احوالی سانه از

آیات هادی و ولایه سوره علی لکتر (مکتبه) و خرافه و احطام

سایتی محکوم سوره لر مکرر . سوره آتینی هادی اولایه سوره لک

کافه می مکرر . بلکه بعد از سوره لر از اختلاف و لغت .

فائده ۳ — اسم حبیبی رحمه الله و سوره :

مکی و مدنی ی سلیمک ایچونه ایکی طریقه دارد . روی کما حدیثه

سوره یا ایها الذین آمنوا و یا ایها الناس و یا ایها الذین آمنوا

اسباب نزول سوره یا ایها الذین آمنوا و یا ایها الناس و یا ایها الذین آمنوا

و کبری قیاسیه . سوره بر سوره مکرر (یا ایها الناس)

و باضود (کلا) و با اولی سکنی صوفی و از برستی بولند

مکرر اولی و ولایت اید . فقط خلافت اخره و نه زکوة و غیره

مشتی . کندک آدم و ایلی جبهی بولند مکرر

اولی و سبب عدالت . بولند مکرر سوره بقره استی ایچونه

عباد امری و نفا فقره ذکرینی هادی اولایه سوره لر مکرر اولایه

بولند مکرر مکرر سوره خلوت مستحاضه .

تذکره : مکی و با مدنی اولی مکرر نزول اعتقاد ایچونه

(۱) سوره بقره و سوره آل عمران

وخصيت لكم الاسلام ديناً

عبدیه مصارف عرفه کوئی اقامتی عرفانته وصلی و سلمت . . .

نازل اولاده آید ایچین حکمی ملکی اولادین وارد . از حد سوره توبه

اولادین بوضیله که حاوی اولادین خطایانه اهل مکة عیالند . نا عیال

عقب نزولین بعد طار اصحاب کونند ملکی اندزه تبلیغ سوره مدی .

انار لخمی نازل اولادین دفرا سوره القصص ده واقع اولاد

« ان الذی فوض علیک القرآن لراک الی معاد » این کربری

نویسد . .

اصل . . . خزانة کربین اکثر حلاله

نازل اولاد (حفص) و بعضی انای سفرم و در اولاد

(سفی) نسبه اولاد .

عبدیه آیه مدینه ایچین مدینه و حوزین نازل اولادین بولور .

مکه نازل اولاده آتات مدینه نه ضالی سوره مجزیه وضع

« یا ایها الناس انا خلقناکم من ذکر و انثی و جعلناکم

شعوباً و قبائل لتعارفوا ان اکرمکم عند الله اتقاکم »

آیه حله سید . . . زیر استوائت فتح کونی مکه مکه نازل

اولاد . .

« ان هذه الایة تزلت بمکة یوم الفتح لما رفی

بلال علی ظهر الکعبه و اذن فقال بعض الناس هذا

العبد الاسود یؤذن علی ظهر الکعبه » [افرجه

الواحد و عشره ابر سلکته]

حوز مکه نازل اولاده آتات مدینه نه ضالی :

« الیوم اکملت لکم دینکم و اتممت علیکم نعمتی

کنند سورة شانه زده اولی (مغنی) ده ظهور حکم ایدرسند

ادب و (انفال) ک اولی الحقیق وضع در (و سورة زمر

حجة صواع حقیق اید تر بقده) و سورة ضافیه لید (خروج

توک) و سورة فتح (صلی صید خودت) نازل اولی

نوعیه رفاع سورة وها وید

« ۵ » اصل — اکثر نازل کریم نازل نازل

اولی صید افسی ده لید تر زده اید

لیدی عا بیعه اصل :

سورة آل عمران و اخری بوبه اولی عطفه علی صید

سودی بولانه سو صید ولایت اید :

سفریه راز بیعه اصل :

« واتخذوا من مقام ابراهیم مصلى » حجة الودع سند

مده نازل اولی

« روی نه علیه السلام اخذ بید محمد فقال هذا مقام

ابراهیم فقال عمر افلا تحذو مصلى فقال لم او مر بذلك

فلم تغیب الشمس حتى نزلت هذه الآية » [تفسیر طبرسی]

افرضه ابراهیم فی لیل لیل عید بن عمر رضی الله عنه

« واتقوا یوما ترجعون فيه الى الله » ایت کریم سره مشهور

(مغنی) ده نازل اولی

صلی بن عمر بن زکریا و اناه آیات لله بوضه نه . بید وده بید وده

لیدی ایدی ایت صید اسفار خود در نازل اولی که لیدی

محل زودی (اتقان السیطی) ده مشهور

« واسأل من أرسلنا من قبلك من رسلنا » أَيْ صِدْقِي

عَلَى قَوْلِهِ 'سُرِّحْتُ سِي بَيْتِ مَدِينَةٍ نَازِلِ الْوَهْدِ' .

الْعَم ، ضَمُّ ، مَعُونَتُهُ سُورَةُ رُودٍ ، لَيْلًا نَازِلِ الْوَهْدِ .

وَلَمْ يَرْجِعْ رُودٌ آتِيَةً :-

« تَزَلَّتْ سُورَةُ الْإِنْعَامِ بِمَكَّةَ لَيْلًا جَمْلَةً حَوْلَهَا

سَبْعُونَ أَلْفَ مَلَاكٍ حَارُونَ بِالتَّبْيِجِ » [أَفْضَحَهُ الْكَلْبُزِي

عَبْدُ بَنِي عَسَى]

« لَقَدْ تَزَلَّتْ عَلَى سُورَةِ هِيَ حَبِ الْيَمَّا طَلَعَتْ عَلَيْهِ

الشَّمْسُ فَقَدْ » أَمَا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مَبِينًا » [رُودَاهُ الْخَزَّازُ

عَبْدُ رَضِيَ عَنْهُ]

« أَنْزَلَتْ عَلَى اللَّيْلَةِ آيَاتٌ لَمْ يَرْمِثْ لَهَا » قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ

الْفَلَقِ » وَ « قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ » [أَفْضَحَهُ الْكَلْبُزِي

[أَنْ يَلَا أَيْ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُؤْتِيهِ لَصَلَاةَ

الصَّبْحِ فَوَجَدَهُ يَبْكِي فَقَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا يَبْكِيكَ قَالَ

وَمَا يَمْنَعُنِي أَنْ أَبْكِي وَقَدْ أَنْزَلَ عَلَيَّ هَذِهِ اللَّيْلَةَ « أَنْ

فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ

لَايَاتِ الْأَوَّلَى الْآلِيَّاتِ » ثُمَّ قَالَ وَيْلٌ لِمَنْ قَرَأَهَا وَلَمْ

يَتَفَكَّرَ .

« وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ » قَوْلُهُ سَرَفِي رَدِّهِ مَعْلُومٌ

بِخَبَرِهِ لَيْلًا نَازِلِ الْوَهْدِ رَوَيْتُ آتِيَةَ الْإِسْلَامِ لَوْلَا الْوَهْدُ :-

« كَانَ النَّبِيُّ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ يَجُورِسُ حَتَّى تَزَلَّتْ

هَذِهِ الْآيَةُ فَاخْرَجَ رَأْسَهُ مِنَ الْقُبَّةِ فَقَالَ : أَيْهَا

النَّاسُ انْصَرِفُوا فَقَدْ عَصَمَنِي اللَّهُ » [أَفْضَحَهُ الرَّمْزُزِيُّ

عَلَيْهِ رَضِيَ عَنْهُ]

سورة يريم ودر سوره زمر ودر سورة مائدة ودر سورة انفاسه مذکور.

٦ اصل — قول الله كونه خزانة كرمه

توبه آیات ودر سورة هات نفطه ده واقع اوله سر . واقع

انبار خطامان ودر باره ودر الهی قلمه اوله قطع

استباه اوله بنی ودر علمای سلف بلكه سورة كوزك

هات نومه نزول ودر الهی ودر علمای صمد مسوده

واقع روایت آیه الهی استدلال است .

(حدثنا ابو بكر بن ابی شيبه قال حدثنا علي

بن مسعود عن الحسن بن الحسن بن انس بن مالك قال بينا

رسول الله صلى الله عليه وسلم ذات يوم بين

اظهرنا (في المسجد) اذا غفي اخفانه فمرفع

باسه متبهما فقلنا له ما اخفك يا رسول الله قال

انزلت علي انفا سورة فقلنا «بسم الله الرحمن الرحيم» انا

اعطيناك الكون ففضل لك وانحران شانك هو الان

ثم قال اندرون ما الكون فقلنا الله ورسوله اعلم قال

فانه نمر في الجنة وحدثني رجا عن رجل عليه خير كثير

هو حوض ترد عليه امي يوم القيامة آيته عدد النجوم

فيختلج العبد منهم فاقول رب الله من امي فقال ما تدري

ما حدثنا بعدك

شرح مسوده اسم نودي رحمه الله (اخف اخفانه) تركني انم

نومه (اله تفصيرا سورة . امي توبه في حرفه سورة مذكوره

اورد هات نومه نزول الكلام . فقط انما سافعه ده

اسم رافعه رحمه الله بواسته لادى حرج اله سورة كره :

«خزانة عما يقف هات نزول قول الله . سورة كوزك

اول حفظ آنای وحی ده و نبارده اخذ اوله ضری یعنی

هضو سعا و ندرن بونا ندرن به قطع تعلوه انکره بولنه قدری

کانت و معلومده .

تبیح — بعه آناه زانه نه ضاب غمرون وکره

سعا و ندرن بولنه یعنی ساده نزول و رایت انکره و انجم ضاب

صدیق صفح «مانزل علی الوحی فی خاشا مراة غیوها»

صدیق سرفنی وارد اوله .

فقط خراسه اوزرن بولنه اویقور اوله یعنی اقضا انکره .

«**اصل**» — خزانه کربک برشمده

(**سماوی**) سیرا هضو بولنه بایخته اندک سعادده

ملم فکوره ده راز اوله نازل اوله یعنی حالده انای نوزده فطوره

ایتمی و باخود سیر بولنه کوزک کنه سینه عرضده و نسی اوزرن

لده لانسماه اصحابه نلاروت و نصیر سورسکدره . فقط نصیر

شهرک زاده غمیری به انای وحی ده انکره ایدیه حالت

قوم و اسلاف حمل و نسیده عاوزه ده .

عبدالکبه سبیل انقازده دیورکه :

«راضی حظه ندرن سورنی به طوفیده . حتی بطا و خوشمه ده اول

بنده اوله ملا فطه ایدیه . فقط سینه تاویل انکره راجحه .

نیز (انزلت علی انفا) قولد سرفنی ده ها اوله نزول و خوشه

صلیم و کوز . بلکه حالت فکوره ده نزول انصار ایدیه .

ایمیه نزول احکام و لالت ایدیه (اخفا) صبه و صبه

عاصمه و لاله حالت معلومده استعمال ایدیه اوله بولنه طایفه

وبابیه گسها: والدرمه فصاره نازل اوله سر . القانه

نقد اوله نفی اوزره مفسرینه (هبة اء) معلوم آتی

آیت کریمه بوقلمنه اولخی سانه وادعا اله سر . بوبرک

برسی — ملامه ذکر اوله نفی اوزره لیه مفرجه نازل

اوله — «**واسئل من ربنا من قبلک**» نغم

صلیه . اوی سورة صافه او فری کی **«وفا**

الاله مقام معلوم» «**وانا نحن الصافون**»

«**وانا نحن المسبحون**» آیه کریمه . تواتر

مردو کیمه سناپ ساتما باندن سعادتی سیر و سلاطین

عقیق سنان بونامه ملایکه کرام سنانی اوزره کنه دلنه و

بیرسته . صفای شریف [برخ هر بزرگ عبادت

دختر صبه برقم وظیفه اوله اوزر خاوار بر من]

ابره سر ره الهی روایت الی کی «**حافی السماء موضع**

قدم الی علیه ملک ساجد قائم وذلک قول الملایکه

«**وما هنا الاله مقام معلوم وانا نحن الصافون**»

هدیه شریفی بطر دلالت اید . هدیه آخر دفعه **(فهمم**

راک لا یم صلیه وساجد لا یرفع رأسه) وارد

اوله سر . «وعلی نقیو زیر ادا اچ عین انقصد و قد مر

ایله صف باغدیحین وعلی الدوام صدور زرد مایطیفه تربه

وتقدسی الی حدیث : «**(لعل الاولیاء نشأه الی درجایم**

فی الطاعة وهذا فی المعارف) [صاود] «المسبونه»

فتا ره ره اء ده روایت الی کی اوزره **(المصلونه)** الیه

تفسیر اوله سر . عده خا بی مفرینه **(کل تسبیح فی القرآن**

لجعنی الصلوة) قولی بوی موزید . نصله صا لیه

سورة الروم واطع (فسبحان الله حين تمسون
 وحين تصبحون وله الحمد في السموات والارض وحشيًا
 وحين تطهرون) آية كريمي مودودي تفسيره ركن سحر
 انك جمع صلوة خمس اظني بانه حوسر .

[قال ابن عباس رضي الله عنهما " جمعت هذه
 الآية موافقة الصلوة فسبحان الله حين تمسون المغرب
 والعشاء وحين تصبحون الفجر وحشيًا العصر وحين
 تطهرون الظهرك "] (رواه ابن جرير المبرور)

آية شريفه بدر الكسب سورة صلبة لقره في خاتمة ولا
 لا آمن الرسول آية لا يكلف الله نفسًا الا وسعها
 آية كريمه ريد . سواكي انك بده مغرجه رسول كرم
 افه عظمه سورة النباء وهو لري انك في وحل واهلتي

صحيح مسلمه ك عبا به مسعود رضاه غروره مودودي
 صدي شريفه استدل باله :

(لها اسري برسول الله انتهى الى سندرة الهنتي ... فاعطى

رسول الله صلى الله عليه وسلم ثلاثاً اعطى الصلوات

الحسن واعطى خواتيم سورة البقرة ونحفر لولاسترك من

امته بالله الحقها ت)

آية مذكرة منه فضلي حق (من قرأ الايتين من

آخر البقرة في ليلة كفاء) صدي شريفه وادوا لاهدر .

أصل — خاتم كريمه ان اولنا

اولاد سورة العلقه وانك ركه استغني به (اقرأ باسم

ثم حُب اليه الخلاء، وكان يخلو بغار حراء، فيتخذه
 « وهو التبعد » الليالى زوات العدر ويتزوّد لذلك
 ثم يرجع الى خديجة فيتزوّد لمثلها حتى جاءه الحق وهو
 في غار حراء فجاءه الملاك فقال اقرأ، قال ما انا بقارئ قال
 فآخذنى فغطنى حتى بلغ منى الحمد ثم ارسلنى فقال اقرأ
 فقلت ما انا بقارئ ثم اخذنى فغطنى الثانية حتى بلغ منى
 الحمد ثم ارسلنى فقال اقرأ فقلت ما انا بقارئ فآخذنى
 فغطنى الثالثة حتى بلغ منى الحمد ثم ارسلنى فقال « اقرأ
 باسم ربك الذى خلق » [
 اول ما بدى برسول الله من الوحي الرؤيا الصالحة
 في النوم] حدثت سنة اربعه وهي السنة ابدى اول
 وضع لولده ضم رؤيا صالحة وصاوقه وده عبارة ابدى

ربك الذى خلق خلق الانسان من علق ... ما لم يعلم

آياه صديقه عبادته

[قال سعيد بن منصور في سننه : حدثنا سفیان

بن عمار عن محمد بن يحيى قال « جاء حذيل

الى النبي صلى الله عليه وسلم فقال له اقرأ قال وما اقرأ

فوالله ما انا بقارئ فقال اقرأ باسم ربك الذى خلق »

فكان يقول هو اطل ما نزل من القرآن [ابته بوجهه

سريع سورة مكرهه ثم نزول صلبه ادبى نفعه بغير

نورده وهما نازده تغطي صحيفه حقه صديقه رضا به غدا

مروى اولاده استوحى صديقه الكلام بغير

[اول ما بدى برسول الله من الوحي الرؤيا الصالحة

في النوم فكان لا يرى رؤيا الا جاءت مثل فلق الصبح

کتاب سوره سانه اولهفتی اوزره و حلی ارسنک قوشمور سورلر سوزی

اولده سوره سانه اولهفتی بالالندار نعلم آئی آی دویم و اوند

ایمیر . و لونی مصفاقت سوره رمضانک اوده برنجی کیم سوز

صلی حله لولهفتی زمانده غناب حیدل قرانه ایل نازل

اولوب نوزت احسانه سورلری .

روای صالی ؛ صادره معنهدر

اولم واردا اولمش . (فی النوم) قوی تاکیه مقصده

عدود اولمش

کومک معنهدر ده استغفار اولمشلر .

(فکان لاری رؤیا الاجانت مثل خلق الصبح)

ایمیری کندیلدی ادا سانه هر روزیا کومر بر خلوده صبح

صالی و اضی و ظهر اولور د

رخت رخت ضلکی کامل و شتر اولحق بولمنه منی مسأ نوزت

اکتافا سانه عدله صباغ الحیر سعادره اولمش (ا مصل فله

الصبح) قولیدل اسانه سوز بولم رخت و ادر .

[ثم حث اليه للحلا، وكان يخلو بغار حرا، فيشت فيه

الليالي زوايا العدد ويتروى لذلك] مؤخر اقد بریفه

ناسنده غزلت و انقطاع ایل غلوت و انس معانه محبت

واردا روی غلبه ایلدی

واتر و ایدر و بر مقصده ایل خانه سعادته ترزه تر و ایلده

توایا رقاچ کیمه ادر اهر قلمیر ایدر .

(بخت) بخت ایل تفسیر اولمشلر

لصاحده بولم و اقع اولمش .

[ما ایلد خاند بکیده تدری کللام خریده بولم .

(ثم رجع الى خديجة فتر وادملها) رفاع كيه مك
 واختلاف سور در فقه صول خانه سعادتن غمته خیر کرا
 رضاه عمارا الله ملاقاته وبعده نه نزود الیخا سرفه
 عوده اسیر لرودی .
 خطاب سالتاب افتخیزه خیمه اصفای تقرب الی کیه صره لر
 بود و علم غلت و غلظت آرزوی غلبه انبیا مؤلفه حکمت و عطفه
 زیرا بود و سطره الیه قلب مبارک لر صفای و انشراح آرزو
 و عی الیه قولنه نهان و تمکله نام عطل الیهی .
 (هـ) کتاب وزنه مکمل حکم دره (منی) به عازم اولاده
 کیمه نه سنت مبارکه واقع بر صلی علیه که او را کیمه
 مظهره و سجد طام تمجید کورنور . بنا علیه جود کیمه
 واقع طویل اوج ذراغ و عرض بر ذراغ نه بر آینه زیاده و لر

نظمه (احدث) کلمه سی ده (احدث) ه مراد از حد و لغت
 و سوریه سی ده واقع (قانا هم من الاجداث الی
 ربکم یسلون) قوله شریفه خا اید احدث قرینه
 ایدر یلهور .
 تحف : صفت صفت اولاده ربه را جمع علیه السلام اتباع
 مستنر در .
 (وهو لکشف) عبارت کس نفس حدیده اولهوب را و لدره
 اعم زهره ره ۹۸۹ طرزه تفسیر تصدیق ادراف و الخمسه
 و انخت) ک یومضاه استعجاب بر صریح و الخمسه .
 کینه لغته
 (اللیالی ذواته العدد) اقلی اوج اولاده اوزره عدد
 کیمه ریمه که صفای بری و درها زبانه کیمه را احتفاظ
 نوی و خروج یومضاه روی .

فراغت اهل اشتغال اینده و کلدی . نادر خرم صغیر سلیم دردی

موند اوزرنه ملل ورم کندینه نقره اید معافق ایدی

دور خرم نادر صغیر (فره قلاودی) بعده برافه نینه

تکلیف سابقه بولندی . مهلبه سابقه النجه تکر معافق وکنند

ضم ایدی . سولک وطلب بردها نکر ایدیرک دفعه ناکه اومه

اوزره نر معافق اطرالده عبیق سوره العله اولی اولاده

﴿ **اقربا باسم** ... ﴾ قوله تبریق فراغت بوردی

دفع بولان

اوج دفع اشر معافق سیده نك رنجی :

هناب خرم سلاقت ایزک ملا خطه اغیار وقتت افطاره ناهما

فرغندی .

النجیسی : ستماع ورم لهر خله ن اوزر باد قلدی .

النجیسی : حله مزانستدی مقصدی . دهله کلدی .

برضاره بی کندینه عسارتخان اتمان بوردی واورده نکر

و نکر واره صره کعبه نطهر سندر اید تقرب الی الله

قصد اید . و برهونه عفا و اعمال باطله به سولک

اولاده خللا بقصد نای صورتیله متوقفندی تقوی ایدی

(هقی جاوه الحوه و لھو غوغا حرا) ایتت نالاده

دیلدیکی ورم اوزره بواز واداعطاف سندرک نالیدی

اولاده سندر رضانه سرتیک اوده بیلین کندینه ورم

الهر شرف وقوع بولدی . امیه ورم لهر اولاده

هناب عبرتلی کلدی وکنینه کورتیزک نوز و سلاکت

تبرین عرصه ایدی .

(فضایله اقرا ... اید) اولاکم سرتیفیلدیا

ایدرک یا محمد اوزر دیدی رسول اکرم اندر خرم

وَيَا بَلَدَ فَطْمَرْ وَالْحَبَشَ فَاجْهَرُ

فَخِ الْوَجَى وَنَابِعِ

امسى نوبت امير اوله (اقراء) ورسالت امير اول

(مدثر) نزول انبياء اوله . بوندده صله دفر

بنامها سورة صبه فاته نازل اوله . نضله رحالي

ثقافت اوله اوزره عرويه ترجمه مود اوله (حديث

مسل) دلائل به [توصيف اتقانه مكرور]

اعلم واهدى رحمه الله عليه صبه مكرور . وبتابه

ميرك : مكرور مكرور ان اوله نازل اوله اقرا سورة

اوله وال صله نازل اوله (المؤمنون) عهد

(عنكبوت) سورة مكرور . مكرور مكرور ان اول

معه سورة مباركه يقسم نازل اوله مكرور

مدر (نازل اوله مكرور . نضله صبه روت

اوله مكرور عابره عابه انصاري رضايه عده

ميرك (سمعت رسول الله صلى الله عليه

وسلم وهو يحدث عن فترة الوحي فقال في حديثه

بينما انا امشي اذ سمعت صوتاً من السماء رفعت

بصري فاذا الملك الذي جاءني بحرا ، حالس

علي كرسي بين السماء والارض فرجيت منه رجعت

فقلت زملوني زملوني قد ثروني فاقول

الله تعالى استعبد بالله يا ايها

المدثر فانه وربك فبكر

صلوات صاحب الرسالہ عبد السلام والحمیہ اندر حضرت بیک دار بیک
بیکر لفظ کو یہ قائلہ قدرتی ذکر ائمہ .

[ابہ بحر مرصودہ دیگر ذواتہ بویلہ جوفی اید سور]

سوائے ماحول اولادہ (یا ایہ الذین آمنوا اتقوا اللہ فذروا

ما بقی من الربوا) آیت جلد سید (اخوانک) جلد سید

اولین حضرت عمر ابہ عبد بن حضرت سید صلی علیہ وسلم .

جلال سوطیک افادہ ایدیک کی شور و تاب متناظر ہو .

ہونکہ خیر اولین و دوم سوائے صاحب شریف رہہ کی زنج

اوزرہ دفعہ نازل اولیادہ .

سید روانہ آخر سورہ فسا اولادہ (لیستفوتک

قل اللہ یفتیکم فی الکلالۃ) آتی دیگر دین آخر (توبہ)

(ویلہ لمطقیفین) والہ صلوات سورہ طالع اولادہ

لا برائۃ) سورہ نازل اولادہ (سورہ طقیفہ

مقصود اولادہ اولادہ کرکہ . ہونکہ بقیہ سید .

اصل . ان صلوات نازل اولادہ آیتہ

جلد بقرہ دفعہ (واتقوا یوماً ترجعون فیہ

الی اللہ) آیت کریمہ . سوائے اید و علی الری ضام

بقرہ . صلوات عبدہ بہ علی رضوانہ عنہما دہ طرہ

عبدہ اید روایت اولادہ و بہ ای طام رجوع اللہ

تحریر اوزرہ سید بہ صبر رجوع اید سوائے نزلہ

اولاده **لا لقد جاءكم رسول من انفسكم** (قوله عزه

آخريته اهل توصيف اخبره البره متواخرين على الاطلاق

وكله . **فلا آفرنا** : مواييف نقسينه ورا او لاده آيات

جديدك آخريه (لقد جاءكم) قوله سريفيلا سريفيلا

ان صلح نزول ايدى سورة خاتمه سري . **فصلك**

صيت سريفيلا سورة فكهده وهوريه مني **(فان**

تا بوا و اقاموا الصلوة و اتوا الزكوة) آية اخريته

الهد باد سري .

صيت سلمه سورة فكهده محسب نزول آخريه واهلي

عده به عيسى محسب نزول روايت اهلنوره لونه صلح

سورة فكهده نازل اوله مني سورة واهديه اهل الصلوة .

عده به عمر رضيه عنده وده روايت اهلنوره سورة صيد

(نصه) حجة الموعود سنه اهل سريفيلا نازل اوله . **فلا**

رسول اكرم صلح اهل عده وسلم اقل انه به قرب اهل معاني

استباط اهل اصحاب واهيه واهيه نصه او زوده خطه نزول

سوري .

ترسده واهلي - عمرها انه سورة فكهده اخريته خباب عيسى

رضاه عنده واهلي ابو بكار - روايت اهل سوري . **فقط**

آخريته محسب واهيه نصه سري .

فصلك واهلي واهلي - روايت اهل سوري حديدك آخريته واهلي

نصه بجا ولاديه . **صيت فكهده** - سورة :

(آخر سورة نزلت « المائدة » فما وجدتم فيها

و با واقعیه (اسباب نزول) و غیره.

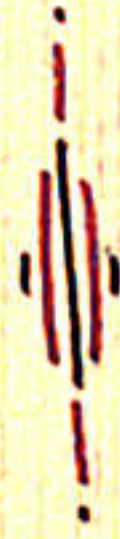
اسباب نزول قرآنه عطف مستند کتاب ادعیه ان اول

(ابه المذنی) و ان صولک مدبر جمع و غایت نافع از خود

مدبر اندیشه سبیل تا یفایم.

[مدبر رسوین از مکتوبی «اسباب نقیضه فی اسباب

النزول» آیه مدبر و مدبره.]

«۱۰» اصل — بر کوه و با آن سب

نزول اطلاع اید خواند کبره عطل اظهر که ان رسوین

معانی قرآنه. — امع و لهدی و سور که :

سب نزول و قوف عطل و لهدی قرآنه کریم تفسیری لهدی

مجله فاستحله و ما و مدبر فیها
من حرام مخیره

کندک سورة فواره دفع (ومن یقل مؤمنه متعده)

فخراوه جهم خالدا فیها (نظم مدبر عطف صغیر)

ابه عطف عطفه (هی خما نزل و ما نسخها

شیء) سور قدری روایت اولی.

— باب ثانی —

اسباب نزول قرآنه با حقه دانند.

قرآن کریم بر خیمه لهدی به لهدی به بر خیمه به سوال و

واقعیه اوزین نازل اولی. — ذکر اوزان سوال

الصالحات جناح فيما طعموا (آیه کریمه فقه فیه)

بنابر حکم آیه اهل جنت ادر حل غره قتل اولیوه اطفالی

لونیور . فقط اجماع مفسرین ایه معلوم کرده است

عبد ماحلی اولاده (انما الحمر والمیسر) نظم صلی

نازل اولاده صورت غمر قطعاً اعلامه سواری صریحه

اصحاب کرانه بر عاقله [ضمیر اجماع اخوانه] اولاده ویکانه

اولادین حالی ناوله ص [به استناد روایت اوزیر

نازل اولاده .

۳۳ . — (لا تحسبن الذين يفرحون بما اتوا

ويحبون ان يمجّدوا بهما لم يفعلوا تحسبنهم معاناة من العذاب

آیه کریمه فیه مضامین نظر اهل سحر اولی صغی طریقه

زیرا هانیه اشیدکی بیه اشیده خروا به و اشیدکی

اولاد . عینک مضامین کلامک عموم و شمول مضامین

برقیه و تبریک و حدود خلاف مقصودی ابرام اید . بیک

درازی رقا و سلام ابرام اید :

« ۱ . — (فایضا قولوا فتح وجه الله) نظم صریح

مدلوله فیه نظر اولاده مصلی حق استحقاق قبله شرط

معبر اولاده توهم اید سلیم .

اما سب ز طله اطلال اولاده آیه آیت مذکوره فک

هکمی بعد الا و فیه سببه اولاده متبریک فیه حد

سفره و اوزیر متفلاخ نمازی حق اولاده بلی

زیرا استوایت جمله سبب نزول و ازا یکی روایت

وارد . اید و ساد اولاده صریح و است تات و صریح

۳۴ . — (ليس على الذين آمنوا وحملاوا

فمن حج البيت واعتمر فلا جناح عليه ان يطوف بهما (

این صید سنن صفا اید مرده اره من سنن نه کره

خالی اولین اهل شلور . بوی سر منکر عدم صحن

ایم اید . فقط سب نزول نظر اعتبار اله قد سوا

صکر سننه اله . نصلک ضباب صیق حاکت دودنه

صفا اید مرده اوزنه (اساف) و (فاند) نعل صحران

اقام ایله اولنه من اصحاب کراملک سمنکر دودنه

ماحت نزول آت اولنه ذکر اله عدم صبح قائل اولانه

نادرسی (عوده به نیر) ک کلافی ردایله

الهی بونوصی ازاله امور اولر (فلا جناح علیه

ان يطوف بهما) نظم صیدی اید سمنکر اتم بونینی

صیده سا اومر سور . بوجله نظر الهی بر خردن خنده صلاص

بونلای لازم کلمه .

بواسطه اید عیسی خلایق عله اقله قد سب نزول

بایله دفع و ازاله ایدی . بوردیک (حله سولکرم

افزون علمای اهل کتاب رشتی سولک بویوری اوزنه انداز

کتم اید عیسی سینه هولاب دودنه . مع فله مقصودی ناله

ایمکر کی کورنک و سابه حقیقت اتمه صوره عله اما قتل

نظر ساری شمیری ایلکه استه بر ایدی . ات نکرده است

نوند حقیق نازل اولوب صفت واقیر نیک سوب خنده ایلک

اعلایه ایدی .

« — (ان الصفا والهرة من شعائر الله

بعد سنت ابراهیم ده ناسک محمدی بعد و اولادش
سایه او شد.

« اصل — سب نزول خلوتی »

آینه عموهای اعیانیه مانع اولاد . بنی برهادر . دله لولای
بر و بار خواجه که حق نازل اولاد خزانه عموم و اهل حق صای
اطمینان قدرت . حادثه منگوره . مسارک اولاد استخاکان
سکال اولاد . بوشموی آبان ایمنه دلیل اخره زو قلمان .

[زنجیری رحمه الله کشفه سورة الرزقه تفسیره]

دوره : سب نزول خلوتی اولاد بر و عیدین علم اولاد
تکرار و ن فصل منطقی به
حائز دور . اکامتر اولاد ساکنه رچه ناول عملی عمو

همه بر صورتی تفرقه بر خرافه حیا به بلنور که تقم زمره
بودها خرد .

سواحد بنا : اصحاب و تابعیه حضرت شیخ اسباب خاصه
نزول آینه کربیه عموهای و تابع محالده ، اصحاب و تابع
ایمی . اندر نه هیچ بری و غیره یک شوائب خلوتی کسبه حق
نازل اولاد . خیرین ناول ایمنه بقه دلیل استر .

ابه عور رحوم تابعیه رخن حیا به ایمنه سواد و
نقل استر .

محرمه کعب رحمه الله کعب کعب بر دانه کتب سلفه در

(ان الله عبداً ستیماً احلی من العسل وقلوبهم امرا)

من الصبر) نافر بر فخره کوردم و عید شایسته :

ومن الناس من یحبک قوله فی الحیوة الدنیا و یشهد

ایجاب انحراف . چونکه ستاد ویران مقصدی آیت مذکور

اطلاعه بنابر مفسر دکل بلکه آتخاص منبره ملک غناب

رسوله اگر چه قاری آیت اطلاق اندکری معانی منقطا از برد

اولیانی افاده . بویژه اندکری کتم حقیقت و زود

باطله ملتزم ساز کسانک رخ داخل مفرع آیت اولیانی

ناخن اولیانی .

تنبیه ۲ — اصل مذکور عموم و اطلاقی

حدود اولیانی آیات جدید ، قصص اولیانی . برکت حق

نازل اولیانی آیت کریمه عمود ران صفتی کی اولیانی نازل اولیانی

سوره خاص خالو . نصله لا **وسیعینا الا تقی الذی**

یوتی ماله یتزکی ، نظم جدید سائت نازل اولیانی ضابطه

اگر چه مختص اولیانی غیره متناوب رکده .

الله علی ما فی قلبه) نظم جدید بومضای

افاده مختصر سورس . بعد اودان آیت مذکور کده

حق نازل اولیانی معلوم . وسم اوزرین ابه تعبیر

۴۱ « برکت حق نازل اولیانی آیت اندکری علم

و سلال اولیانی » به مقلا آیت .

[فله مشوره کوره (افضی به شریه) نم کتم حق

نازل اولیانی رسوله اگر چه سلاقی اولیانی برکت

سورس ابه کوه سلاله در . « به بالاندر اظلا

حبت ابه صبه]

تنبیه ۱ — ابه عیب حق **لا الیسین**

الذین یفرحون ، آیت کریمه تفسیر دانه فذکر

کلامه بر باعث نزول اولیانی اهل کتاب علی تحفه

اصحاب کرام و سماع و در دانه صورتی معلوم اولوب های
 و استخبارت نموده و عمل بوفد . حتی بعضا فرزند
 عدم قطعیتی صحابی دفع جرم انده سیرک [نفسه کوره
 سوانت خلایق ناسه حق نازل اولمشد .] بر .

تنبیه «۱» — سب نزول حق بر روی

اولاده خول صحابی بعضا بایه سبب نفوا لود . سکا
 ترندی رحمه الله رب علیه ربیه رضی الله عنه و آله و سب

اندیک «کنا فی سفر فی لیلة مظلمة فلم ندرین

القبلة فصری کل رجل منا علی خیاله فلما اصبحنا

ذكر ذلك لرسول الله صلى الله عليه وسلم فقلت

«ولله المشرق والمغرب فأینما تولوا فثم وجه الله»

صدیق بوقیدند . بعده وایا به سبب نزوله نفوا لوب

(اللاق) کلمه منفرد و حرف تعریف اوله عموم خلدن باز
 لفظ مضمره داخل اولاده لامل عمل عموم و استغراقه اناک نیست
 غیر خارج فریضی بولمکنه متوقفه . فعلها (اللاق)
 کلمه سی اسم تفضیل اولمله مدلولی اولاده ذالک صفت لغوی
 هر کس خوف بولمکنه اقصا اید . امید نفوا لود
 رلات قطع من خواب صدقه صفت فکره در برت
 عدلی ارا از اید متنا و عدیم لکثیر لود . این بیع
 بنا : اعم فخر از بی سوانت «ان اکرمکم عند الله

اتقاهم «آیت ضم اید عطفه متا برید افوا متا دینی

استخارج است .

اصل «۱۲» — اسباب رطله خرابه لک

ایمانی و حق ده عذر اید الکاب و خوف اید به یله

تفسیره محتمل اولو . صد (انزلت هذه الآية

في كذا) دیندر آیت مذکوره سو حکم باین دانه نازل

اولو . مستخرج من صوفی و ابن بطریق و بصورتی که صحابی

ما وضعی نقل آنکه قصه تمجید طاهر حکم استلال امیه

اولو .

نوع اول : بالانفاصه حدیث مستند اولو صحیح الاسناد

اولو و احب الی اباعد .

[تابعیه مردی اولو بانه صحیح دخی مرشد .

صحابی نزد اولو مرسل عد اولو . بنا علیه اگر

مرسل دیگره تأیید اولو . بخود تابعی مذکور صحابه در

اخذ ابدا مستند از تفسیر در به اولو سالیانه قول کوینور

مجاهد و عکرمه و سعید بن جبر کی [

نوع ثانی : ابر من فیلسفه اولو بانه تفسیر مجریانه جاری

اولو ابرجد .

تبییه "۲" — بر قصه سب زوطاع

المنسی انك وقوخی منقاد آیت و با سوره نك نازل

اولو صوفی در . امیه (ابره) اردو خه خلاصه

دیار یمنه که بی سقیمه کلمه سوره خلائ سب زوط

عد اولو صحیح اولو .

واحدی مرجم سوره مذکوره تفسیر (سبی باقصه

قدوم الحبشة بالقیل) در ده قصه مذکوره حبس

زودل کو سترسی موفو احوال کله . چونکه قصه مذکوره

قرانه کریمه بانه سوریه (عاد و ثمود) قصه سینه بای

کعبه کشفه زخمی اولوب ائلك اقل و خرنه

دافند . بویکی و جامع اسباب تروله اودن و خرنه

متا و جلد (واتخذ الله ابراهيم خيلا)

ایته جلد سی تفسیرنه ذکر ایلدیکن ائنا ذ خلیل سی

اسباب تروله صایلماز .

۱۳ اصل — ارباب تفسیر بولما

ایته واحد نه ترولی عقق ایت رایت ایدر . فقط

وهو آینه ایل بولماک بر بالتر صعب سبب تروله عقق ایلور .

(۱) : — رسی (تولت هذفا فی کذا) عولله

تعبیر ایدر دیکر ائلك خدانی اولله سبب تروله تروله

ایده تان تر صعب اولور . صولله اولور مقصود ایشنا

اولله اصنا بولور .

(۲) : — اکیس عنوانه نکلور ایل سالد تهره

حدده ریف عداور بولور دیکر تر صعب اولور . حویک

اولله تفسیر واستنطاط خلیفه ایلدنی و عداور دیکر ایلور .

(۳) : — اکیس در شیب ترولی صولله سالد تهره

صورت سالد صعب اولور تر صعب اولور . صلد : (فانیما

تولوا فتم وجه الله) آیت جلد سی عقق ایدر و ایدر

ای حاتم ، علی سدی طریقی ایلده عکس رضوانه

عندما عققور رایت ایدر لکه عقق سول اکریم سید

سوره سی تر تفسیرنه بر کجه سیر قریب مدت اعین بیت

مقدار استغفار ایل ملور اولور نه منی قوم برود افتخار

استوار بودی . فقط کنیدی خدای الهی و هازان سوره و دنا

او حوت نموی خدای و دنی از دایه بودی . و قاته لافول

و حمتك شطر المسجد الحرام) نطم صلبه نازل الله به

مقصود عظمی معلوم بودی . خرم مرفوم (ما و لاهم

عن قلبهم التي كانوا عليها) رب ربك نرفعه بانسلا و

بوند اوزینه خباب صوب (سيقول السفهاء) ابد (فانما

تولوا) آیدنی ازال بودی .

امدی صبحی الا سناد اولاده آشور سانه صریک خدای

اولاده حاکم بنام بودی فلک عباده به عمر رضایه عمرها و

(نزلت هذه الآية في صلوة التطوع حينما توجهت

بك راحلتك) دیور دایت الیکیل حدیث استا لاه

مکمله .

تر منینک عظمی به سوره و دایت الیکیل سالف الذکر حدیث

ضعیف الا سناد و اظنه سادانه اعتقاد کور لمر .

(۲) : — لکلیکه مفار سب نزول مایه صری

اولاده - و امانتک لهر بری صبحی الا سناد اولاده اظنه

برسی اسنادی اصحی اظنه و را دوسی وقوع قصه هر مهر

بومنه کی دجه ترجمانک ربلم ترجم اوله نور . شای :

(وليسئلونك عن الروح قل الروح من امر ربي)

آیت صلبه سده نزولی حقق اسم بخای رجه الیهان صبح

صحبی روز - دایت بو ردفی اوز به عباده به سوره و رضایه

عنه دیشکه " بکونه رسول اکرم اقتد حضرت ابی صلبه

صوبه به بر محل کیکه به جماعت بره و نه صنادف ایدک .

مزیور خباب سالتیانه حقیقت - و علی صوبه ویدر اول

مکه اولسی لازم کلدور . فقط صدق الحقیقی اقتضا اید

روایت اولی - بالاولی کلدور - ایکی وجهی ترجمه افلور .

هیچکده اعلی خایانک اسنادی اصح و اقوی اولدوغنی کی حدیث

مکوردورده ایدر مسعود عظیمیان حاضر وقت اولدوقدر

نصوح اولمیشدور .

« ۱۴ » اصل . — اسانیه صمیمی الله

لکدیگره تاعدی معلوم اولغانیه ایکی دیالوهارناک سبب

ذکر و روایت اولدوغنی حالده آنلارک لکدیگره سبب نزول عید

اطلور . یعنی اسباب مکلورده ندر اضمحلال عقیق استعلا

نازل اولمیشدور . دیخور . هیچکده ریشیک برقاوجی

اولمورده جازندور . افاضات عیاری معلوم و قطع اولای

حقیقت برخطه توفیقده صولک مبارک تکتبی سمایه طوغری فتح

ایلدی . به سیدمکده وحی الهی نازل اولدی . ایدر وحی

نعم اولدوقدره (قل الروح من امر رجب وما اوتینم من

العلم الاقلیلا) ایت حدیثی فلووت سوردی . «

اعلم نرندورده رصه ایدر اسناد صحیح ایلر ایدر عیسی علیه السلام

سودورده روایت ایدور :

« وقتا که فریسیلر مدینه منوره به آدم کوزنده راک

دعوی خونه قیام ایدر زانه صوریلم صوبه برسللک لعلیم

ایلدی دیوعلمای راجور مرصفت اندیلر . انلار حقیقت

رومی صولک در خبر کوزنده راکلر . نوسللاک عرقی

اوزرین ایت مکلوره نازل اولدی .

ایلدی سوردور وایتیه نظرا ذکر اولسانه ایت حدیثک

بدی حق که استغفار یعنی سدا تا زانمی اوز زین مایه

ایده برابر نازلی اولیست .

[آیت مذکوره نه مایه] (وماکان استغفار

ابراهیم لایله الاعن موحدة وعدھا آیة آیت

جیل سید . [آیت متوالیک حدیثی آیت مذکوره نکه

نکر زوئی الزام ایل جمع الیله سید . چونکه در اولین سید
بنای عدی اتکاره .

— { تنبیہات } —

« ا » : حدیث سید سید صریح اصد فکوری اولیست

آیت ایل تمیل آیه . فقط تکرر نزول - موانعه ک فقه

دستافنده بر عیانت ذاهب اولیست - است

بعد و صلا فکوره .

اسباب - وایت اولیست تقدیر سوتوجیه و اعتبار

های اولیست حق اولیست تکرر نزول یعنی مکرر آیت ویا

سوره نه بر قاج دفعه نازلی اولیست ذهاب ایل تقدیر

اسباب تصحیح اولیست . صلا :

(ماکان للبی والذین امنوا ان لیستغفروا للمشرکین

ولو کانوا اولی قریب) آیت جیل سید سید حقان

تجدید و بر ایل حدیث رسول اکرم افترک عمی اولیست

حق دوم استغفار عازم اولی ، اعلی زنده

رعه الیله سند حدیث ایل اعلی علی کرم الله وجهه

حق زنده . وایت ایلکی اوزره انصار کرامه زنده

شیر اوزره وظایه ایل الیست حق زنده استغفار

سغ اولیست موانع موانعه ضاب ابراهیم حدیث

بمثل ما عوقبتم به ولئن صبرتم لهو خير للصوابين

نظم صعبی ابد ما بعدند به عبارته اولاده خاتمه فرموده

اصلم بزار و سببش رحمت اللطیف ای هریره رضی الله عنه

روایتی کوره حضرت عمره به غروره اصدده وقوع

سلامتند به بعه اعضاء شریفه قطع ابدیه اوله منی

سوله اکرم افتدک لدی اللطف المایل نمسه لافز عفرته

قتل انگی تدر بر مردی اوزرین در عقیقت ، زمری

و حالک حضرت ای به کعبه تکریمی اوزره انصار

کرامک بولدرن زری و تو غفر منی قتی مد کوی سرکله

ظرفیاب اولهری عقیق نازل اوله تدر . حالک غروره

اصدا به فتح مداه نه سبه التی سنه لک مرده فاصل

وارد .

نبا علیه روایه متخالفه منی طریقه آخر ابد جمع و توضیح

اوله منی صورتی تخری اوله منی منی کی ابدال نه بر سنی زهری مکله

اوله منی تقدیر و فی الزعم اوله ما . سوائت عقیق کی

صدیه زمری حبه اوله مرتبه صحتی حائر دیوانه

روایتی بنایک اما زهری مکله . ملکه اصله ساقی

ذکر اوله منی اوزره (ولیسئلونک عن الروح)

آیت کریمی حقی روی اولاده صدیه بنایک ابد زمری

طرفه صحتی حکم اولانه صدیه زهری اوله نظر استوفیه

زهری منکوره کیدلک دهاننا سب اوله منی سب زمری

« ۲ » : اقلانه صدی دیگر اوله اوزره سوره

خلک خاتمه ایزاد اوله . بوسلک صبی اوله

اصدا کی وارد . چوکه (وان عاقبت فعاقوا

احمدی سوره دایلد اگر بر در جرم البسار ترجمه اعطاه

اولیه حفقه آیت فکوره نلک فکر نژدونه قائل اولحه

لازم کطیر . ایه حضار رحمه اده سوره و و و و

دفع تفارضی منصوب ایدک دیور :

« آتیه فکوره خاتمه اوله فکوری سوره خلایه

برابر اوله قبل الایحه مکمل مکرر نازل اولدی

[صیه سوره فکوره بالاتفاقه مکمل در] بعده بر

تکر بر دض وقفه اصحقیق ، دیگر دفعه وضع

مککونه نزول انجسار . »

ایه ککر رحمه اده در دایله سالفه اصل صحن

انجاسر بنا ایلد آیت روحن فکر نژدونه قائل اولدی

هم مکیه و هم مدینه اوله نه ناهیه اولکدره .

(۳۱) : مضارعه کورنده قضتیک برنده بعضا

(**فعل**) **فعل** (**فعل**) بقیری لولنه فیر حاله

راوری غلط ایدوب اندک رینه (**فعل**) ترکیض مضارع

فقه فکوره سب نزول فکوره اولونور . مآلی :

اعلم نژدونه اسناد صحیح ایلد عسایه به عسکی حفره

روایت ایدور : « علمای سیه و دود بری حضور

حضرت سالفه کلدک دیری کم : « یا ابا القکم

اوله نفاه حفقه : سوره سکرکه خباب ماری سحرای بر

بارصف و ارضه و ما : وجهاد و کار خلافت ده دیگر

بارصفی اوزرینه الم حفقه . « بونک اوزرینه ضیا

شک و شک : اعلیٰ جباری رحمانہ انیسویہ سالک رضی

۱۰۰۰ عینہ روایت ایسے۔ [عینہ روایت ایسے]

سیدنی شرفظری عیدہ بہ سلام استخارہ اندرہ حضور

صالح کلین کلاں اور سنی صورتوں . دیوبند والوں

هوانی ملک سمرقند سلور رمی . حقیقہ سہ اکرم حق

«دستبرد بوندری حراشل اخبار احمدی» در ماه حقیقه

مردوع موردی اوزدین انه سلام الله علیه اخف صراط

فوق جدول و جدول ۲۰ در ۲۰ جدول ۲۰ در ۲۰

«من كان عدوا لحدود بل فانه نزل على السما»

قلبك ما زل الله ۛۛۛ اینه جمله منی خراسته خوردی [

صحیح بخاری شرح (فتح الباری) ده جلدی

۱۱ وما قدروا الله حق قدره والارض جميعا

قصته يوم القيامة والسحوات مطويات حمراء

سبحانه و تعالیٰ محمد ایش کون

«(۱).»

ملک کے صحرانہ خوفستانہ [فلاں ہول]

والله صلى الله عليه وسلم ..

صواب اولاده بود . صفتك (سورة الزمر) ده

واقع سوایت بالا ارتفاع حکم در .

(۱۱) لفظ غار سورہ در . [فضحك السی صلی اللہ علیہ

وسلم حتى دلتوا حذو تصديقا لقول الحبر "وما

قدرة الله حقّ قدير

(۴) : بعضاً بر سبب حفظ رقايع آيت نازل شود

مورد اصله كبره سى وارده . از جمله احوالات مؤلفين

ام سلمه رضى الله عنها « يا رسول الله تبشر مقاصد جنبه

صوت رجاله ذكر ايه سور . فباي ياد ايجور . » كسى

اوزه رينه سوايكى آيت صلوة نازل اوليفى حاكم و غلبى

روايت ايه سور :

برخى آيت : « فاستجاب لهم برسمهم افلا اذيع

محل حامل منكم من ذكرى واثى »

البكى آيت : « ان المسلمين والمسلمات

والمؤمنين والمؤمنات »

آيت اولى سورة الاحزاب اخرون و كآينه سورة اخرايه .

دوره : :

« فقرا هذه الآية » تفسره ظاهر

اوليه حقه سوله قوم يهودى . دوع سافقه آيت

منكوره ي تلاوت مورثه . بونده آيت منكوره

اوصره . نازل اوليفى طبه الخمسوه . جهكه بوطه

طوخى اولمز . سوات صلوة باعث زوطا واده

اوزه بونده غبرى بر قسه روايت ايمشركه زول

استغفره صرح اولسانه تنو روايت سندى دفر صمدى . (۱)

(۱) تفسير بخاود . ذكر اوليفى و عهد زول حفظ ايكى روايت واده

رى عبايه به صوبانم بوندنه عفو . حقه سافقه جهل امده حقه

ساده حقه ايمش . ديكور : حقه عون كورن بى علماى يهودى ملك

سايه حقه وادرنه اسان بانه حقه بر حقه و قايه ذكر ايمشركه .

Süleymaniye Kütüphanesi	
Kitap No :	1511
Yazarı :	Tesnim
Yayın Yılı :	1917
Yayın Yeri :	

SONUÇ

Manastırlı İsmail Hakkı Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşamış olup İslâmî ilimlere katkısı göz ardı edilemeyecek bir âlimdir. Onun dinî alanda hayli eseri bulunmaktadır. Bu eserlerin çoğunun baskısı yapılmış olmakla beraber tefsîre dair kaleme aldığı eserlerden “*Fusûlü't-Teysîr fî Usûli't-Tefsîr*” isimli risale basılmamıştır. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki el yazması olan müellif nüshasından başka bir nüshası da bulunamamıştır. Manastırlı'nın Osmanlı'nın son döneminde yetişmiş büyük bir âlim, tecrübeli bir müderris olduğu ve birçok eğitim kurumunda öğrenci yetiştirdiği düşünülürse; ders kitabı olarak telif ettiği bu risalenin gün yüzüne çıkarılması hem o dönemde yapılan tefsîr usûlü çalışmalarına dair hem de Osmanlı eğitim sistemi hakkında fikir sahibi olabilmek için değer taşımaktadır. Bizi “*Fusûlü't-Teysîr fî Usûli't-Tefsîr*” üzerinde çalışmaya sevk eden en büyük etken; tezin giriş bölümünde bahsettiğimiz, Manastırlı'nın tefsirciliğini konu alan bir tez ve “*Fusûlü't-Teysîr*” hakkındaki birkaç makale ve bildiri metni dışında herhangi bir kapsamlı araştırmanın yapılmamış olmasıdır.

“*Fusûlü't-Teysîr fî Usûli't-Tefsîr*” çerçevesinde Manastırlı İsmail Hakkı'nın Kur'ân ilimlerine bakışının değerlendirileceği bu çalışmanın ilk bölümünde müellifin hayatı, ailesi, çevresi, rahle-i tedrisinde bulunduğu hocaları, eğitim gördüğü medrese ve diğer okullar hakkında bilgiler paylaşılmıştır. Manastırlı dönemin meşhur hocalarından ders alarak başladığı ilim serüvenine, ilmî birikimini kürsülerden paylaşarak devam etmiştir. Nitekim mezuniyetinin hemen akabinde Fatih Camii kürsüsünde halkı irşad için vaaz etmeye başlayan Manastırlı, kürsü şeyhliğindeki en üst mertebe olan Ayasofya kürsü şeyhliğine kadar yükselmiştir. Bunun yanı sıra üniversite kürsülerinde de talebe yetiştirmek sûretiyle hem halka yönelik hem de akademik alanda ilmini paylaşmaya devam etmiştir. Her tabakadan muhataba hitap edebilmesi onun çok yönlü ve hitabet anlamında çok kabiliyetli olduğunun da bir göstergesidir. Kabiliyeti sadece hitabetle sınırlı olmayan Manastırlı, kitabette de devrinin velûd kalemlerindendir.

Tezin ikinci bölümünde, eserin şekil yapısı muhtevasıyla birlikte değerlendirildiğinde müellifin, konuları aktarırken klasik kaynaklardan aldığı

bilgileri modern usûllerle aktardığı sonucuna ulaşılmıştır. Nitekim müellifin eserinde en çok başvurduğu kaynaklar başta Suyûtî'nin *el-İtkân*'ı olmak üzere, Taberî'nin *Camî'u'l Beyân*'ı, Kadı Beyzâvî'nin *Envaru't-Tenzîl*'i gibi klasik eserlerdir. Ayrıca tartışmalı konularda da genel itibariyle Manastırlı, selef ulemasına muhalefet etmemiştir. Bununla birlikte müellifin, eserinde varak usûlü numaralandırma yapmayıp günümüz tekniklerine uygun olarak sayfa numarası kullanması ve üç yerde batı tarzı dipnotlandırma sistemine benzer dipnotlara yer vermesi; modern usûlleri kullandığı sonucuna varılmasında etkili olmuştur.

Klasik tefsîr usûlü kaynaklarında yer alan Kur'ân'ın yazılması, cem'i, nâsih-mensûh, muhkem-müteşabih vs. pek çok konuya bu risalede değinilmemiştir. Öncelikli olarak âyetlerin nüzûlüne göre sınıflandırıldığı Mekkî-Medenî, hadarî-seferî gibi konularla esbab-ı nüzûl bahisleri izah edilmiştir. Bu yönüyle külli bir usûl kitabı değil, usûle dair bazı konuları içeren bir kitapçık hükmündedir.

Manastırlı İsmail Hakkı'nın bu risalesini sebep-i nüzûl konusuyla sonlandırıp, sonuç yerine geçebilecek herhangi bir açıklama yapmadığı görülmektedir. Bu durum "*Fusûlü't-Teyssîr*"ın tefsir usûlü ders notları şeklinde hazırlanmış bir serinin başlangıç kitabı olduğunu düşündürmektedir. Eserin kapak sayfasında yer alan 120 rakamı da bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Muhtemelen "*Fusûlü't-Teyssîr*" Mekteb-i Mülkiye'de okutulmak üzere basılan 120. eserdir ve bu risalenin devamı niteliğinde başka eserler de mevcuttur.

Manastırlı'nın eserinde sade ve akıcı bir dil kullanması, genel olarak ihtilaflı konulara değinmemesi ya da bu ihtilaflı meseleleri izah ederken ayrıntıya girmemesi, detaylı lügat tahlillerine yer vermemesi, risalesini muhatap kitle olan mekteb-i mülkiye birinci sınıf talebelerinin seviyelerine uygun tarzda kaleme aldığını düşündürmektedir. Nitekim eserin yazılış amacı tefsir usûlüne dair ana konuların özet ve anlaşılır şekilde öğrenciye aktarılmasıdır. Bahsi geçen ihtilaflı konulara dair derinlikli tahlillere, ilerleyen senelerde ya da İslâmî ilimlerin daha derin tedris edildiği fakültelerdeki derslerinde yer vermesi muhtemeldir. Ayrıca bu verilerden Manastırlı'nınengin bilgi birikimi ve ilmî derinliğe sahip olmakla beraber muhatabının seviyesine göre hitab edebilme kabiliyeti taşıdığı da çıkarılabilir.

Fusûlü't-Teysîr'in tahlilinin yapıldığı ikinci bölümde eserde adı geçen tüm kişi ve kaynakları belirlenip, yapılan atıflar incelenmiştir. Yapılan karşılaştırmalar sonucunda müellifin risalenin tamamında temel kaynağının Suyûtî'nin *el-İtkân*'ı olduğunu tesbit edilmiştir. Müellifin konu sıralaması, kullandığı misâller ve yaptığı izahlar neredeyse *el-İtkân*'la aynıdır. Eseri kaleme alırken açıklamalarını, bab-asıl-tenbih-faide gibi kategorilere ayırması da *el-İtkân*'a benzemektedir. Nitekim *el-İtkân*'da da konu başlıkları nev'-fasl-faide-tenbih-fer' gibi sınıflandırmalara tabi tutulmuştur. Neticede pek çok konuda *el-İtkân*'la büyük ölçüde benzeşen eserin baştan sona özgün bir eser olmaktan ziyade, ders kitabı olarak kullanılacağı okullardaki öğrencilere yönelik muhtasar bir "*el-İtkân*" fasikülü niteliğinde olduğuna kanaat getirilmiştir.

Manastırlı İsmail Hakkı bu risalesinde, *el-İtkân* dışında pek çok kaynağa da atıf yapmıştır. Fakat bu kaynaklardan Müslim'in *el-Câmi'u's-Sahîh*'i, Kadı Beyzâvî'nin *Envârü't-Tenzîl*'i, Nevevî'nin *Sahîhu Müslim* şerhi, İbn-i Hişam'ın *Siretü'n-Nebevi*'si, Vâhidî'nin *Esbab-ü Nüzûl*'ü ve Taberî'nin *el-Câmi'u'l-Beyân*'ından yaptığı iktibasların bazıları *el-İtkân*'da yer almamaktadır. Geri kalan tüm alıntıları *el-İtkân*'da mevcuttur. Dolayısıyla bu durum Manastırlı'nın az önce sıralanan eserlere bilfiil başvurduğu fakat eserde ismi geçen diğer kaynaklardan aktif olarak istifade etmeyip bu alıntıları *el-İtkân*'dan yaptığı izlenimini uyandırmaktadır.

Tezin üçüncü bölümünde risale sadeleştirilmiş ve müellifin paylaştığı bilgilerden çıkarılan ipuçlarıyla Manastırlı'nın Kur'ân ilimlerine dair görüşlerine ulaşılmaya çalışılmıştır. Öncelikle Manastırlı'nın eserine "... fi Usûli't-Tefsîr" ter kibini içeren bir isim vermesi bununla birlikte risalesinde tefsir ilminin tanımına yer verip tefsir usûlü ilminden bahsetmemiş olması akla "ilm-i tefsîr" le tefsir usûlünü kastettiği ihtimalini getirmektedir. Ayrıca Kur'ân tanımında kullandığı "*Mikdâr-ı mahsûs muciz olmak üzere*" ifadesini açıklarken muciz olan kısmın belirli bir uzunlukta olduğunu belirtmiş, en kısa sûre olan Kevser Sûresi ya da bu sûreye denk üç âyetten daha kısa olan Kur'ân bölümlerinin muciz olmadığını "*bundan ekal olan mu'ciz değildir*" şeklinde beyan etmiştir. Bu bilgilerden Manastırlı'nın 'icâzü'l-Kur'ân yorumu çıkarılabilir. Ayet ve sûreler arasında fazilet

bakımından kıyaslama yapılabileceğini düşünmesi, Mekkî-Medenî ayetleri belirlerken hicreti esas alması, Kur'ân ayetlerinin tamamının Hz. Peygamber uyanıkken nazil olması gibi görüşlerine de üçüncü bölümdeki verilerden hareketle ulaşılabilmektedir.

Manastırlı İsmail Hakkı'nın Kur'ân ilimleri hakkındaki fikirleri eserini oluştururken temel kaynak olarak faydalandığı *el-İtkân*'ın müellifi Celâleddin Suyûtî ile genelde örtüşmektedir. Fakat nüzûlün tekrarı konusunda Suyûtî'den daha katıdır. Kur'ân âlimlerinin çoğu tekerrür-i nüzûlün caiz olduğunu düşünmektedir. Fakat müellif çeşitli sebeb-i nüzûl rivâyetlerinden birinin tercihi ya da rivâyetlerin cem'i mümkün olduğunda nüzûlün tekrarı ihtimalini kabul etmemektedir.

Fusûlü't-Teysîr fî Usûli't-Tefsîr üzerinden yapılan bu çalışmayla Osmanlı'nın son dönemindeki ilmî seviye hakkında da fikir sahibi olunabilir. Zira bu eser daha önce ifade edildiği gibi Mekteb-i Mülkiye birinci sınıfında okutulmak üzere kaleme alınmıştır. Mekteb-i Mülkiye'nin, eserin yazıldığı dönemde kamuya memur yetiştiren bir okul olduğu düşünülürse, kamuda çeşitli kademelerde istihdam edilecek nitelikli eleman yetiştirmek için açılan bu okulun birinci sınıf müfredâtına alınan bu eser sayesinde, Osmanlı'da alanı ne olursa olsun her seviyeden insanın belli bir tefsîr müktesebatına sahip olduğu sonucuna ulaşılabılır. Neticede; "*Fusûlü't-Teysîr fî Usûli't-Tefsîr*"ın hem kendi döneminde hem de günümüzde tefsîr usûlü ilmine başlangıç aşamasındaki herkesin istifade edebileceği bir başucu kitabı mesabesinde olduğu söylenebilir.

Her ne kadar eksikleri çok olsa da, tezimizin son dönem Osmanlı tefsîr usûlü çalışmalarına bir nebze katkı sağlamasını umuyoruz. Kendisine verilen her görevi layıkıyla yerine getirmek için çaba sarfetmiş bir ilim adamı olan Manastırlı İsmail Hakkı'yı tanımaya ve tanıtmaya çalışarak; onun, halkı irşad etmeye çalışan tesirli bir vaiz, genç nesili yüksek ilmi seviyeye çıkarmak için çaba sarfeden gayretli bir müderris, ilminin kendisinden sonrasına da ulaşması için pek çok eser telif eden velûd bir müellif ve içinde bulunduğu menfi şartları müsbete çevirmek için elinden geleni yapan hareketli bir aksiyon adamı oluşundan feyizdâr ve nasıpdâr olmayı temenni ediyoruz.

KAYNAKÇA

- AKYILDIZ Ali, “Mekteb-i Mülkiyye”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 2016, Ek-2, ss. 240-242.
- ALBAYRAK Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması*, C. 1-5, İstanbul: Medrese Yayınevi, 1980.
- ARTUK İbrahim, “Madalya”, *DİA*, Ankara: İSAM, 2003, C. 27, ss. 301-302.
- AY Nazif, *Manastırlı İsmail Hakkı’nın İslâm Düşüncesindeki Yeri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 1995.
- AYDEMİR Abdullah, “Fezâilü’l-Kur’ân”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 1995, C. 12, ss. 532-534.
- BAKİ Süleyman, “*Manastırlı İsmail Hakkı Kelami Görüşleri ve ‘Telhisu’l-Kelam fi Berahini Akaidi’l-İslam’ İsimli Eseri*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi SBE, 2001.
- , *Manastırlı İsmail Hakkı Kelâmî Görüşleri*, Üsküp: Logos-A, 2006.
- BALTACI Cahid, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.
- BEYZÂVÎ Ebu’l-Hayr Abdullah b. Ömer, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, Tahk. Muhammed Abdurrahman Maraşlı, Beyrut: Dârü İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1418/1998.
- BEYDİLLİ Kemal, “Vak’a-ı Hayriyye”, *DİA*, Ankara: İSAM, 2012, C. 42, ss. 454-457.

- BİLMEN Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsîr Tarihi*, C. 2, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974.
- BİRİŞİK Abdülhamit, “Kur’ân”, *DİA*, Ankara: İSAM, 2002, C. 26, ss. 383-388.
- , “Sûre”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 2009, C. 37, ss. 538-539.
- , “Tefsîr”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 2011, C. 40, ss. 281-290.
- BUHÂRÎ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu’s-Sahîh*, Tahk. Abdü’l-Mâlik Mücahid, Riyad: Daru’s-Selam li’n-neşr, 1419/1999.
- BURSALI Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-yı Âmire, C. 1-3, 1333/1914.
- CERRAHOĞLU İsmail, *Tefsîr Usûlü*, Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- , *Tefsîr Tarihi*, Ankara: Fecr Yayınları, 2005.
- ÇETİN Abdurrahman, “Nesih”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 2006, C. 32, ss. 579-581.
- DEMİRCİ Muhsin, “Esbâb-ı Nüzûl”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 1995, C. 11, ss. 360-362.
- , *Tefsîr Tarihi*, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.
- DUMAN Ali, *Fıkıh ve Siyaset Arasında İçtihat: Manastırlı İsmail Hakkı’nın Gözünden II. Meşrutiyet Döneminde İçtihat’a Bir Bakış*, *Bilimname*, 2/5, Kayseri, 2004.
- İBRAHİM Mustafa-Ahmed Hasan Zeyyat- Hamid Abdulkadir-Muhammed Ali Neccar, *el-Mu’cemü’l-Vasît*, İstanbul: Çağrı Yay., 1992.
- İHSANOĞLU Ekmeleddin, “Darülfünun”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 1993, C. 8, ss. 521-525.

- İSFAHÂNÎ Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed Ragıp, *Mu'cemü Müfredâtî Elfâzi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1426/2006.
- İZ Mahir, *Yılların İzi*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1990.
- KARA İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, İstanbul: Risale yay., 1986.
- , "İsmail Hakkı (Manastırlı)", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1999.
- , *Din ile Modernleşme Arasında*, İstanbul: DergahYayınları, 2012.
- KARAMAN Hayreddin, ÇAĞRICI Mustafa, DÖNMEZ İbrahim Kâfi, GÜMÜŞ Sadrettin, *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsîr*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- KAYA Remzi, *Kur'ân'da Nesih*, Bursa: Furkan Ofset, 2001.
- KILIÇ Hulusi, "Bedîyyât", *DİA*, İstanbul: İSAM, 1992, C. 5, ss. 323-324.
- KUŞEYRÎ Ebû Hüseyin Müslim b. Haccac, *Sahîhu Müslim*, Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kurtuba, 1430/2009.
- MA'LUF Louis, *el-Müncid fi'l-Lüga*, Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 35. bs, 1996.
- MANASTIRLI İsmail Hakkı, *Ahkâm-ı Şehri's-Sıyâm*, İstanbul, 1309/1891.
- , *Mevâhibü'r-Rahman fî Menâkibi'l-İmâm Ebî Hanîfe en-Nûman*, İstanbul, 1310/1892.
- , *Nesemâtü'l-Eshâr fî Medhi'n-Nebiyyi'l-Muhtâr Adlı Bediyyenin Tercüme ve Şerhi*, İstanbul, 1311/1893.
- , *Metâlib-i İrfâniyye ve İzâhât-ı Nûniyye*, İstanbul, 1312/1894.
- , *Vesâilü'l-Felâh fî Mesâili'n-Nikâh*, İstanbul, 1313/1895.
- , *Mevâidü'l-İn'âm fî Berâhîn-i Akâidi'l-İslâm*, İstanbul, 1314/1896.
- , *Tefsîr-i Sûre-i Yâsîn*, İstanbul, 1316/1898.

- , *Mevâiz*, Derleyen: Eşref Edip, İstanbul, 1324/1906.
- , *Şerhu's-Sadr bi Fezâili Leyleti'l-Kadr*, İstanbul, 1325/1907.
- , *Kitâbu'l-Vesâyâ ve'l-Ferâiz*, İstanbul, 1326/1908.
- , *Kosova Sahrası Mev'izası*, Selanik, 1327/1909.
- , *Usûl-i Fıkıh*, İstanbul, 1328/1910.
- , *Risâle-i Hamidiyye Tercümesi, Beyyinât-ı Ahmediyye*, Birinci Kitap (Külliyât-ı İsmail Hakkı), İstanbul, 1329/1911.
- , *Hak ve Hakikat*, İkinci Kitap (Külliyât-ı İsmail Hakkı), İstanbul, 1329/1911.
- , *Telhîsu'l-Kelâm fî Berâhîn-i Akâidi'l-İslâm*, İstanbul, 1329/1911.
- , *Gönülleri Ferahlatan Kadir Gecesi*, (sad. İbrahim Aksu), İstanbul: Semerkand yayınları, 2014.
- , *Fıkıhın Sultanı İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe*, Terc. Manastırlı İsmail Hakkı, (Sad. Sıtkı Çoban ve Fatih Başpınar), İstanbul: Semerkand Yayınları, 2014.
- MAŞALI Mehmet Emin, “Osmanlı Dönemi Tefsîr Usûlü Çalışmaları”, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'ân Tefsîrine Hizmetleri - Tebliğler ve Müzâkereler- Tartışmalı İlmi Toplantı 21-22 Ekim 2011*, ed. Muhammed Abay, İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2012, s. 245-294.
- , *Osmanlı'dan Günümüze Kur'ân İlimleri/Tefsîr Usûlü Çalışmaları*, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2012, C. 10, S. 19-20, s. 109-163.

NEVEVÎ İmam Muhyiddîn, *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim b. Haccâc*, Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Marife, 1433/2012.

ÖZTÜRK Levent, “Manastır”, *DİA*, Ankara: İSAM, 2003, C. 27, ss. 560-561.

ÖZTÜRK Mustafa, “Osmanlı Tefsîr Kültürüne Panoramik Bir Bakış”, *Osmanlı Toplumunda Kur’ân Kültürü ve Tefsîr Çalışmaları-I*, Editörler: Bilal Gökkır vd, İlim Yayma Vakfı Kur’ân ve Tefsîr Akademisi, İstanbul: 2011.

-----, Osmanlı Tefsîr Mirası, Ankara: Ankara Okulu yay., 2012.

PAKALIN Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.

PRİFTİ Krıstaq, “Manastır”, *DİA*, Ankara: İSAM, 2003, C. 27, s. 562-563.

SALİH Subhi, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur’ân* (Kur’ân İlimleri), çev. M. Said Şimşek, Konya: Hibaş yay., t.y.

SUYÛTÎ Celâleddin Abdurrahman, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur’ân*, Dârü'l-Hadîs, Kâhire, 1425/2004.

ŞAHİN İlhan, “Sancak”, *DİA*, Cilt: XXXVI, Ankara: İSAM, 2009, C. 37, ss. 97-99.

ŞAMLI Ali Osman, “*Manastırlı İsmail Hakkı’nın Tefsîrciliği*”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, 2016.

ŞEN Ercan, “Osmanlı’da Tefsîr Usûlü Çalışmaları: Manastırlı İsmail Hakkı’nın “Fusûlü’t-Teysîr fî Usûli’t-Tefsîr”i Çerçevesinde Bir İnceleme” Osmanlı’da İlm-i Tefsîr Sempozyumu, İstanbul, 2018.

TABERÎ, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Câmi’u'l-Beyân fî Te’vîli'l-Kur’ân*, Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1435/2014.

- TİRMİZÎ Muhammed b. İsa, *Sünenü't-Tirmizî*, Tahk., Muhammed Cemil el-Attâr, Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Fikr, 1414/1994.
- TUNAYA Tarık Zafer, *İslamcılık Cereyanı*, İstanbul: Cumhuriyet yay., 1998, C. 1-3.
- UÇMAN Abdullah, “Mekteb”, *DİA*, Ankara: İSAM, 2004, C. 29, ss. 1-2.
- ÜLKEN Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yay., 1998.
- VAHİDÎ, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed, *Esbâbü Nüzûli'l-Kur’ân*, Tahk. Seyyid Ahmed Sakr, Dârü'l-Kitâbi'l-Cedîd, 1389/1969.
- YAVUZ Salih Sabri, “Manastırlı İsmail Hakkı”, *DİA*, Ankara: İSAM, 2003, C. 27, ss.563-564.
- YAZIR Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dili Kur’ân Dili*, İstanbul: Azim Dağıtım, 1992.
- YÜCEL Hasan, “Manastırlı İsmail Hakkı’nın (1330/1912) Fusûlü’t-Teysîr Fî Usûli’t-Tefsîr Adlı Eserinin Bilginin Bütünlüğü Çerçevesinde Değerlendirilmesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, C. 12, S. 62, 2019, ss. 1872-1878.
- ZEHEBÎ Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Mektebetü Mus’ab b. Umeyr el-İslamiyye, 2004.
- ZERKEŞÎ Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur’ân*, Tahk., Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Beyrut: Darü'l-Ma’rife C. 1-4, 1376/1957.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Esra ÇETİNER
Tez Adı	MANASTIRLI İSMAİL HAKKI EFENDİ VE FUSÛLÜ’T-TEYSÎR FÎ USÛLİ’T-TEFSÎR ADLI ESERİ: İNCELEME VE METİN
Enstitü	Sosyal Bilimler
Anabilim Dalı	Temel İslam Bilimleri
Tez Türü	Yüksek Lisans
Tez Danışman(lar)ı	Prof. Dr. Remzi KAYA
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) İzni Kısıtlama	☐ Patent Kısıt (2 yıl) ☐ Genel Kısıt (6 ay) ☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin veriyorum.

Hazırlamış olduğum tezin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih : 23.08/2019

İmza :

